सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीधर्मदत्तझाविरचितः

व्याप्तिपञ्चकविवृत्यपराभिधानः

गूढार्थतत्त्वालोकः

विभागः - २

|| अभिनवसंस्कृतव्याख्या ||

यशोलता

|| नूतनगुर्जरविवरणम् ||

विनम्रा

यशोलता

विभाग - २

ततः प्रारम्भोऽस्य
यत्प्राप्य प्रश्राम्यन्ति
पण्डिता अपि ।

तर्क की परिसीमा

गूढार्थतत्त्वालोक

જ્યાં પહોંચતા તો હાંફી જવાય છે,
ત્યાંથી અહીં શરૂઆત થાય છે...

વિનમ્રા

LONGEST NARRATION IN THE WORLD OF **SANSKRIT SCRIPTURE**

- Name of The Original Scripture : GUDHARTHA TATVALOKA
- Author of the Original Scripture : SHRI DHARMADATT ZHA
- Name Of the New Text : YASHOLATA
- Author of the New Text : Jain Ascetic SHRI **BHAKTIYASHVIJAYJI** (Disciple of His Holiness Jain Acharya Shri **YASHOVIJAYSURIJI**)
- Subject : Logic
- Language : Sanskrit
- Name Of the Gujarati Text : Vinamra
- Author of the Gujarati Text : SHRI BHAKTIYASHVIJAYJI
- Total volumes : 14
- Edition : 1st, 2018 A.D.
- Price : ₹10,000 For The Whole Set (Volume 1 To 14)
- Publisher : SHRI DIVYADARSHAN TRUST DHOLKA, Dist. Ahmedabad, Gujarat
- Type Setting : Bharat Graphics, M. 9925020106
- Printers : Parshwa Offset, Veraval, M. 9428702617

Distributers

Manojbhai Shah
CREATIVE PRAKASHAN
New & Old Book Center
"Vikram", M.G. Road,
VERAVAL-362 265
Ph.: 02876 222617
Mo. +91-94287 02617

Vikrambhai Shah
'VINAY', 2/5 Jaganath Corner,
Nr. Nandwana Brahmin Boarding,
Opp. Ramkrishna Ashram Temple,
RAJKOT - 360 001
Ph. : 0281 2461980
Mo. +91-94269 72609

Abhaybhai Shah
8, Sukita Appartment,
Nr. Ankur School,
B/h. Dipti Petrol Pump,
Fatehpura, Paldi,
Ahmedabad - 380007.
Mo. +91-94287 02794
Email: creativeprakashan@gmail.com

ISBN
978-93-8201967-1

© Divyadarshan Trust
Creative Prakashan

अभिनवसंस्कृतव्याख्यायशोलता-
नूतनगुर्जरविवरणविनम्रासुशोभितः
सर्वतंत्रस्वतंत्र
श्रीधर्मदत्तझाप्रणीतः

व्याप्तिपञ्चकविवृत्त्यपराभिधानः

गूढार्थतत्त्वालोकः

— अभिनव सर्जन सर्वस्व —

पूज्य विद्वत्कुलावतंश न्यायतीर्थ
आचार्यवर्य श्री **यशोविजयसूरीश्वरजी** महाराज

— अभिनव सर्जन सर्जक —

जैनमुनि**भक्तियशविजय**

— संशोधक —

पूज्य सूक्ष्मशेमुषीसंपन्न
पंन्यासप्रवर श्री **रत्नबोधिविजयजी** महाराज

— प्रकाशक —

श्री दिव्यदर्शन ट्रस्ट

— मुख्य विक्रेता —

Creative Prakashan
www.creativeprakashan.com

दिव्याशिष

परम पूज्य सिद्धांतमहोदधि आचार्य भगवंत
श्री प्रेमसूरीश्वरजी महाराजा
परम पूज्य सकलसंघहितचिंतक आचार्यभगवंत
श्री भुवनभानुसूरीश्वरजी महाराजा

शुभाशिष

परम पूज्य सिद्धांतदिवाकर सुविशालगच्छाधिपति
श्री जयघोषसूरीश्वरजी महाराजा
परम पूज्य पूना जिल्ला उद्धारक आचार्य भगवंत
श्री विश्वकल्याणसूरीश्वरजी महाराजा
परम पूज्य भवोदधितारक गुरुदेव आचार्य भगवंत
श्री यशोविजयसूरीश्वरजी महाराजा

આર્થિક સૌજન્ય

જેમની સખાવતોમાં દરિયાવદિલી અને દૂરંદેશિતા
સદા આંખે ઊડીને વળગે છે તે

શ્રી ઉમરા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, સુરત

ધન્ય શ્રુતભક્તિ !
અદ્‌ભુત શ્રુતપ્રીતિ !
અનુમોદના !

अशोक मलिक
ASHOK MALIK
राष्ट्रपति के प्रेस सचिव
Press Secretary to the President

राष्ट्रपति सचिवालय,
राष्ट्रपति भवन,
नई दिल्ली -110004.
PRESIDENT'S SECRETARIAT,
RASHTRAPATI BHAVAN,
NEW DELHI -110004.

राष्ट्रपति
भारत गणतंत्र
PRESIDENT
REPUBLIC OF INDIA

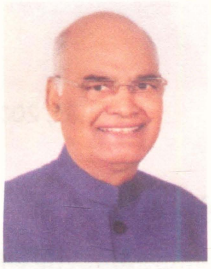

संदेश

भारत के राष्ट्रपति, श्री राम नाथ कोविन्द को यह जानकर प्रसन्नता हुई है कि मुनि श्री भक्तियशविजयजी द्वारा ''यशोलता'' नामक नूतन संस्कृत व्याख्या ग्रंथ का प्रकाशन किया जा रहा है। आशा है कि ग्रंथ में संकलित सामग्री पाठकों को एक नई दिशा एवं ऊर्जा प्रदान करेगी।

राष्ट्रपति जी, ग्रंथ के सफल प्रकाशन के लिए अपनी शुभकामनाएं प्रेषित करते हैं।

राष्ट्रपति के प्रेस सचिव

Tel. : +91-11-23016535 (Direct), 23015321 Extn 4322, Fax 23794498
E-mail-press.secy@rb.nic.in, malik.ashok@rb.nic.in

भारत के उपराष्ट्रपति
VICE-PRESIDENT OF INDIA

19 अप्रैल, 2018

प्रिय श्री जैनाचार्य श्री यशोविजयसूरीश्वर जी,

प्राचीन काल से समूचे विश्व में भारतीय संस्कृति विद्याक्षेत्र में अग्रेसर रही है। जो आज भी प्रबुद्ध वर्ग के लिए आश्चर्यकारी है। भारतीय प्रजा सांप्रदायिक सहिष्णुता की वजह से ही विभिन्न दर्शनों को अपने में पनपा रही है। न्यायविद्या तो तर्कशास्त्र की अप्रतिम प्रस्तुति है ... उस न्याय विद्या के सिरमौर ग्रंथ - पंडितवर्य श्री धर्मदत्तझाविरचित व्याप्तिपंचकविवृति, अपर नाम - गूढार्थतत्वालोक के ऊपर जैनाचार्य श्री यशोविजयजीसूरिजी के शिष्य मुनि श्री भक्तियशविजयजी के द्वारा 90,000 श्लोक प्रमाण महिष्ठ वृति का सृजन किया है, जो सचमुच में ही एक आश्चर्य है।

मुझे गर्व है इस भारतवर्ष पर, कि जहाँ अनवरत ऐसे विद्यापुरुष होते ही रहे हैं। मैं ऐसे संतपुरुष और विद्यापुरुष के चरणों में सादर नतमस्तक हूँ।

सद्भावनाओं सहित,

(एम. वेंकैया नायडु)

श्री जैनाचार्य श्री यशोविजयसूरीश्वर जी,
द्वारा महेन्द्रभाई झवेरी, एच. भेडा एंड कं.,
705, प्रशाम, कस्तूरबा गांधी मार्ग,
राजकोट-360001 मोबाइल: 98251 68834
ई-मेल : bbrjk_ad1@yahoo.in

सत्यमेव जयते

प्रधान मंत्री
Prime Minister

संदेश

यह जानकर प्रसन्नता हुई है कि **'गूढार्थतत्त्वालोक'** के व्याख्या ग्रंथ का विमोचन किया जा रहा है। श्री दिव्यदर्शन ट्रस्ट द्वारा प्रकाशित इस व्याख्या ग्रंथ में गूढार्थतत्त्वालोक की सरल विवेचना सराहनीय है।

श्री भक्तियशविजय जी द्वारा रचित यह ग्रन्थावली जीवन मूल्यों और आदर्शों से अवगत होने का अवसर दे और प्रेरणास्रोत के रूप में अपनी उपयोगिता सिद्ध करे, इसी आशा के साथ ग्रन्थावली के सफल प्रकाशन हेतु हार्दिक शुभकामनाएं।

(नरेन्द्र मोदी)

नई दिल्ली
23 अप्रैल, 2018

श्री यशोविजयसूरीश्वर जी
C/o- श्री महेन्द्रभाई झवेरी
एच. भेडा ऐंड कंपनी
705, प्रशम, कस्तूरबा गांधी रोड
राजकोट
गुजरात- 360001

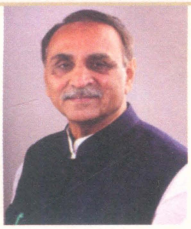

apro/ug/2018/03/28/dt

વિજય રૂપાણી
મુખ્યમંત્રી, ગુજરાત રાજ્ય

તા. ૨૮-૦૩-૨૦૧૮

પરમ આદરણીય શ્રી યશોવિજય સૂરીશ્વરજી સાહેબ,

સપ્રેમ નમસ્કાર.

આપના પત્રપુષ્પ થકી મુનિ શ્રી ભક્તિયશવિજયજી રચિત **"યશોલતા"** નામના બૃહદગ્રંથના પ્રકાશન અંગે જાણી આનંદની લાગણી અનુભવું છું.

સંસ્કૃતને દેવોની ભાષા માનવામાં આવે છે. ભારતમાં સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠો સિવાય સંસ્કૃત ગ્રંથોની જો કોઇએ જાળવણી કરી હોય તો તે જૈન સંપ્રદાય છે. સંસ્કૃતના માધ્યમથી ઉતરી આવેલા જ્ઞાનના આ મહાસાગરની જાળવણી, જતન અને તેની પુનઃપ્રસ્તુતિ અભિનંદનીય ગણાય. કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમયથી જ ગુજરાત વિદ્યાસંપદાનું પ્રમુખ કેન્દ્ર રહ્યું છે. ભારતવર્ષીય પ્રાચીન વિદ્યાસંપદા અને સંસ્કૃતસંપદાની સુરક્ષામાં ગુજરાત જાગૃત અને અગ્રેસર રહ્યું છે.

તર્કશાસ્ત્રના કઠિન, ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોકને વ્યાખ્યાયિત કરવાની ક્ષમતા ધરાવતા જૂજ વિદ્વાનો બચ્યા છે, એવા સમયે **"યશોલતા"** જેવી અત્યંત સરળ અને વિશ્વની સૌથી વિશાળ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનું સર્જન **મુનિ શ્રીભક્તિ યશવિજયજી**ના હસ્તે થયું જે ગુજરાત માટે ગૌરવપૂર્ણ ઘટના છે. આ વિરલ પ્રસંગે મહારાજશ્રીની વિદ્યાસાધનાને નમન કરતાં અંતઃકરણપૂર્વક શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું.

આપનો,

(વિજય રૂપાણી)

To,
Shree Yashovijayasooreeshwarajee Maharaj, *Author.*
C/o Mahendrabhai Zaveri,
H. Bheda & Company, 705, Prasham,
Kasturba Gandhi Road, Rajkot - 360001
Email: bbrjk_ad1@yahoo.in

સમર્પણ

અધ્યાત્મ પથદર્શક
સદ્‌ગુરુ ભગવંતોને

જેમનો અધ્યાત્મોપદેશ આ સર્જનની સફરમાં
'બ્રેક'નું કામ કરનારો રહ્યો છે,
તેના વિના સલામતી સંભવિત નથી.

આ અહીં મળશે...

	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	**Preface**	11
૨	**મીઠો આવકાર** પૂજ્યપાદ સિદ્ધાંતદિવાકર ગચ્છાધિપતિ શ્રી જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજા	13
૩	**અંતરનો રણકાર, ઉષ્માભર્યો આવકાર** પૂજ્યપાદ પરમારાધ્યપાદ આચાર્યભગવંત શ્રી યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજ	16
૪	**શુભાશંસનમ્** પ્રો. વશિષ્ઠ ત્રિપાઠીજી (રાષ્ટ્રપતિ સન્માનિત)	21
૫	**અનુશંસા** પ્રો. મહેશજી ઝા (લબ્ધસ્વર્ણપદક)	22
૬	**શુભાશંસનમ્** પ્રો. ગોવિન્દ ચૌધરી	23
૭	**પ્રકાશકીય પ્રાક્કથન**	24
૮	**સંશોધકીય વક્તવ્ય**	25
૯	**કઠિન ગ્રંથ ઉપર સરળ અભિપ્રાય (પ્રસ્તાવના)** પરમ પૂજ્ય સંઘશાસનકૌશલ્યાધાર આચાર્ય ભગવંત શ્રી જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજા	38
૧૦	**સાગરનો સાર ગાગરમાં (દ્વિતીય વિભાગનો સંક્ષિપ્ત સાર)** પરમ પૂજ્ય સંશોધકવર્ય પંન્યાસ પ્રવર શ્રી રત્નબોધિવિજયજી મહારાજા	42
૧૧	**અથાતો વિષયજિજ્ઞાસા**	51
૧૨	**ગ્રંથારંભ**	૩૧૩

Preface

ROUND ABOUT THE UNIQUE WORK

For ages, Indian Civilization has gifted the world in the various fields of literature with remarkable and unique piece of work. Amongst the various fields, the subject of "logic" has proved to be the most difficult to comprehend for anyone.

One of the most challenging and complicated scripture named **"GUDHARTHA TATVALOKA"** in the field of logic was innovated by Shri Dharmadatta Zha around 100 years back. The text originally written in Sanskrit language consisting of only 28,800 alphabets has remained unchallenged by majority of scholars. Even at present, there are probably no more than five people in this world who can understand the text and explain it to others.

As we all know, Albert Einstein has gifted the world with his "Theory of Relativity". However, it was so complicated that most scientists found it a difficult task to explain it to others.

From time to time history repeats itself.ln the field of Scripture the same comparison could be made for the Sanskrit text mentioned above in terms of its complexity with that of Einstein's theory. Jain Monk named Shri **Bhaktiyashvijayji** has done an outstanding job in writing the longest new narration of the Sanskrit Scripture in Sanskrit. The length, depth and the altitude of the text will leave readers astonished. Mysteries revealed in the text are simply incomparable to any. The long journey of segregating this great piece of literature began at only a young age of 21. The compilation was completed only within a year and a half, consisting of 28,80,000 alphabets, one of the **LONGEST** narrations of any Scripture at present. The new text has been named **"YASHOLATA"**, dedicated and devoted to his guru, Jain Acharya Shri **Yashovijaysuriji**.

The sharp intellect of this young scholar has opened gateways in the field of logic for others to study with very lucid explanation of mysteries buried deep in the original text.

The future generation will always be in debt and grateful, to have been privileged, to cherish the largest narration published in 14 volumes in Sanskrit, along with Gujarati narration.

In Sanskrit literature, scripture is measured in form of verses. 32 alphabets make a verse. The original "GUDHARTHA TATVALOKA" has 900 verses, thus consisting **28,800** alphabets.

To explain the same very lucidly, the Jain Monk has simplified his new narration text **"YASHOLATA"** with **90,000** verses i.e. **28,80,000** alphabets. Thus the new text named **"YASHOLATA"** is the "Longest Narration in the World of Sanskrit Scripture."

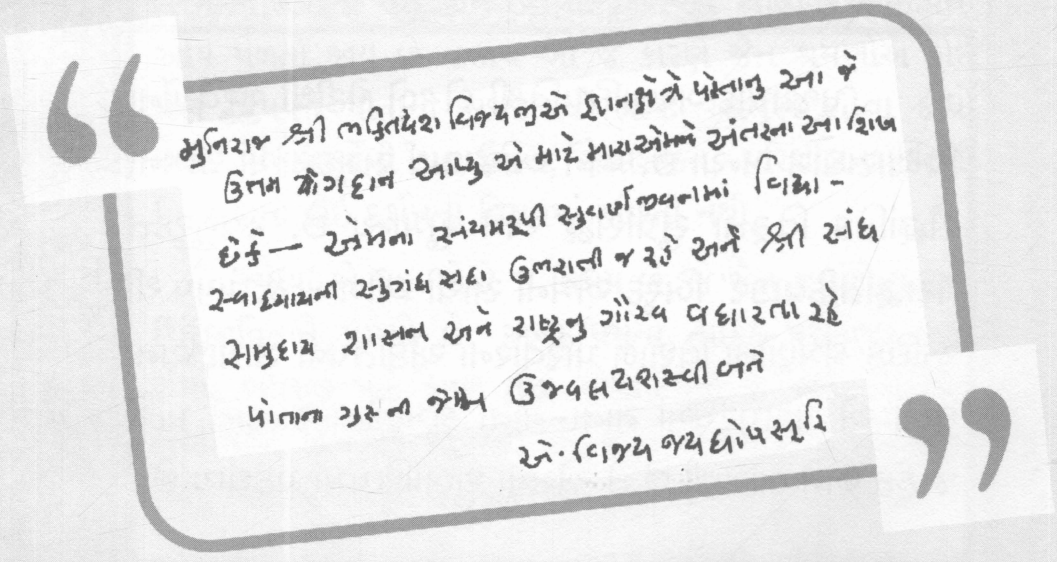

મીઠો આવકાર

પૂજ્યપાદ સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ
સિદ્ધાંતદિવાકર આચાર્યદેવેશ
શ્રીમદ્ વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી
મહારાજા

પૂજ્યપાદ ગચ્છાધિપતિશ્રી બે-બે પેઢીથી ગુરુવર્યોના વિશ્વાસધામ બન્યા છે. અને આજે સર્વ સમુદાયોમાં એમની સૈદ્ધાંતિક વિદ્વત્તા સુપ્રસિદ્ધ અને સુમાન્ય છે. સ્વગુરુદત્ત **'સિદ્ધાંતદિવાકર'** બિરુદ એમની સાચી ઓળખ છે. ૫૫૫ થી અધિક શ્રમણોના વિશાળ પરિવારના એકાતપત્રી સામ્રાજ્યના ધણી એ મહાપુરુષમાં નાના-નાના શ્રમણોના સત્કાર્ય પ્રત્યે જે હૂંફ અને લાગણી છે તે એમના શુભાશિષમાં પડઘાય છે.

મીઠો આવકાર

અનેકાન્તવાદ જૈનદર્શનનો પાયાનો પ્રમુખ સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંતને પચાવી જાણનાર સ્હેજે વૈચારિક સમભાવ, સિદ્ધાન્ત-સમન્વય અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને ધરાવતો થઈ જાય છે. બાહ્ય વેશ અને દૈહિક આચારથી ઉપર ઊઠી એની દૃષ્ટિ મૂળભૂત તત્ત્વને - મર્મને પકડતી થઈ જાય છે. એની દૃષ્ટિને આંતરિક ઔદાર્યનો ઓપ મળતો જાય છે. કદાચ આ જ કારણે જૈન શ્રમણોએ કોઈ પણ વિષયને પોતાની સર્જકતાથી પ્રાયઃ અસ્પૃશ્ય રહેવા દીધો નથી. જૈનાચાર્યોની પ્રજ્ઞાશક્તિ, પ્રેક્ષાશક્તિ, પરિશીલનશક્તિની વિચક્ષણતા કોઈ દર્શનના વિષયમાં અછતી નથી.

'ન્યાય' એ પણ એવો જ વિષય છે, જે જૈન શ્રમણોના હાથે ચિરંજીવિતાને પામ્યો છે. અન્ય ધર્મના તાર્કિક પરાકાષ્ઠા સમા ગ્રંથને ખોલવા માટે કેવળ તીવ્ર બૌદ્ધિકતાની જ નહિ, આંતરિક ઔદાર્યની, વિચક્ષણ પ્રકૃતિની પણ જરૂર પડે છે. સ્યાદ્‌વાદી વિના આવું ઔદાર્ય જવલ્લે જ જોવા મળવાનું.

મને ગૌરવ સાથે આનંદ છે કે અમારા સમુદાયના એક યુવાન શ્રમણ, મુનિશ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ (વય - ૨૫ વર્ષ, દીક્ષાપર્યાય - ૧૨ વર્ષ) ગુરુકુલવાસ, વિદ્યાવ્યાસંગ અને સૂક્ષ્મબોધનિષ્ઠાના જોરે એક અદ્‌ભુત નવ્યન્યાય વ્યાખ્યાનું સર્જન કર્યું છે. મારા એમને અંતરના આશિષ છે કે 'એમના સંયમરૂપી સુવર્ણજીવનમાં વિદ્યા-સ્વાધ્યાયની સુગંધ સદા ઉભરાતી જ રહે અને શ્રીસંઘ-સમુદાય-શાસન અને રાષ્ટ્રનું ગૌરવ વધારતા રહે, પોતાના ગુરુની જેમ ઉજ્જ્વળ યશસ્વી બને.'

આ. વિજય જયદીપસૂરિ

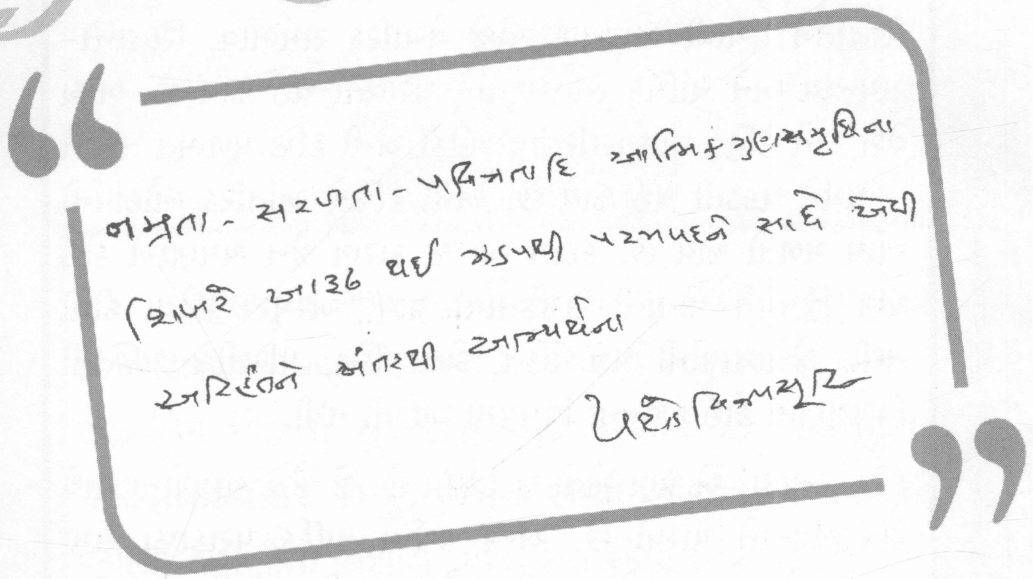

અંતરનો રણકાર, ઉષ્માભર્યો આવકાર

પરમ પૂજ્ય ન્યાયવિદ્યાનિધિ ષડ્દર્શનનિષ્ણાત આચાર્ય ભગવંત
ગુરુદેવ **શ્રીયશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજા**

જેમના આશિષ મારી જીવનમૂડી છે,
જેમનું સાંન્નિધ્ય આ સર્જનને સાકાર કરનાર છે,
જેમના અનલ્પ પરિશ્રમથી હું કંઈક વિદ્યાને પામી શક્યો છું,
જેઓ સ્વયં વિરાટ વૃત્તિઓના સર્જક છે,
દાર્શનિક વિદ્યાના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન છે,
અંતર્મુખતા જેમના જીવનમાં છે,
અધ્યાત્મ જેમના હૈયામાં છે,
એકાંતને જેઓ કાયમ ઝંખે છે,
એવા વિદ્વત્તા અને સાધકતાના સુમેળ સમા પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી અહીં સંતોષ વ્યક્ત કરી રહ્યા છે.

અંતરનો રણકાર ઉષ્માભર્યો આવકાર

– પરમ પૂજ્ય વિદ્યાલંકાર સાધનાતીર્થ આચાર્ય ભગવંત
શ્રીયશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજા

આજે અંતઃકરણમાં આનંદની અવધિ નથી, અપાર-અગાધ આનંદની છોળો અંદર ઉછળી રહેલ છે. કારણ કે મારા વિદ્વાન અને વિનયી શિષ્ય મુનિરાજ શ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સંસ્કૃત વ્યાખ્યા '**યશોલતા**' અને વિશદ ગુજરાતી વ્યાખ્યા '**વિનમ્રા**' – બન્નેનું સર્જન કરી તેનાથી '**વ્યાપ્તિપંચકગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક**'ને સુશોભિત કરીને વિદ્વત્સમાજ સમક્ષ રજૂ કરેલ છે, જે આપના કરકમલને અત્યારે શણગારી રહેલ છે.

આજથી આશરે ૧૫૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલ મૈથિલ પંડિત શિરોમણિ ધર્મદત્ત ઝાના (ઉપનામ : બચ્ચા ઝા) મસ્તક/મગજના રિસર્ચ માટે અંગ્રેજ સરકારે તેની ખોપરીની માંગણી તેમના સ્વજનો સમક્ષ કરી હતી. સર્વ દર્શનોમાં તેમની સર્વત્ર અવ્યાહત પ્રજ્ઞા – બહુમુખી પ્રતિભાના લીધે '**સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર**' નું બિરુદ તેમને આપવામાં આવેલ છે. તેમણે રચેલા અનેક વિવરણ ગ્રંથોમાં એક અતિ જટિલ ગ્રંથ એટલે 'વ્યાપ્તિપંચક ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક'. આ ગ્રંથની પ્રત્યેક પંક્તિ એવી ગૂઢ છે કે ભલભલા વિદ્વાનોને પણ તે મૂઢ બનાવી દે છે. તેથી જ આ ગ્રંથને ઉકેલવા માટે પ્રતિવર્ષ બનારસ વગેરે સ્થળે સેમિનારો યોજાય છે. દિગ્ગજ પંડિતો પોતાની પંડિતાઇનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરે તો પણ પૂરેપૂરો ન ખૂલે એવો રહસ્યમય આ ગ્રંથ છે.

વ્યુત્પત્તિવાદ, પ્રામાણ્યવાદ વગેરે નવ્યન્યાયગ્રંથોના તલસ્પર્શી

અધ્યયન બાદ, પોતાની પ્રેક્ષા-પ્રજ્ઞા-પ્રતિભાનો પ્રકર્ષ થતાં 'વ્યાપ્તિપંચક ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક' ગ્રંથની જટિલ પંક્તિઓને સંસ્કૃત-ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમે ખોલવાનો, સ્પષ્ટ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ મુનિશ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ કર્યો.

વર્ષો સુધી બુદ્ધિના અત્યંત અટપટા આટાપાટા ખેલવાથી પણ જે ગ્રંથ ખોલી ન શકાય તેવા અતિકર્કશ-સૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્ય ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ગ્રંથને મુનિશ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ માત્ર બે વર્ષના અતિ ટૂંકા સમયગાળામાં સંસ્કૃત + ગુજરાતી બબ્બે ભાષામાં વિશાળ અને વિશદ વિવેચન દ્વારા અતિસ્પષ્ટ કર્યો છે. મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં અને નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં તર્ક-વ્યાપ્તિ-નિયમ સંબંધી છે. જે ગ્રંથની એક-એક પંક્તિનું વિવેચન કરવા જતાં એકાદ શબ્દ આઘો - પાછો થાય, ઓછો - વત્તો થાય તો અર્થ-પદાર્થ-ઐદમ્પર્યાર્થ-ભાવાર્થ બદલાઇ જતાં વાર ન લાગે, અર્થનો અનર્થ સર્જાતા વિલંબ ન થાય, એવી સૂક્ષ્મમતિગમ્ય ગૂઢ-અતિગૂઢ પંક્તિઓ, ભલ-ભલા દિગ્ગજ પંડિતોને પણ મૂઢ-અતિમૂઢ બનાવતા વાર ન લગાડે તેવી પંક્તિઓ ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં અને નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં કલમ ચલાવવી અને તે પણ માત્ર ૨૦વર્ષની ઉંમરે, દીક્ષા જીવનના સાતમા વર્ષે ! 'કમાલ ! કમાલ ! કમાલ !' શબ્દો મોઢામાંથી નીકળ્યા વિના ન જ રહે. તેમાં પણ માત્ર બે જ વર્ષની અતિ અલ્પ સમયાવધિમાં સંસ્કૃત + ગુજરાતી બન્ને વ્યાખ્યાનું નિર્માણ થયેલ છે. આ પણ નાનો સૂનો ચમત્કાર નથી. પરમગુરુ અને સદ્‌ગુરુની મહતી કૃપા વિના આ શક્ય જ નથી. ૪૨ પાનાના મૂળગ્રંથને ૪૫૦૦ પૃષ્ઠના વિશાળ ફલક ઉપર સંસ્કૃત-ગુજરાતી બન્ને વ્યાખ્યા દ્વારા સ્પષ્ટ કરવો, એ પણ રસાળ અને સરળ પદ્ધતિથી, અહો આશ્ચર્યમ્ ! ૧૪ વોલ્યુમમાં પ્રકાશિત થતા આ ગ્રંથરત્ન દ્વારા વ્યાખ્યા સાહિત્યની દુનિયામાં સીમાચિહ્ન સમાન શકવર્તી મહાભારત કાર્યની ભેટ મુનિશ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ આપી છે તેને વિદ્વાનો કદાપિ ભૂલી નહિ શકે.

મુનિશ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ પોતાના ભગીરથ પુરુષાર્થ દ્વારા

જ્ઞાનભાગીરથીને આ અવનીતલ ઉપર લાવવાનું કાર્ય કરેલ છે, જેમાં નિમજ્જન કરીને વિદ્વજ્જનો અવશ્ય પાવન-પવિત્ર-પુનિત થશે. આમાં કોઇ શંકાને સ્થાન નથી. વિદ્વાનો આ મહાત્માના પરિશ્રમની કદર કરી, અધ્યયન-અધ્યાપનના ક્ષેત્રમાંથી ચિરકાળથી બહાર રહેલા આ ગ્રંથમાં નિહિત અમૃતનું રસપાન કરશે જ એવો વિશ્વાસ હવે અસ્થાને નહિ ગણાય.

'विद्वानेव विजानाति, विद्वज्जनपरिश्रमम्' આ પંક્તિ અનાયાસે અહીં યાદ આવી જાય છે.

જૈન આગમવિદ્યા અને આન્વીક્ષિકીવિદ્યાના ક્ષીરસમુદ્રમાં સતત નિમજ્જન કરનારા ગુણીયલ પ્રકૃતિના સ્વામી મુનિરાજ **શ્રીભક્તિયશવિજયજી** મહારાજના માધ્યમે હજુ એક-એકથી ચડિયાતા નૂતન ગ્રંથરત્નોની તથા અભિનવઉન્મેષશાલી વ્યાખ્યાગ્રંથોની ભેટ વિદ્યાવિશ્વને મળતી જ રહે અને તેમના ઉપર પરમગુરુની, સદ્‌ગુરુની, શારદામાતાની અમીનજર સતત ઠરતી જ રહે તેમ જ નમ્રતા-સરળતા-પવિત્રતાદિ આત્મિકગુણસમૃદ્ધિના શિખરે આરૂઢ થઇ ઝડપથી પરમપદને સાધે એવી અરિહંતને અંતરથી અભ્યર્થના..

લિ.

પૂનાજિલ્લાઉદ્ધારક

શ્રીવિશ્વકલ્યાણસૂરીશ્વરનો શિષ્યાણુ

યશોવિજયસૂરિ

शुभाशंसनम्

न्यायशास्त्रे व्याप्तिस्वरूपप्रतिपादकेष्वनेकेषु ग्रन्थेषु अन्यतमः प्रथमसोपानरूपोपपन्नः व्याप्तिपञ्चकाख्यः ग्रन्थोऽस्ति । यद्यपि तमनुसृत्य अनेकटीकाग्रन्थाः सम्प्रति समुपलब्धाः । तथापि तेष्वन्यतमा न्यायाध्वपान्थानां पाथेयभूता स्वनामधन्या गूढार्थतत्त्वालोकव्याख्या प्रथितचरैः विद्वत्तल्लजैः धर्मदत्तझामहोदयैः (बच्चा झा) प्रणीता ।

तत्त्वालोकविचारे दरीदृश्यमाने शेमुषीश्रमे अवगत-शास्त्ररीतीनां निरस्तन्यायाध्वध्वान्तानां शास्त्रेषु कृतभूरिपरिश्रमाणां विदुषां साक्ष्येव प्रमाणं । ईदृशस्य तत्त्वालोकस्य अध्ययनमेव दुष्करम्, अध्यापनं तु सुतराम्, किमुत व्याख्यानम् ।

तदाधारीकृत्य मन्दामन्दोपकारिणी अनास्वादित-न्यायपरिष्काररसानामप्यास्वाद्या भावावेदने चन्द्रिकायिता **यशोलता**नाम्नी सुविस्तृता व्याख्या, सदाचारनिष्ठैः शास्त्रेषु कृतभूरिपरिश्रमैः श्रीमद्भिः **मुनिभक्तियशविजयमहाशयैः** रचितेति अवलोक्य चित्तम् मोमुदीति ।

अनया शास्त्रसेवया सन्तोषितमस्मदुपास्यं श्रीकाशी-विश्वनाथम्, 'इतोप्यधिकं नैकग्रन्थव्याख्यानसामर्थ्यप्रदानेन एतान् समनुगृह्णन्तु' इति आशास्महे ।

महामहोपाध्याय राष्ट्रपतिसम्मानित

वशिष्ठत्रिपाठी

प्रो. वशिष्ठत्रिपाठी

अनुशंसा

आसीन्मिथिलामान्यो
गङ्गेशो नाम विश्रुतो विद्वान् ।
नव्यन्यायसुशास्त्रं
चिन्तामणिनामाऽकरोद्दिव्यम् ।।१।।
रघुनाथो विख्यात-
स्तदुपरि दीधितिमातनोदनुपमाम् ।
जगदीशेन च तस्या-
ष्टीका जागदीशी रचिता ।।२।।
धर्मदत्तरचितो यो
गम्भीरार्थप्रकाशको ग्रन्थः ।
तदुपरि विश्रुतकीर्तिः
गूढार्थतत्त्वालोकाख्यः ।।३।।
जैनश्रमणस्तरुणः
स्वल्पे वयसि तदीयदिव्यटीकाम् ।
यशोलतां विख्यातां
भक्तियशविजयोऽयं तनुते ।।४।।
पञ्चलक्षणीमूला
भूयाद् भव्या यशोलता ख्याता ।
धर्मदत्तविवृतेर्या
गूढार्थं सम्प्रकाशयताम् ।।५।।
अद्भुतविशालकाया
श्रीयशोविजयसूरिशिष्यकृता ।
गुरु-शिष्ययशोऽनल्पं
स्वल्पे काले भृशं कुर्यात् ।।६।।
नव्यन्यायनयाब्धौ
गम्भीरेऽवगाहने कृतयत्नः ।
सफलो मुनिश्रीभक्ति -
यशविजयो वर्धतां यशसा ।।७।।

ॐ नमः

॥ सादँ विजयते तराम् जिनेन्द्रः ॥

श्रीयशोविजयसूरीश्वरजीमहाराजानां शिष्यरत्नानां मुनिपुङ्गवानां श्रीमतां मतिमतां दर्शनसिद्धान्तदिवाकराणां भक्तियशविजयजीमहाराजानां महता परिश्रमेणाध्ययन-मनन-चिन्तनेन ग्रन्थस्यास्य सारगर्भितात्यन्तविस्तृतविवेचनं **यशोलता** नाम व्याख्यारूपत्वेन समस्ते भूमण्डले गुर्जरप्रदेशे च प्रकाशितं भवतीति स्मारं स्मारं श्रावं श्रावं मे चेतः नितान्तं प्रसीदति ।

संस्कृतसाहित्यव्याख्यायां (संस्कृतव्याख्यासाहित्ये) सर्वदा अद्वितीयेन सहानुपमोस्तीति नितान्तमवगत्य मे हृदयं परमप्रसन्नतां लभते, अपि च सविवेचनविमोचनशुभावसरे विदुषां सम्मेलनमिति विज्ञाय तद्विकाशाय सर्वदा कामेय जिनेन्द्रमिति मामकीना शुभकामना । अत एव भक्तियशविजयजीमहाराजाः विश्वकल्याणं कुर्वत इति महान् प्रमोदविषयः समुपस्थितो भवति ।

गोविन्द चौधरी

प्रस्तोता —
प्राध्यापक गोविन्द चौधरी
विद्यावारिधि का॰सिं॰-
सं॰वि॰वि॰ दर्शन विभाग
"काशीस्थ परिसर"

सेवा संस्थानं — नेपाल संस्कृत
विश्वविद्यालय दाङ्ग सम्पर्क
कार्यालय काठमाडौं (नेपाल)

પ્રકાશકીય પ્રાક્કથન

પૂજ્ય સિદ્ધાંતમહોદધિ આચાર્ય ભગવંત **શ્રીપ્રેમસૂરીશ્વરજી** મહારાજનું **સ્વર્ગારોહણ અર્ધશતાબ્દી વર્ષ,**

પૂજ્ય સકલસંઘહિતચિંતક આચાર્ય ભગવંત **શ્રીભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી** મહારાજનું **સ્વર્ગારોહણ રજત વર્ષ**

પૂજ્ય સિદ્ધાંતદિવાકર સુવિશાલગચ્છાધિપતિ **શ્રીજયઘોષસૂરીશ્વરજી** મહારાજનું **સામ્રાજ્ય રજતવર્ષ....**

આ ત્રિવેણી સંગમના અવસરે સંઘ-શાસન-સમુદાય-રાષ્ટ્ર માટે ગૌરવરૂપ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરતા આજે અમે અત્યંત આનંદિત છીએ...

શ્રી દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટના માધ્યમે દર વર્ષે વિશિષ્ટ ગ્રંથરત્નોનું પ્રકાશન થતું જ રહે છે. એ શ્રેણિમાં આજે એક એવા જ વિશિષ્ટ ગ્રંથરત્નનો પ્રવેશ થઈ રહ્યો છે. એ પૂજ્ય ગુરુદેવ **શ્રીભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી** મહારાજની દેન છે કે **શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુસૂરિ સમુદાય**માં નવ્યન્યાયનું અધ્યયન વિપુલ પ્રમાણમાં થાય છે. અને એ જ કારણ છે કે આજે નવ્યન્યાયના શિરમોર ગ્રંથ **ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક**નું અભિનવ સંસ્કૃત વ્યાખ્યા - **યશોલતા** અને નૂતન ગુજરાતી વિવેચન - **વિનમ્રા** સાથે ચૌદ ભાગમાં પ્રકાશન થવા જઈ રહ્યું છે. બંને નૂતન વ્યાખ્યાના સર્જક છે મુનિરાજ શ્રી ભક્તિયશવિજયજી કે જેઓ અપ્રતિમ વિદ્વાન પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત **શ્રીયશોવિજયસૂરીશ્વરજી** મહારાજના શિષ્ય છે. પૂજ્ય યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજા વિશાળકાય ગ્રંથોની શ્રેણિ સફળતાપૂર્વક સર્જી ચૂક્યા છે, જ્યારે તેમના જ એક જીવંત સર્જને એમના જ પંથે પગલા પાડ્યા છે, ત્યારે હૃદયમાં આશા અને વિશ્વાસ છે કે હજુ વધુ ને વધુ તેમના અણમોલ ગ્રંથોના પ્રકાશનનો લાભ અમને મળતો જ રહેશે...

શ્રી ઉમરા શ્વે. મૂ. જૈન સંઘ, સુરત ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે, જેણે આવી અદ્‌ભુત શ્રુતભક્તિ દાખવી છે. અન્ય પણ નામી-અનામી સહુ સહાયકોને અંતરથી અભિનંદન...

એ જ લિ. શ્રી દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ વતી,
શ્રી કુમારપાળભાઈ વી. શાહ

“ગ્રંથસર્જન અને ગ્રંથપઠનનું
એક ફળ તો અધ્યાત્મમાં ઊંડા
ઊતરવું અને સમતામાં
લીન બનવું એ છે.
પં. રત્નબોધિ વિજય”

સંશોધકીય વક્તવ્ય : ગાગરમાંથી સાગર

– પરમ પૂજ્ય ધીધનસંપન્ન તપસ્વી પંન્યાસપ્રવર
શ્રી રત્નબોધિવિજયજી મહારાજા

આ ગ્રંથ ઉપર જેમનો અનંતો ઉપકાર છે,
જેમના હસ્તાક્ષર વિના આ
ગ્રંથ પ્રકાશિત થવો શક્ય ન હતો તેવા સંશોધકશ્રીના
ઉદ્‌ગાર અહીં પ્રસ્તુત છે.
આ ગ્રંથને સાદ્યંત સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સંશોધિત
કરનાર પૂજ્યશ્રીએ લખેલા વચનો
આ ગ્રંથ માટે ખરેખર પ્રમાણપત્ર છે.
વિરાટ સંશોધનકાર્ય જેમણે કુશળતાથી પાર પાડ્યું છે,
જેમની સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞાનો મને વારંવાર અનુભવ થયો છે
તે ગુણગણસમૃદ્ધ સંશોધકવર્યશ્રીની
પાવન કલમનો સ્પર્શ કરવા પધારો.

ગાગરમાંથી સાગર

- પરમ પૂજ્ય વિદ્વત્કુલાવતંસ પંન્યાસપ્રવર
શ્રી રત્નબોધિવિજયજી મહારાજા

સંશોધકીય વક્તવ્ય

એક શિષ્યએ એક કલાક મહેનત કરીને પાંચ શ્લોકોનો અભ્યાસ કર્યો. તે ખુશ થયો. તેણે ગુરુજી પાસે જઈને પોતે કરેલા અભ્યાસની વાત કરી. ગુરુજીએ તેની પ્રશંસા કરીને હિતશિક્ષા આપતા કહ્યું,

'તેં એક કલાકમાં પાંચ શ્લોકોનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેનો મને ખૂબ આનંદ છે. પણ તું જ્યારે પાંચ કલાકમાં એક શ્લોકનો અભ્યાસ કરીશ ત્યારે મને તેનાથી પણ વધુ આનંદ થશે.'

શિષ્ય ગુરુજીના કહેવાનો ભાવ સમજી ગયો અને અભ્યાસમાં મચી પડ્યો.

એક કલાકમાં પાંચ શ્લોકનો અભ્યાસ કરવો હજી સહેલો છે, પણ પાંચ કલાકમાં એક શ્લોકનો અભ્યાસ કરવો ઘણો અઘરો છે. કેમકે તેની માટે તે શ્લોક ઉપર ખૂબ ઊંડું ચિંતન કરવું પડે, તેને બધી રીતે વિચારવો પડે, તેના શબ્દાર્થ-ભાવાર્થ-રહસ્યાર્થ જાણવા પડે. આ બધા માટે બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા જરૂરી છે. સરાણ ઉપર ચપ્પુને ઘસવાથી ચપ્પુ ધારદાર બને છે તેમ ચિંતન-મનનાદિની સરાણ દ્વારા બુદ્ધિને પરિકર્મિત કરવાથી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ બને છે.

નેટપ્રેક્ટીસ કરીને ક્રિકેટ રમનાર સેન્ચ્યુરી મારી શકે છે.

ત્રણમાસિક, છમાસિક, નવમાસિક પરીક્ષાઓમાં પાસ થનાર ફાઈનલ પરીક્ષામાં સારા ટકાએ પાસ થાય છે.

હોજરીને પરિકર્મિત કરનાર ભારે ખાદ્યપદાર્થોને પચાવી શકે છે.

તેમ પરિકર્મિત થયેલી બુદ્ધિથી શાસ્ત્રોના રહસ્યાર્થો સમજાય છે અને આરાધનાના સાચા માર્ગે આગળ વધાય છે.

ન્યાયના અભ્યાસ દ્વારા બુદ્ધિ પરિકર્મિત થાય છે.

એક વાતનો ખ્યાલ રાખવો કે **તર્કસંગ્રહ, મુક્તાવલી, વ્યાપ્તિપંચક** વગેરે ન્યાયગ્રંથો એ સાધનગ્રંથો છે, સાધ્યગ્રંથો નથી. એટલે એ સાધનગ્રંથોના અભ્યાસમાત્રથી કૃતકૃત્ય થઈ જવાતું નથી. તે સાધનગ્રંથો દ્વારા બુદ્ધિને ઘડવાની છે, તે ઘડાયેલી બુદ્ધિ દ્વારા શાસ્ત્રોના મર્મને સમજવાના છે અને તેમને જીવનમાં ઉતારવાના છે.

બુદ્ધિને ઘડવાના ઘણા પ્રકારો છે. તેમાંથી એક પ્રકાર એ છે કે વસ્તુનું દોષરહિત લક્ષણ બનાવવું.

કોઇ પણ વસ્તુતની વ્યાખ્યાને લક્ષણ કહેવાય. જેનું લક્ષણ કરાય તેને લક્ષ્ય કહેવાય. લક્ષણ એવું હોવું જોઈએ કે બધા લક્ષ્યોમાં હોય. જો અમુક લક્ષ્યોમાં લક્ષણ રહે અને અમુક લક્ષ્યોમાં ન રહે તો એ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષવાળું કહેવાય. જો લક્ષણ લક્ષ્ય સિવાય અલક્ષ્યમાં પણ રહે તો એ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ દોષવાળું કહેવાય. જો લક્ષણ એકે'ય લક્ષ્યમાં ન રહે તો તે લક્ષણ અસંભવ દોષવાળું કહેવાય. આ ત્રણે દોષથી રહિત લક્ષણ સાચું કહેવાય.

ન્યાયગ્રંથોમાં અનેક લક્ષ્યોના આવા દોષરહિત લક્ષણો બનાવવાની ચર્ચાઓ કરીને બુદ્ધિને ઘડવાના પ્રયત્નો કરાયા છે.

જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય.

જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમાડો ન હોય.

આને વ્યાપ્તિ કહેવાય. આ વ્યાપ્તિનું એક ઉદાહરણ છે. આવી ઘણી વ્યાપ્તિઓ બનાવી શકાય.

વ્યાપ્તિપંચક, વ્યધિકરણ, સિદ્ધાંતલક્ષણ વગેરે ગ્રંથોમાં વ્યાપ્તિના સાચા લક્ષણને બનાવવાના પ્રયાસો થયા છે. તે લક્ષણોમાં પ્રશ્ન કરનાર દોષો ઊભા કરે છે. ગ્રન્થકાર તેમના સમાધાનો આપવા લક્ષણમાં ઉમેરા કરે છે, જેને પરિષ્કાર કહેવાય છે. અથવા તો ગ્રન્થકાર લક્ષણ બદલી નાંખે છે.

ગ્રન્થકારે બનાવેલ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ વગેરે દોષો બતાવવા માટે બુદ્ધિને ઘણી કસરત આપવી પડે છે. પ્રશ્ન કરનારે બતાવેલા દોષોને દૂર કરવા પરિષ્કારો કરવા અને નવા લક્ષણો બનાવવા માટે પણ પ્રજ્ઞાને પુષ્કળ વ્યાયામ આપવો પડે છે. આ કસરત દ્વારા બુદ્ધિ ઘડાય છે.

શ્રી ગંગેશ ઉપાધ્યાયજીએ **તત્ત્વચિંતામણિ** નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેની ઉપર **શ્રી રઘુનાથ શિરોમણિજી**એ **દીધિતિ** નામની ટીકા લખી છે. **તત્ત્વચિંતામણિ**માં આવતા વ્યાપ્તિના પાંચ લક્ષણો ઉપરની દીધિતિ ટીકા ઉપર **શ્રી જગદીશ તર્કાલંકારજી**એ **જાગદીશી** લખી છે. તેની ઉપર શ્રી **બચ્ચા ઝા (ધર્મદત્ત ઝા)જી**એ **ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક (વ્યાપ્તિપંચકવિવૃતિ)** નામની ટીકા લખી છે.

આ ટીકાઓમાં લક્ષણો બનાવવાના માધ્યમે બુદ્ધિને કસરત અપાઈ છે.

ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ખૂબ જ ગૂઢ ટીકા છે. ટીકાકારે તેમાં ખૂબ જ સૂક્ષ્મ અનુપ્રેક્ષા કરી છે. ઘણા ઊહાપોહ અને ચિંતન-મનન દ્વારા તેમને પ્રાપ્ત થયેલું નવનીત તેમણે તે ગ્રન્થમાં ખૂબ જ ટૂંકાણમાં પીરસ્યું છે. જેમ સારભૂત ખાદ્યપદાર્થો પચવા મુશ્કેલ હોય છે તેમ સારભૂત આ ગ્રન્થ સમજવો ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. ગ્રન્થકારે આ ગ્રન્થમાં પદાર્થો ખૂબ ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યા છે. તેમણે પદાર્થો ઉપર લાંબું વિવેચન કર્યું નથી, ટૂંકમાં પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમ થેલીમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી વસ્તુઓ કાઢવી મુશ્કેલ હોય છે તેમ આ ગ્રન્થમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા પદાર્થો સમજવા બહુ અઘરા છે. તેથી સામાન્યથી અભ્યાસીઓ દીધિતિ, જાગદીશી, માથુરી વગેરે ટીકાઓનો અભ્યાસ કરે છે. બહુ ઓછા અભ્યાસીઓ ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોકમાં ડૂબકી લગાવે છે.

વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજશ્રી ભક્તિયશવિજયજી મહારાજે ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ઉપર ખૂબ જ સરળ અને સુંદર ટીકા તથા તેના અનુવાદ લખ્યા છે. આ બન્ને દ્વારા ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોકની ઉપાદેયતા વધશે. આ બન્ને દ્વારા ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોકના મર્મને સમજવો ખૂબ સરળ બનશે. મા જેમ સાકર સાથે બાળકના ગળે કડવી દવા ઉતારી દે છે તેમ મુનિરાજશ્રીએ એકદમ અઘરા પદાર્થો સાવ સાદી-સરળ-સુગમ ભાષામાં રજૂ કરી ટીકાને સમજવી સહેલી બનાવી છે. મુનિરાજશ્રીનો આ પ્રયાસ ખૂબ જ અનુમોદનીય છે.

યશોલતા ટીકા અને વિનમ્રા વ્યાખ્યામાં તેમણે પદાર્થોનો ભાવાર્થ સમજાવીને પછી શબ્દાર્થ સમજાવ્યો છે. તેથી પંક્તિઓનો અર્થ એકદમ સરળતાપૂર્વક અને બરાબર બેસી જાય છે. પદાર્થોને તેમણે ખૂબ ખોલ્યા છે, એકદમ સ્પષ્ટ કર્યા છે, વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. એકદમ સહેલાઈથી પદાર્થો મગજમાં બરાબર ફીટ થઈ જાય તેવી તેમની શૈલી છે. એક-એક શબ્દ ઉપર ઊંડું ચિંતન-મનન કરીને તેમના રહસ્યાર્થો તેમણે બહાર કાઢ્યા છે. ક્યાંક-ક્યાંક તો તેમણે ચાર લીટી ઉપર ૫૦૦-૮૦૦ પાનાનું વિવેચન કર્યું છે. આનાથી તેમની ઊંડી અનુપ્રેક્ષાશક્તિ વ્યક્ત થાય છે.

વ્યાપ્તિપંચક ઉપરની ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ટીકા ૪૧ પાનાની છે. તેમાંથી ૧૮ પાનાની ટીકાનું મુનિરાજશ્રીએ ૪૫૦૦ થી વધુ પાનામાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. ૧૮ પાનાની ટીકા દ્વારા પરિકર્મિત બુદ્ધિવાળા જીવો માટે બાકીની ટીકા સમજવી સહેલી હોવાથી તેમણે બાકીની ટીકાનું વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું નથી.

ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ટીકા ૯૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. તેમાંથી શરૂઆતના લગભગ ૪૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા ઉપર મુનિરાજશ્રીએ ૯૦,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચી છે, તે તેમના બુદ્ધિકૌશલ્યને આભારી છે.

અનેક સ્થળોએ નવા-નવા પ્રશ્નો ઉઠાવી તેના સમાધાન કરી તેમણે પદાર્થોને સ્પષ્ટ કર્યા છે. એકલી ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ટીકા વાંચો તો ખબર જ ન પડે કે 'કયો પ્રશ્ન છે અને કયો જવાબ છે ? કયો પ્રશ્ન ક્યાં શરૂ થયો અને ક્યાં પૂરો

થયો ? વચ્ચે કયા કયા પ્રશ્ન-જવાબ આવ્યાં ? એમાં પણ કયો જવાબ કયાં શરૂ થયો અને ક્યાં પૂરો થયો ? વચ્ચે કેટલા અને કયા કયા શંકા-સમાધાન આવ્યા?' મુનિરાજશ્રીએ બધું છૂટું છૂટું કરીને એકદમ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે. પ્રશ્ન-જવાબના પ્રારંભ-અંત, વચ્ચે આવતા પ્રશ્ન-જવાબ વગેરે એકદમ વિશદ રીતે સમજાવ્યા છે. તેથી વાર્તા વાંચતા હોઈએ તેમ આ ગ્રંથ વાંચવામાં રસ પડે છે અને સુગમ બોધ થાય છે.

આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ ૧૪ વિભાગોમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. યશોલતા ટીકા અને વિનમ્રા વ્યાખ્યાના તેમણે નવ વિભાગો કર્યા છે. એક-એક વિભાગને દીધિતિ એવું નામ આપ્યું છે. આ ગ્રન્થ નવ દીધિતિઓમાં ગૂંથાયેલ છે.

સંસ્કૃત ટીકાનું નામ **યશોલતા** રાખ્યું છે અને ગુજરાતી વ્યાખ્યાનું નામ **વિનમ્રા** રાખ્યું છે. આ નામો મુનિરાજશ્રીની કૃતજ્ઞતાને સૂચવે છે. પોતાના ગુરુદેવ **પૂજ્ય વિદ્વત્શિરોમણિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય યશોવિજયસૂરીશ્વરજી** મહારાજના નામ પરથી તેમણે ટીકાનું નામ યશોલતા રાખ્યું છે. પોતાના દીક્ષિત પિતાશ્રી **મુનિરાજ શ્રી નમ્રયશવિજયજી** મહારાજના નામ પરથી તેમણે ગુજરાતી વ્યાખ્યાનું નામ વિનમ્રા રાખ્યું છે.

નાની ઉંમરમાં અને માત્ર નવ વર્ષના સંયમપર્યાયમાં તેમણે ખૂબ જ સુંદર શ્રુતઅર્જન અને અદ્વિતીય શ્રુતસર્જન કર્યું છે. આ વારસો તેમને તેમના ગુરુદેવશ્રી પાસેથી મળ્યો છે. તેમના ગુરુદેવશ્રી ખૂબ સારા વિદ્વાન, ટીકાકાર, ચિંતક અને લેખક છે. તેઓ પણ તેમના ગુરુદેવશ્રીના માર્ગે જ આગળ વધી રહ્યા છે. તેમના સર્જનો દ્વારા તેમણે તેમના ગુરુદેવશ્રીનું નામ ઉજ્જ્વળ કર્યું છે, તેમની પાટ દીપાવી છે. તેમના ગુરુદેવશ્રીએ માત્ર સાત વર્ષના સંયમપર્યાયમાં તેમની પ્રથમ ટીકા ભાષારહસ્ય ગ્રન્થ ઉપર રચી હતી.

ટીકામાં ઘણા સ્થળોએ તેમણે લક્ષણમાં આવતા પદોને રાખવા - ન રાખવાથી થનારા ભાંગા બતાવ્યા છે. તે ભાંગાઓમાંથી એક ભાંગો શુદ્ધ હોય અને બાકીના ભાંગા અશુદ્ધ-દોષગ્રસ્ત હોય. અશુદ્ધ ભાંગાઓમાં કયા સ્થળમાં

કયો દોષ કેવી રીતે આવે છે ? તે તેમણે ખૂબ વિસ્તારથી અને ખૂબ જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવ્યું છે. શુદ્ધ લક્ષણનો સત્સ્થળમાં સમન્વય શી રીતે થાય ? તે પણ તેમણે ઠેકઠેકાણે ચોકસાઈથી સમજાવ્યું છે. ઘણા ઠેકાણે સરખી વાતનું થોડા ફેરફારપૂર્વક પુનરાવર્તન થતું હોવા છતાં તેમણે લગભગ અતિદેશ કર્યો નથી, પણ એ જ પદાર્થો વારંવાર સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યા છે. તેથી વાચકને પદાર્થો બરાબર સમજાઈ જાય અને તેને જાતે બહુ મહેનત કરવી ન પડે. તેથી આગળ વાંચનમાં તેને રસ પડે અને અસ્ખલિત પ્રવાહે તેનો અભ્યાસ આગળ વધે. ઘણા સ્થળોએ તેમણે મૂળગ્રન્થની એક પંક્તિ ઉપર ખૂબ ઊંડું ચિંતન કરીને આનુષંગિક અનેક પદાર્થો પણ સમજાવ્યા છે. લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ વગેરે દોષો કેવી રીતે આપવા ? તેની માટેનું સ્થળ શોધવું, તે દોષો ટાળવા લક્ષણમાં કયો પરિષ્કાર કરવો ? તેનાથી લક્ષણનો સમન્વય કઈ રીતે થાય ? વગેરે બાબતોનું સૂક્ષ્મતમ નિરૂપણ તેમણે કર્યું છે. લક્ષણના, મૂળ ગ્રંથમાં નહીં બતાવેલા, પદકૃત્યો પણ તેમણે ખૂબ જ ઝીણવટથી સમજાવ્યા છે. તેથી લક્ષણનો સાંગોપાંગ બોધ થાય છે અને લક્ષણના તે તે પદો બાબત કોઈ શંકા રહેતી નથી. દરેક બાબત તેમણે માત્ર ઉપર ઉપરથી સમજાવી નથી, પણ ખૂબ જ ઊંડાણથી સમજાવી છે. ઘણા સ્થળોએ પદાર્થને પુષ્ટ કરવા અને સિદ્ધ કરવા તેમણે અન્ય ગ્રંથોના સાક્ષીપાઠો મૂકીને ગ્રંથને સુશોભિત કર્યો છે. આનાથી તેમની બહુશ્રુતતા વ્યક્ત થાય છે.

ન્યાયગ્રન્થો સમજવા પણ અઘરા હોય છે અને બીજાને સમજાવવા તો તેથી વધુ અઘરા હોય છે. પોતાને ગ્રન્થ બરાબર સમજાઈ ગયો હોય, બધા પદાર્થો સ્પષ્ટ થઈ ગયા હોય તો જ બીજાને તે સમજાવી શકાય. વળી, બીજાને બરાબર સમજાવવા માટે તેની કક્ષાએ ઊતરીને સમજાવવું પડે, તેના મનમાં ઊઠતી શંકાઓના સચોટ સમાધાન કરવા પડે, તેના મનમાં ઊઠનારી શંકાઓને સ્વયં વિચારીને તેના નિરાકરણ આપવા પડે. આ બધું કાર્ય ખૂબ ભારે હોય છે અને ખૂબ ખંત માગી લે તેવું હોય છે. છતાં મુનિરાજશ્રીએ નિષ્ઠાપૂર્વક, આ બધું કાર્ય પાર પાડ્યું છે.

એમ કહેવું હોય તો કહી શકાય કે બચ્ચા ઝાજીએ પોતાની અદ્વિતીય

બુદ્ધિપ્રતિભા વડે સાગરને ગાગરમાં સમાવી દીધો છે. બહુ જ ઓછા શબ્દોમાં તેમણે અતિગહન પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ટીકાકાર મુનિરાજશ્રીએ પોતાના અજોડ પ્રજ્ઞાપાટવ વડે ગાગરમાંથી સાગર કાઢ્યો છે. તેમણે શબ્દોનો છૂટથી પ્રયોગ કરીને અતિસંક્ષિપ્ત પદાર્થોને ખૂબ વિસ્તૃત રીતે સમજાવ્યા છે. તે તે પદાર્થો પાછળનું અગમ્ય રહસ્ય તેમણે સ્વબુદ્ધિથી ઉકેલીને પ્રગટ કર્યું છે.

વર્ષો પૂર્વે સંસારી અવસ્થામાં કે. લાલ જાદુગરના જાદુના ખેલ જોયેલા. તેમાં તે એક ગાગરમાંથી 'Water Of India' ના નામે અઢળક પાણી બહાર કાઢતા, છતાં ગાગર ખાલી થતી નહીં. અહીં પણ એવી સરખામણી કરી શકાય કે મુનિરાજશ્રીએ ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોકરૂપી ગાગરમાંથી વિવેચનરૂપી અઢળક પાણી આ ગ્રન્થમાં ઉલેચ્યું છે, છતાં હજી એ મૂળગ્રન્થ - ગાગરમાં ઘણા ગૂઢ પદાર્થો અણઉકેલ્યા (અણઉલેચ્યા) પડ્યા છે. આશા છે મુનિરાજશ્રી એ અણઉકેલ્યા ગૂઢપદાર્થોને પણ ધીમે ધીમે ઉકેલી નવા નવા ગ્રન્થોનું સર્જન કરશે.

પૂજ્યોની કૃપાથી મને આ ગ્રંથના સંશોધનનો લાભ મળ્યો છે. વિ.સં. ૨૦૬૯ માં મારું ચોમાસુ પિંડવાડા હતું. ચોમાસાના અંતે મારી ઉપર પૂજ્ય વિદ્વત્શિરોમણિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજનો પત્ર આવ્યો. તેમાં તેમણે લખ્યું હતું કે, 'બચ્ચા ઝા રચિત ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ઉપર લગભગ ૩૪૦૦ ફૂલસ્કેપ જેટલી સંસ્કૃત ટીકા અને ૧૬૦૦ ફૂલસ્કેપ જેટલું ગુજરાતી વિવેચન તૈયાર થયું છે. તે તમે સંશોધન કરી આપશો ?' હું સમજ્યો કે આ ટીકા-વિવેચન પૂજ્ય આચાર્યશ્રીના સર્જન છે. મેં જવાબ લખ્યો, 'આપશ્રીની વિદ્વત્તા સામે મારો ક્ષયોપશમ અતિઅલ્પ છે. એટલે આ ટીકા-વિવેચનના સંશોધનની મારી કોઈ યોગ્યતા નથી. છતાં આપની ઈચ્છા હોય તો હું પ્રયત્ન કરી જોઈશ. વળી સંશોધનકાર્ય પૂરું કરવામાં સમયમર્યાદા ન રાખશો.' પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ મારી પાસે જ સંશોધનનો આગ્રહ રાખ્યો અને મારી વિનંતિ સ્વીકારી. તેઓ મને બીજું પ્રૂફ મોકલવાના હતા, જેથી વાંચવામાં સરળતા રહે. લગભગ દોઢ વર્ષ પછી વિ.સં. ૨૦૭૧ ના વૈશાખ મહિનામાં ગિરનાર તળેટીમાં પૂજ્ય આચાર્યશ્રીને રૂબરૂ મળવાનું થયું. બધી વાત થઈ. ત્યારે ખબર પડી કે આ

નૂતન સર્જનના કર્તા વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજશ્રી ભક્તિયશવિજયજી મહારાજ છે. તેમની કલમ પણ તેમના ગુરુદેવ જેવી જ છે. જો મેટરમાં ટીકાકાર તરીકે તેમનું નામ ન લખ્યું હોત અને રૂબરૂ વાતમાં આ બાબતનો ખુલાસો ન થયો હોત તો હું તો એમ જ સમજત કે આ ટીકા એ પૂજ્ય આચાર્યશ્રીનું સર્જન છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ટીકાની ગરિમા ઘણી ઊંચી છે.

ગિરનાર તીર્થમાં તેમના તરફથી મેટર મળ્યું. મારા ગુરુદેવશ્રીની અનુમતિ લઈને અન્ય કાર્યોની વ્યસ્તતા વચ્ચે સમય કાઢીને આ ગ્રંથનું સંશોધન કરતો ગયો. જો કે નવ્યન્યાયનો એવો તલસ્પર્શી અભ્યાસ મેં કર્યો નથી, છતાં મારા ક્ષયોપશમ અનુસાર સંશોધનકાર્ય શરૂ થયું અને આગળ વધ્યું. મુનિરાજશ્રી પાસેથી મેટર કટકે કટકે આવતું હોવાથી સંશોધનમાં સરળતા રહી, બહુ બોજારૂપ ન લાગ્યું. હકીકતમાં આ સંશોધન દ્વારા મેં મુનિરાજશ્રી ઉપર કોઈ ઉપકાર કર્યો નથી. ઊલટું, મુનિરાજશ્રીએ મને આ ગ્રંથના સંશોધનનો લાભ આપી મારી ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

જો આ સંશોધનકાર્ય ન આવ્યું હોત તો હું મારા જીવનમાં ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક વાંચવાનો ન હતો અને કદાચ વાંચત તો મને કેટલું સમજાત ? એ પ્રશ્ન હતો. પણ સંશોધનના બહાને મને આ એક નવા ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવાનો લાભ થયો. આ સંશોધન દ્વારા મને ઘણું ઘણું નવું જાણવાનું મળ્યું છે. ન્યાયગ્રંથનું સંશોધનકાર્ય એક જટિલ અને કંટાળાજનક કાર્ય હોય છે. પણ મુનિરાજશ્રીની નિરૂપણશૈલી એટલી બધી સુગમ અને સરળ છે કે સંપૂર્ણ સંશોધનકાર્ય દરમિયાન મને ક્યારેય કંટાળો કે અણગમો થયો નથી. સંશોધનકાર્યમાં મને આનંદ આવતો. જેમ જેમ સંશોધન કરતો ગયો તેમ તેમ મારો રસ વધતો ગયો. પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ અને મુનિરાજશ્રીએ આ કાર્ય માટે મારી પસંદગી કરી મને આ કાર્ય સોંપીને મારી ઉપર ઘણો ઘણો ઉપકાર કર્યો છે. હું સદા તેમનો ઋણી રહીશ.

મુનિરાજશ્રીનો મને બહુ પરિચય નથી, કેમ કે અત્યાર સુધી અમે બે જ

વાર અલપઝલપ મળ્યા છીએ. પણ ગ્રન્થસંશોધન અને તેની માટેના પરસ્પર પત્રવ્યવહાર દ્વારા તેમનો પરોક્ષ રીતે વિશેષ પરિચય થયો છે, તેમની ગુણસૌરભને માણવાનું થયું છે અને તેમની સાથેની આત્મીયતા વધી છે.

વાચકોને વિનંતિ કરીશ કે જે ભાવનાથી મુનિરાજશ્રીએ આ ગ્રંથ રચ્યો છે તે ભાવનાને આ ગ્રન્થના સાંગોપાંગ અભ્યાસ દ્વારા તેઓ પૂર્ણ કરે. જેમ મુનિરાજશ્રીએ આ ગ્રન્થના સર્જન માટે ઘણી મહેનત કરી છે તેમ વાચકો પણ આ ગ્રન્થના પઠન માટે ખૂબ મહેનત કરે. જેમ મુનિરાજશ્રીએ આ ગ્રન્થ સમજાવવા માટે ખૂબ ખંત અને ધીરજ ધારણ કર્યા છે તેમ વાચકો પણ આ ગ્રન્થને સમજવા માટે અત્યંત ખંત અને ધીરજને ધારણ કરે. આ ગ્રન્થના સમ્યગ્ અભ્યાસથી પરિકર્મિત થયેલી બુદ્ધિ દ્વારા વાચકો અન્ય સાધનગ્રન્થો અને સાધ્યગ્રન્થોનો સ્વયં અભ્યાસ કરતા થાય, તે ગ્રન્થોના પદાર્થોને આત્મસાત્ કરે અને શીઘ્ર મુક્તિગામી બને એ જ શુભેચ્છા.

મુનિરાજશ્રીની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના કરું છું અને તેમને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ આપું છું. તેમણે એક ભગીરથ કાર્ય પૂર્ણ કર્યું છે. સામાન્ય વ્યક્તિ માટે લગભગ અશક્ય કહી શકાય એવી અજોડ શ્રુતસેવા તેમણે કરી છે. તેમણે કોઈ ચીલાચાલુ કાર્ય કર્યું નથી. પણ ઘણું ઉમદા અને ઊંચું કાર્ય કર્યું છે. સામાન્ય માણસ કદાચ એમના આ શ્રુતસર્જનનું મૂલ્ય સમજી નહીં શકે, પણ વિદ્વાનો અવશ્ય તેમના આ શ્રુતસર્જનનું મૂલ્યાંકન કરી શકશે.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રીની પણ ખૂબ ખૂબ અનુમોદના કરું છું કે તેમણે પોતાના જેવા એક વિદ્વાન શિષ્યરત્નને તૈયાર કર્યો છે. તેમણે મુનિરાજશ્રીને ખૂબ સુંદર રીતે ઘડ્યા છે. તેમણે એક કુશળ માળી અને કુશળ શિલ્પીનું કાર્ય કર્યું છે. તેમના પીઠબળ, પ્રેરણા, હુંફ અને માર્ગદર્શનના બળે જ મુનિરાજશ્રી આ અતિકષ્ટસાધ્ય કાર્ય સહેલાઈથી પાર પાડી શક્યા છે.

મુનિરાજશ્રીના સહવર્તી મુનિવરોની પણ ખૂબ ખૂબ અનુમોદના કે જેમણે સહાય કરીને મુનિરાજશ્રીને આ ગ્રન્થસર્જન માટે બધી રીતની અનુકૂળતા કરી

આપી. તેઓ ઈર્ષ્યાથી ગ્રસ્ત ન થયા, પણ પ્રમોદભાવનાથી ભાવિત થઈને તેમણે મુનિરાજશ્રીને પ્રોત્સાહન આપ્યું, એ તેમની ઉત્તમતા છે.

મુનિરાજશ્રી સમક્ષ મારી અંતરની ભાવના વ્યક્ત કરું છું. આ ગ્રન્થની જેમ ન્યાયના અન્ય જટિલ ગ્રન્થો ઉપર પણ તેઓ પોતાની કલમ ચલાવી આવી સરળ ટીકાઓ લખે તો મધ્યમ બુદ્ધિવાળા જીવોને ન્યાયગ્રન્થો ભણવાનો રસ જાગે અને તેઓ તે ગ્રન્થો ભણી શકે. બીજી વાત, ન્યાયગ્રન્થો તો સાધનગ્રન્થો છે. સાધ્યગ્રન્થો તો આપણા આગમશાસ્ત્રો અને આગમેતર શાસ્ત્રો છે. તે ગ્રન્થો ઉપર આવું સૂક્ષ્મચિંતન કરીને તેઓ આવી સરળ ટીકાઓ લખે તો શાસ્ત્રો ભણવાની જીવોને રુચિ જાગે અને તેમને તેમનો સુગમ બોધ થાય. ઘણીવાર એવું બનતું હોય છે કે મધ્યમ કે મંદ ક્ષયોપશમવાળા જીવો ગ્રન્થ વાંચવાની શરૂઆત કરે છે. પણ અમુક પંક્તિઓ તેમને સમજાતી નથી, તે પંક્તિ સમજાવનાર કોઈ હોતું નથી, ત્યારે તેમનો અભ્યાસ અટકી જાય છે. વારંવાર આવતી આવી પંક્તિઓને લીધે વારંવાર અટકવાનું થવાથી તેમનો અભ્યાસ કરવાનો ઉત્સાહ ઘટી જાય છે. ધીમે ધીમે તેઓ સ્વાધ્યાય છોડી દે છે અથવા સહેલા ગ્રન્થો કે ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચતા થઈ જાય છે. જો મુનિરાજશ્રી અઘરા શાસ્ત્રો પર આવી સરળ ટીકાઓ રચે તો અનેક જીવો માટે તે આધારભૂત બને. જેમ પાંગળો માણસ લાકડીના ટેકાથી પર્વત ઉપર ચડી જાય છે તેમ મુનિરાજશ્રી દ્વારા રચિત સરળ ટીકાઓ રૂપી લાકડીના સહારે અલ્પ ક્ષયોપશમવાળા જીવો અઘરા ગ્રન્થો રૂપી પર્વતોને સર કરી શકશે. શાસ્ત્રગ્રન્થો ઉપર રચાયેલી આવી સરળ ટીકાઓ દ્વારા જીવો ઉપર તાત્ત્વિક અને અનેકગણો ઉપકાર થશે. આશા છે મુનિરાજશ્રી મારી ભાવના સફળ કરવા અવશ્ય પ્રયત્નશીલ બનશે.

હું એવું કંઈ ભણ્યો નથી કે મારો એવો ક્ષયોપશમ પણ નથી. છતાં પુણ્યોદયે લોકોમાં મારી વિદ્વાન તરીકેની છાપ પડી ગઈ છે. તેથી જ આવા સંશોધનાદિના કાર્યો મને સોંપાય છે. સહજ છે કે મારા મંદ ક્ષયોપશમ અને પ્રમાદના કારણે આ સંશોધનકાર્યમાં ક્ષતિઓ રહી ગઈ હોય. તે બદલ હું ત્રિવિધે ત્રિવિધે ક્ષમા યાચું છું. આ સંશોધનકાર્યમાં અને આ વક્તવ્યમાં જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ

કંઈ પણ નિરૂપણ થયું હોય તો તેની ક્ષમા યાચું છું અને બહુશ્રુત વિદ્વાનોને તે સુધારવાની ભલામણ કરું છું.

પરમ પૂજ્ય સિદ્ધાંતમહોદધિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય **પ્રેમસૂરીશ્વરજી** મહારાજા, પરમ પૂજ્ય ન્યાયવિશારદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય **ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી** મહારાજા, પરમ પૂજ્ય સમતાસાગર પંન્યાસપ્રવર શ્રી **પદ્મવિજયજી** મહારાજા, પરમ પૂજ્ય સિદ્ધાંત દિવાકર વર્તમાનગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય **જયઘોષસૂરીશ્વરજી** મહારાજા, પરમ પૂજ્ય વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ ગુરુદેવશ્રી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય **હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી** મહારાજા - આ ગુરુદેવોની અને પરમાત્માની કૃપાથી જ હું આ સંશોધનકાર્ય કરી શક્યો છું. આ કાર્યનો સંપૂર્ણ શ્રેય તેમને જાય છે. આ કાર્યની ક્ષતિઓનો ભાગી હું છું. તે પૂજ્યોના ચરણોમાં આ અવસરે કૃતજ્ઞભાવે વંદન કરું છું.

આ ગ્રન્થના લેખકને અને પાઠકોને ખાસ ભલામણ કે ગ્રન્થસર્જન અને ગ્રન્થપઠનનું ખરું ફળ તો અધ્યાત્મમાં ઊંડા ઊતરવું અને સમતામાં લીન બનવું એ છે. ગ્રન્થસર્જન અને ગ્રન્થપઠન દ્વારા આ લક્ષ્ય સિદ્ધ ન થતું હોય તો એ ગ્રન્થસર્જન અને ગ્રન્થપઠન વ્યર્થ છે. માટે એ લક્ષ્યપૂર્વક જ ગ્રન્થસર્જન અને ગ્રન્થપઠન કરવું તથા ગ્રન્થસર્જન અને ગ્રન્થપઠન બાદ એ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નશીલ બનવું. માત્ર ગ્રન્થસર્જન અને ગ્રન્થપઠન કરીને પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય ન માનવી.

પ્રાંતે; આ ગ્રન્થરત્ન ખૂબ પ્રસિદ્ધિને પામે, ખૂબ ઉપાદેય બને અને યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ વંચાતો રહે એ જ શુભેચ્છા. પાઠક, લેખક, વાચક વગેરે સહુ શીઘ્ર પરમપદને પામે એ જ પવિત્ર ભાવના.

વિ.સં. ૨૦૭૪, ચૈત્ર સુદ ૧૫
(પુંડરીકસ્વામી આદિ ૫ કરોડ
મુનિવરોનો નિર્વાણ દિન)
શનિવાર, ગાંધીનગર

પરમ પૂજ્ય વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્વિજય **હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી** મહારાજાનો
શિષ્યાણુ
પંન્યાસ રત્નબોધિ વિજય

“તમારા જેવા ઊગતા સિતારાએ આવા
ગ્રન્થ ઉપર વિવેચન કરવાનું જે સાહસ ખેડ્યું છે
તેને બિરદાવવા માટે શબ્દો ટૂંકા જ પડશે.

લિ. જયસુંદરસૂરિ”

કઠિન ગ્રંથ ઉપર સરળ અભિપ્રાય

પરમ પૂજ્ય સંઘશાસનકૌશલ્યાધાર
આચાર્ય ભગવંત
શ્રી જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજા

સામુદાયિક જવાબદારીઓનું ઉત્તરદાયિત્વ સુપેરે નિભાવી
રહેલા પૂજ્યશ્રી તાર્કિકતાની ટોચ છે, દર્શનશાસ્ત્રોમાં
માર્તંડ છે, બહુ ઓછું બોલે-લખે છે પૂજ્યશ્રી, છતાં જે
બોલે-લખે છે
તેના સુવર્ણ સમા મોલ-તોલ અંકાય છે.
અત્યધિક વ્યસ્તતા વચ્ચે'ય નાના મુનિના પ્રથમ સર્જનને
વધાવવા પૂજ્યશ્રીએ કૃપા કરી છે.
એક-એક શબ્દોમાં સો-સો શબ્દોની તાકાત ભરી
પૂજ્યશ્રી આપણી સામે પ્રસ્તુત થઈ રહ્યા છે...

કઠિન ગ્રન્થ ઉપર સરળ અભિપ્રાય

પ્રસ્તાવના

પરમ પૂજ્ય તર્કશિખર
આચાર્ય ભગવંત શ્રી જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજા

વિનયાદિગુણોપેત મુનિરાજ શ્રી ભક્તિયશ-વિજયજી જોગ અનુવંદના. સુખસાતાપૃચ્છા. ભાગ બીજાનું મેટર, આખો મૂળ ગ્રન્થ વગેરે મારા ઉપર પાઠવીને તમે ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના લખવા જણાવ્યું એટલે પૃ. ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૪૪ એવા બે-ત્રણ પૃષ્ઠો વાંચ્યા. બીજા બધા જરૂરી કાર્યોની વ્યસ્તતાના કારણે, પૂર્ણ વાંચવાની ઈચ્છા દબાવી દેવી પડી. જેટલું વાંચ્યું એટલા ઉપરથી જ જો કંઈ પ્રાસ્તાવિક લખવાનું હોય તો કહેવું જોઈએ કે ૪૮ લક્ષણો, તેની દુષ્ટતા-નિર્દોષત્વની ચર્ચા એ કોઈ રેંગડા પેંગડાનું કામ જ નથી. દોષ અવ્યાપ્તિ કેવી રીતે આવે છે ? કઈ રીતે તેનું વારણ થાય છે? એ બાબતમાં

ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોકરચયિતા બચ્ચા ઝા કેવી ટેકનિક/ પરિષ્કાર વગેરે અપનાવે છે ? એ ટેકનિક કઈ રીતે સફળ થાય છે ? એ બધું પહેલા વાંચવું, બરાબર સમજવું, સમજીને ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ઉપર સંસ્કૃત-ગુજરાતી ઉભયભાષામાં વિવેચન લખવું - આ તો બધું **મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી**નો કોઈ નવો અવતાર જેણે લીધો હોય તે જ કરી શકે, તમારા જેવા ઊગતા સિતારાએ આવા ગ્રન્થ ઉપર વિવેચન કરવાનું જે સાહસ કર્યું છે તેને બિરદાવવા માટે શબ્દો ટૂંકા જ પડશે.

વ્યાપ્તિપંચક - સિદ્ધાન્તલક્ષણ વગેરેના ક્રોડપત્રો તથા ગૂઢાર્થ - તત્ત્વાલોક ટીકા ગ્રન્થો નવ્યન્યાયના ક્ષેત્રમાં ખરેખર અતિ ગૂઢ મનાય છે. એની ગૂઢતાના અભેદ્ય કિલ્લાને ભેદવા માટે તમે બહુ મોટું પરાક્રમ હાથ ઉપર ધર્યું છે અને લગભગ એ કાર્ય પૂરું કર્યું છે, તે માટે તમને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ એટલા ઓછા છે. તમારી ગ્રન્થ ખોલવાની પદ્ધતિ અનેક જિજ્ઞાસુઓને લાભાન્વિત કરે એ જ શુભાશિષ.

“મુનિરાજશ્રીએ ઘણો પરિશ્રમ કરીને આ અતિકઠિન ગ્રંથ વાચકોમાં અતિસરળ બનાવી દીધો છે. માટે, આ ગ્રંથનું નામ, વિષય, પ્રમાણ જોઈને જરા ગભરાઈ ન જવું. જેમ જેમ આ ગ્રંથ વાંચતા જશો તેમ તેમ પદાર્થો સહેલાઈથી બેસતા જશે, પદાર્થો બેસાડવા માટે તમારે કોઈ મહેનત કરવી નહીં પડે.

પં. રત્નબોધિ વિજય”

સાગરનો સાર ગાગરમાં

વિભાગ – ૨
સંક્ષિપ્તસાર

– પરમ પૂજ્ય સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞ પંન્યાસપ્રવર **શ્રી રત્નબોધિવિજયજી** મહારાજા

વિરાટ વ્યાખ્યાદ્વયનું સંશોધનકાર્ય એકલા હાથે પાર પાડવું, પછી સંશોધકીય વક્તવ્ય લખી આપવું, તે પછી'ય ચૌદે ભાગનો સંક્ષિપ્તસાર લખી આપવો - આટલું કર્યા પછી પણ આટલું કાર્ય સોંપનારને ધન્યવાદ આપવા, તેનો ઉપકાર માનવો.... ઘડીભર ભ્રમણા થઇ આવે : સત્યુગમાં તો નથી આવી ચડ્યો ને !

કમાલ છે એમની ધીરજ, ધારણા શક્તિ અને ધીમત્તા ! સલામ છે એમની સદ્ભાવનાને ! સહૃદયતાને ! અને સહાયકતાને !

પૂજ્યશ્રીના ચરણોમાં નાનકડી પ્રાર્થના : આપની ઉપકારવર્ષાનું આ તો મંગલાચરણ હો !

સાગરનો સાર ગાગરમાં

(સંક્ષિપ્ત સાર)

માણસ કાર્યક્રમની **રૂપરેખા** જાણીને તેમાં involve થાય છે.
ફરવા જતા પહેલા માણસ **guidebook** નો અભ્યાસ કરી લે છે.
પુસ્તકની **summary** વાંચીને માણસ પુસ્તકવાંચનમાં પ્રવેશ કરે છે.
મુસાફર **નકશો** જાણીને પછી મંઝિલ તરફ પ્રયાણ કરે છે.
મેચ રમાયા પછી તેના મુખ્ય દૃશ્યો **highlights** માં બતાડાય છે.
ગ્રંથ વાંચ્યા પછી વિદ્યાર્થી તેના **મુદ્દાઓ** નોંધી લે છે.

વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજશ્રી ભક્તિયશવિજયજી મહારાજે આ મહાકાય ગ્રંથનું સર્જન કર્યું છે.

'સાગરનો સાર ગાગરમાં' માં આ વિશાળકાય ગ્રંથનો સંક્ષિપ્ત સાર લખવાનો મેં પ્રયત્ન કરેલ છે. મુનિરાજશ્રીએ સાગર જેવો ગ્રંથ રચ્યો છે. મેં ગાગર જેવા આ લેખમાં તેનો સાર ભરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આ સાર એ આ ગ્રંથની **રૂપરેખા** છે,
આ ગ્રંથની **guidebook** છે,
આ ગ્રંથની **summary** છે,
આ ગ્રંથનો **નકશો** છે,
આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછીની **highlights** છે,
આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી નોંધેલા **મુદ્દા** છે.

આ સારમાં મેં કશું નવું લખ્યું નથી. મુનિરાજશ્રીએ બનાવેલ ગ્રંથ-બગીચામાંથી શબ્દ-પુષ્પોને ચૂંટીને મેં આ સાર-માળામાં ગોઠવ્યા છે.

આ ગ્રંથ નવ દીધિતિઓ (વિભાગો)માં રચાયેલો છે. આ સારમાં દરેક દીધિતિના પદાર્થોની ટૂંકનોંધ કરી છે.

ચાલો, આ લેખના માધ્યમે આ ગ્રંથની એક ઊડતી મુલાકાત લઇ લઇએ.

ત્રીજી દીધિતિ

(૧) અત્યાર સુધીમાં દીધિતિ તથા તત્ત્વચિંતામણિગ્રંથની પંક્તિના રહસ્યાર્થને બતાવી હવે જાગદીશીગ્રંથની પંક્તિના રહસ્યાર્થોને બતાવે છે. જાગદીશીમાં इदञ्च કહેલ છે. इदञ्च = અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સદ્ધેતુમાં દીધિતિકારે જે અવ્યાપ્તિ આપેલ છે તે - આ પ્રમાણે અર્થ સમજવો.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નઅભાવનો પ્રવેશ કરો તો પણ સંયોગસંબંધ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવ અને સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ - આ બન્ને અભાવ સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નઅભાવસ્વરૂપ હોવાને કારણે (=તાદૃશતયા) સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઘટાભાવને અને સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્નિઅભાવને લઈને 'પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્' આવા વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવે. આથી અભાવનિરૂપિતપ્રતિયોગિતામાં (૧) ધર્મવિધયા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મવિધયા તદવચ્છિન્નત્વનો અને (૨) સંબંધવિધયા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધવિધયા તદવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવો અનિવાર્ય છે - આ પ્રવેશ સૂચવવા માટે જ જગદીશ જણાવે છે કે - येन रूपेण येन सम्बन्धेन ઇત્યાદિ...

(૨) **પૂર્વપક્ષ** - સાધ્યતાઅવચ્છેદકીભૂતધર્મઅવચ્છિન્નત્વ હોતે છતે સાધ્યતાઅવચ્છે-દકીભૂતસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં હોય તે અભાવથી વિશિષ્ટમાં અવૃત્તિત્વ - આટલું જ લક્ષણ બનાવવામાં આવે (એટલે કે સાધ્યતા-અવચ્છેદકીભૂતધર્મઅવચ્છિન્નત્વ અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકીભૂતસંબંધ-અવચ્છિન્નત્વ - આટલાનો જ અભાવીયપ્રતિયોગિતાના વિશેષણ તરીકે પ્રવેશ કરાવવામાં આવે, ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકીભૂતધર્મઅવચ્છિન્નત્વ - આ પ્રમાણે તમે જે જણાવ્યું છે તે રીતે ધર્મ અને સંબંધનો પ્રવેશ કરાવવામાં ન આવે તો પણ) વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલે સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઘટાભાવ અને સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ વગેરેનું વારણ સંભવી શકતું હોવાને કારણે ધર્મ અને સંબંધ રૂપે સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મઅવચ્છિન્નત્વનો અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ વ્યર્થ છે.

ઉત્તરપક્ષ - તત્સમવાયી = વહ્નિત્વસમવાયી એ જ્યારે સંયોગસંબંધથી સાધ્ય હશે એટલે કે પર્વતો વહ્નિત્વસમવાયિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલે સમવાયસંબંધથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવની પ્રતિયોગિતાનું વારણ કરવા માટે સાધ્યતાનિરૂપિત-સંસર્ગતાવન્નિષ્ઠ (પ્રતિયોગિતા) અવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ જે અભાવીયપ્રતિ-યોગિતામાં જાય .... ઇત્યાદિ પરિષ્કાર કરવો પડશે અને એ જ સ્થલમાં સંયોગસંબંધથી વહ્નિસંયોગિઅભાવની પ્રતિયોગિતાનું વારણ કરવા માટે સાધ્યતા-નિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્ન(સાધ્યતા)અવચ્છેદકતાવન્નિષ્ઠ(પ્રતિ-યોગિતા)અવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વનો પ્રવેશ કરવો પડશે. તથા સમવાયસંબંધથી સંયોગિઅભાવની પ્રતિયોગિતાનું વારણ કરવા માટે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ લક્ષણમાં ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા બે રીતે પ્રવિષ્ટ કરવી પડશે.

આમ, ફલિત લક્ષણ આવું થશે -

સામાન્યભાષામાં -

(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મ હોય અને
(૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ હોય
તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

નવ્યન્યાયની શૈલિમાં -

જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવન્નિષ્ઠા યા સંબંધવિધયા (પ્રતિયોગિતા) અવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ અને (૨) સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્ન-(સાધ્યતા)અવચ્છેદકતાવન્નિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ રહેતું હોય

તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

(અહીં લક્ષણને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા માટે યશોલતામાં સાધ્યતાવચ્છેદકતા અને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનો ધર્મવિધયા + સંબંધવિધયા પ્રવેશ કરવા - ન કરવાથી

થતા લક્ષણના સોળ ભાંગા બતાવી તેમાંથી પહેલા ત્રણ સિવાયના તેર લક્ષણો દોષગ્રસ્ત છે એવું વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે.)

(૩) વાસ્તવમાં સાધ્યાભાવવદ્‌અવૃત્તિત્વલક્ષણમાં સાધ્યાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવાનો છે તે સાધ્યતાઅવચ્છેદક-ધર્મઅવચ્છિન્નત્વ = સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્નત્વ - આ પ્રમાણે કહેવું પડશે.

આ સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્નત્વમાં (એટલે કે તાદૃશધર્મઅનવચ્છિન્નત્વ તરીકે) જો ફક્ત સાધ્યતાનિરૂપિતધર્મવિધયાઅવચ્છેદ-કતાવિશિષ્ટઇતર (=ભિન્ન) નિષ્ઠ અવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ આટલું જ કહેશો તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મથી (=તાદૃશધર્મ) અતિરિક્ત એવા સંબંધને લઇને અસંભવ દોષ આવશે. માટે, ધર્મવિધયા અવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વનો પ્રવેશ કરવો જોઇએ.

તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ = સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધ-ઇતરસંબંધઅનવિચ્છન્નત્વ - આ પ્રમાણે જ કહેવાનું છે.

અહીં જો ફક્ત સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગવિધયા અવચ્છેદકતાવદ્‌ભિન્નનિષ્ઠ (=તાદૃશસંસર્ગઅતિરિક્તનિષ્ઠ) અવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વનો જ પ્રવેશ કરશો તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધભિન્નધર્મને લઇને અસંભવદોષ આવી જશે. માટે, સંસર્ગવિધયા અવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વનો પ્રવેશ જરૂરી છે.

એટલે હવે લક્ષણ આવું થયું.

સરળ ભાષામાં -

(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકસંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધથી ભિન્ન ન હોય અને

(૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી ભિન્ન ન હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

નવ્યન્યાયની શૈલીમાં –

જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંબંધવિધયા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્‌વિશિષ્ટ-ભિન્ન્નિષ્ઠા યા સંબંધવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તદ્‌અનિરૂપિતત્વ હોય અને

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા ધર્મવિધયા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્‌વિશિષ્ટભિન્ન-નિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તદ્‌અનિરૂપિતત્વ હોય

તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

પૂર્વોક્ત લક્ષણ છોડી આ નવું લક્ષણ સ્વીકાર્યું તેનાથી 'પર્વતો વહ્નિત્વસમ-વાયિમાન્ ધૂમાત્' આ સ્થલમાં સમવાયથી સંયોગિઅભાવ લઇને જે અવ્યાપ્તિ આવે છે તેને દૂર કરવા માટે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા ઉભયવિધયા પ્રવેશ કરાવવાની આવશ્યકતા નથી. કોઇ એક જ રૂપે પ્રવેશ કરાવો તો પણ સંયોગિઅભાવને લઇને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર થઇ જ જાય છે' –

આ શંકાનો નિરાસ થઇ ગયો.

(યશોલતામાં ઉપરોક્ત નવા લક્ષણને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા સોળ ભાંગા બતાવી તેમાં શરૂઆતના ૧૫ ભાંગા દોષયુક્ત છે અને અંતિમ ભાંગારૂપ ઉપરોક્ત લક્ષણ જ દોષરહિત છે એવું વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે.)

(૪) **પૂર્વપક્ષ** – સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિ-અનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાની વિવક્ષા હમણાં જ કહીશું તે રીતે અવશ્ય કરવી જ પડશે. હવે ત્યાં ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા અવચ્છેદકતાત્વરૂપે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ કર્યા વિના એક જ પ્રકારના પ્રવેશથી (જે ઉપર બતાવેલ છે) પૂર્વે જણાવેલ તમામે તમામ અભાવોનું વારણ થઇ જાય છે. સમવાયથી જે સંયોગિઅભાવ લીધો છે તેની

પ્રતિયોગિતામાં પણ (સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિ-અનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા સંબંધથી) સાક્ષાત્પરંપરાસાધારણસાધ્યતા-અવચ્છેદકતાઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક જે સ્વરૂપ, સમવાય અને સંયોગગત ત્રિત્વ/બહુત્વ તેમાં વૃત્તિત્વ છે જ નહીં. કારણ કે પ્રતિયોગિતામાં સમવાય સંસર્ગરૂપે અવચ્છેદક હોવાને કારણે સ્વરૂપ એ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ન બની શકે. આ રીતે ઉભયવિધયા ઉભયઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ કરવાની કોઇ જરૂરત નથી. ઉપર જે બતાવેલ છે તેવું એકવિધ પ્રવેશવાળું જ લક્ષણ લાઘવસહકારથી લાઘવપ્રિય તમારા દ્વારા જલ્દીથી સ્વીકાર્ય છે.

ઉત્તરપક્ષ – સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન... ઇત્યાદિ લક્ષણ મુજબ પણ ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો તથા પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાનો જુદો જુદો પ્રવેશ કરાવવો પડશે. જો ન કરો તો જ્યારે સમવાયી સંયોગિત્વરૂપે સાધ્ય હોય ત્યારે (पर्वतः संयोगित्वाश्रयसमवायिमान् – संयोगा-श्रयत्वविशिष्टसमवायिमान्, धूमात् આ સ્થલમાં) સંયોગાશ્રયનો – સંયોગીનો સમવાયસંબંધથી અભાવ લઇને આવતી અવ્યાપ્તિને અટકાવી નહીં શકાય.

એટલે હવે લક્ષણ આવું થશે –

ધર્મવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિ-યોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી

ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અને

સંબંધવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી

સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક

જે અભાવ તેના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

(અહીં પણ યશોલતામાં લક્ષણના ૧૬ ભાંગા કરી તેમાં પહેલું લક્ષણ નિર્દોષ છે અને બાકીના ૧૫ ભાંગા દોષયુક્ત છે એવું વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે.)

આમ ત્રીજી દીધિતિમાં આપણે ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા સાધ્યતા-અવચ્છેદકતા અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાના પ્રવેશની સાર્થકતા

(૧) સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ (અન્વયથી)

(૨) સાધ્યતાઅવચ્છેદકઇતરઅનવચ્છિન્નત્વ (વ્યતિરેકથી)

(૩) સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન... પર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક-રૂપવૃત્તિત્વ

- પ્રતિયોગિતાના આ ત્રણ વિશેષણવાળા જુદા જુદા લક્ષણમાં જોઇ, સર્વત્ર ૧૬-૧૬ ભાંગા જોયા.

*

વિ.સં. ૨૦૭૪
ચૈ.વ. દ્વિ.૧૦
(નમિનાથ મોક્ષકલ્યાણક દિન,
વીસ વિહરમાન જિન જન્મકલ્યાણક દિન)
ગાંધીનગર

- પરમ પૂજ્ય વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય
હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનો
શિષ્યાણુ
પં. રત્નબોધિવિજય

।। अथातो विषयजिज्ञासा ।।

(विभाग - २ विषयानुक्रमः)

विषय	पृष्ठ
નૂતન દીધિતિનો પ્રકાશ	૩૧૩
दीधितिकृदाशयोद्घाटनम्	३१४
પ્રથમલક્ષણ અવ્યાપ્તિગ્રસ્ત : દીધિતિ	
અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે અવ્યાપ્તિ	
अव्याप्यवृत्तिपदार्थपरिचयः	३१५
દ્વિતીયલક્ષણ પ્રમાણે અવ્યાપ્તિનિવારણ	
अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमः	३१६
द्वितीयलक्षणप्रदर्शनप्रयोजनम्	३१७
દીધિતિની સ્પષ્ટતા જાગદીશીમાં	
जागदीश्याः सामान्यतो व्याख्या	३१८
દીધિતિકારની વાત અસંગત : પૂર્વપક્ષ	
विशिष्टाभावमादायाऽव्याप्त्यापादनम्	३१९
વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલે પણ અવ્યાપ્તિસંભવ	
द्वितीयलक्षणानुसारेणाऽऽपत्तिवारणम्	३२०
उभयाभावमादायाऽऽपत्तिप्रदर्शनम्	३२१
દ્વિતીય લક્ષણ પ્રમાણે તેનું નિરાકરણ	
कालिकेन साध्याभावमादायाऽव्याप्तिः	३२२
વ્યાપ્યવૃત્તિ સ્થલે બીજી રીતે અવ્યાપ્તિઆપાદન	
नित्येषु कालिकाऽयोगः	३२३
આ અવ્યાપ્તિ પણ દ્વિતીય લક્ષણથી નિવાર્ય	
द्वितीयलक्षणाङ्गीकारे आपत्तिपरिहारः	३२४
અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલગ્રહણ અસંગત : નિષ્કર્ષ	
वह्निसाध्यकस्थलेऽप्यव्याप्तिसम्भवः	३२५
वह्नेरप्यव्याप्यवृत्तित्वम्	३२६
प्रथमलक्षणे प्रथमः परिष्कारः	३२७
અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલગ્રહણ સંગત : ઉત્તરપક્ષ	

विषय	पृष्ठ
परिष्कारादव्याप्तिविनाशः	३२८
द्रव्यत्वसाध्यकस्थलेऽप्यापत्तिविरहः	३२९
આપાદિતઅવ્યાપ્તિ પરિષ્કારનિવાર્ય	
સાધ્યભાવકોટિમાં ધર્મ - સંબંધનો પ્રવેશ	
अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलग्रहणप्रयोजनम्	३३०
પરિષ્કૃત પ્રથમ લક્ષણ	
कपिसंयोगसाध्यकस्थले अव्याप्त्यनिवारणम्	३३१
સમગ્રચર્ચાનો સાર, થોડાક શબ્દોમાં	
जागदीश्यां परिष्कारप्रदर्शनम्	३३२
वामाचरणभट्टाचार्यकृतविवरणम्	३३३
ग्रन्थकृतां जागदीशीविवरणप्रारम्भः	३३४
પંક્તિમાંથી પદાર્થોનો પારાવાર પ્રગટે છે, બચ્ચા ઝાની કલમે	
પરિષ્કાર બરાબર, વિસ્તાર શા માટે ? : પ્રશ્ન	
परिष्कारगौरवाऽऽशङ्का	३३५
સંક્ષિપ્ત પરિષ્કારથી અવ્યાપ્તિનિવારણ	
लघुभूतपरिष्कारादपि आपत्तिवारणम्	३३६
लघुपरिष्कारः आपातरम्यः	३३७
વિસ્તૃત પરિષ્કાર જ સમ્યગ્ : ઉત્તર	
સંક્ષિપ્ત પરિષ્કાર અવ્યાપ્તિગ્રસ્ત	
साध्यनिष्ठत्वनिवेशः	३३८
वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽव्याप्तिः	३३९
आपत्तिपरिहाराय यथोक्त एव परिष्कारः आदेयः	३४०
ધર્મના પ્રવેશની સાર્થકતા	
સંબધના પ્રવેશની સાર્થકતા	
यथाश्रुतपरिष्कारादुभयाभाववारणम्	३४१

विषय	पृष्ठ
ધર્મ - સંબંધનો ઉભયત્ર પ્રવેશ જ નિષ્કલંક	
परिष्कृतलक्षणाऽनुसारेण समन्वयः	३४२
'द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वादि'त्यत्रापि समन्वयः	३४३
પંક્તિસ્પર્શી પદાર્થ શબ્દાર્થમાં	
मूलग्रन्थाक्षरार्थः	३४४
उभयत्र धर्म-संसर्गप्रवेशः	३४५
પરિષ્કારને ગુરુભૂત ગણાવતો પૂર્વપક્ષ	
व्यर्थविस्ताराशङ्का	३४६
સંબંધવિધયા પ્રવેશ વ્યર્થ	
एकत्रैव धर्म-सम्बन्धप्रवेशः	३४७
દોષ રહિત લઘુભૂત લક્ષણ	
પંક્તિસ્પર્શી પદાર્થ	
लघुपरिष्कारादपि उक्तापत्तीनां वारणम्	३४८
एकत्रैव प्रवेशे आपत्तिः	३४९
લઘુભૂતપરિષ્કાર આપાતરમ્ય	
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलम्	३५०
समवायेन साध्याभावग्रहणम्	३५१
કથિતનિર્દોષપરિષ્કારની સદોષતા	
तादृशाऽभावग्रहणं शक्यम्	३५२
उच्छृङ्खलाऽऽशङ्का	३५३
વહ્નિત્વસમવાયિસાધ્યકસ્થલવિમર્શ	
वह्नित्वसमवायेन साध्याभावग्रहणम्	३५४
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलं किमर्थम् ?	३५५
વહ્નિત્વસમવાયી જ શા માટે સાધ્ય ?	
समवायिसाध्यकस्थलेऽपि आपत्तिसम्भवः	३५६
समवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः	३५७
समवाय्यभावमादायाऽव्याप्त्यसम्भवः	३५८
શુદ્ધસમવાયિસાધ્યકસ્થલે અભિપ્રેતઅસિદ્ધિ	
अवच्छेदकत्वनिरुक्तिदीधितिसंवादः	३५९

विषय	पृष्ठ
'धर्मविधया' - इत्यस्योभयत्र प्रवेशः	३६०
तादृशप्रवेशादुक्तापत्तिविरहः	३६१
ધર્મવિધયા પ્રવેશ ન કરતા પુનઃ અવ્યાપ્તિ	
'सम्बन्धविधया' इत्यस्याऽप्रवेशे आपत्तिः	३६२
वह्निसंयोगेनाऽभावग्रहणम्	३६३
અન્ય રીતે અવ્યાપ્તિઆપાદન	
केवलं 'सम्बन्धविधया' - इत्यस्यैव प्रवेशे आपत्तिः	३६४
સંયોગીઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ કેમ નહીં ? પ્રશ્ન	
સંયોગીઅભાવ અવ્યાપ્તિઆપાદક નથી માટે ! : ઉત્તર	
अव्याप्तिनिवारणम्	३६५
ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા પ્રવેશથી આપત્તિ નિવારણ	
अव्याप्त्यापादकाभाववारणम्	३६६
આ રીતે દૂર થશે અવ્યાપ્તિ	
संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय समन्वयः	३६७
ધર્મ-સંસર્ગોભયવિધયા પ્રવેશપૂર્વકનું લક્ષણ	
क्रमशः परिष्क्रियमाणलक्षणानि	३६८
સરળભાષામાં રજૂ કરેલું લક્ષણ નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં	
लक्षणानां दशविधत्वम्	३६९
'धर्मविधया' इत्यस्योभयत्र प्रवेशव्यर्थत्वशङ्का	३७०
अनुयोगितासम्बन्धप्रवेशेऽव्याप्तितादवस्थ्यम्	३७१
'धर्मविधया' इत्यस्योभयत्र प्रवेशः सार्थकः	३७२
संयोगेन संयोग्यभावमादायैवाऽव्याप्तिः किं न दत्ता ?	३७३
संयोग्यभावः पर्वते नैव लभ्यते	३७४
उच्छृङ्खलानां मतोपन्यासः	३७५

विषय	पृष्ठ
'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेनाऽन्यत्राऽव्याप्तिप्रदर्शनम्	३७६
वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य ग्रहणम्	३७७
पुनरव्याप्त्यापादनम्	३७८
'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायोऽनपलपनीयः	३७९
नूतनलक्षणप्रदर्शनम्	३८०
उभयत्र धर्मादिरप्रवेशेऽपि लक्षणसमन्वयः	३८१
पूर्वोक्तनिखिलाऽव्याप्तिवारणम्	३८२
उभयत्रोभयविधया प्रवेशः व्यर्थः	३८३
एकादशस्थलेषु अव्याप्तिवारणम्	३८४
अव्याप्यवृत्तिस्थले च भवत्यव्याप्तिः	३८५
नूतनलक्षणखण्डनम्	३८६
समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः	३८७
पूर्वोक्तरीत्या लक्षणाङ्गीकारेऽव्याप्तिवारणम्	३८८
पुनः उच्छृङ्खलाऽऽशङ्का	३८९
नूतनस्थलेऽव्याप्तिप्रदर्शनम्	३९०
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलेऽप्यव्याप्तिः	३९१
परिष्कृतलक्षणाङ्गीकारेऽव्याप्तिनिवारणम्	३९२
प्रदर्शितमेव लक्षणं परिष्कारशैल्या प्रदर्श्यते	३९३
'सम्बन्धविधया' इत्यस्य परिष्कारशैल्या प्रवेशः	३९४
परिष्कारशैलीबोधनम्	३९५
तादृशलक्षणाऽनुसारेणाऽव्याप्तिनिवारणम्	३९६
द्रव्यत्वसाध्यकस्थलेऽप्यव्याप्तिवारणम्	३९७
साध्यताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वप्रवेशः	३९८
वह्निसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यप्रदर्शनप्रयोजनम्	३९९
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलविमर्शः	४००
धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वनो परिष्कारशैलिथी प्रवेश	
'धर्मविधया' इत्यस्यैकत्र प्रवेशः	४०१

विषय	पृष्ठ
'धर्मविधया' इत्यस्य परिष्कारशैल्या उपन्यासः	४०२
तादृशपरिष्कारकरणेऽपि अव्याप्तितादवस्थ्यशङ्का	४०३
धूमहेतुके वह्नित्वसमवायिसाध्यकेऽव्याप्तिः	४०४
परिष्कारथी अव्याप्तिनिवारण	
परिष्काराऽऽशयप्रदर्शनम्	४०५
सम्बन्धनिष्ठाऽवच्छेदकता केनापि सम्बन्धेन अनवच्छिन्ना	४०६
सम्बन्धसम्बन्धभानस्याऽनभ्युपगमः	४०७
साध्यतावच्छेदकत्वनो परिष्कारशैलिथी उभयविधया प्रवेश	
परिष्कृतलक्षणाऽनुसारेण सर्वत्र समन्वयः	४०८
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिवारणम्	४०९
वह्निसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिप्रदर्शनम्	४१०
उच्छृङ्खलानामपि सङ्ग्रहः	४११
वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यत्वम्	४१२
वह्निसाध्यकस्थले एवाऽव्याप्त्यादिसम्भवे किमर्थम् अन्यत्र तद्दर्शनम् ?	४१३
वह्निसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्याद्यसम्भवः	४१४
वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावग्रहणम्	४१५
प्रतियोगिताअवच्छेदकतानो उभयविधया प्रवेश	
परिष्कारकरणेऽपि न निस्तारः	४१६
समवायथी संयोग्यभावनुं वारण	
उभयत्र 'धर्म-सम्बन्धविधया' इति प्रवेशनीयम्	४१७
परिष्कारशैल्या लक्षणप्रदर्शनम्	४१८
उभयनो उभयविधया प्रवेश	
परिष्कृत लक्षणना आधारे समन्वय	
परिष्कृतलक्षणाभ्युपगमे नास्त्यव्याप्तिः	४१९
परिष्कृतलक्षणाऽनुसारेण समन्वयप्रदर्शनम्	४२०
फलितार्थप्रदर्शनम्	४२१

विषय	पृष्ठ
સમવાય - વહ્નિત્વસમવાય એક નહીં, અવ્યાપ્તિ ફોક	
तत्र तत्राऽव्याप्तिः, तन्निवारणम् च	४२२
સમવાયની જગ્યાએ વહ્નિત્વસમવાય લઈને અવ્યાપ્તિ	
क्रमशः लक्षणस्य सञ्जायमानपरिष्कारप्रदर्शनम्	४२३
फलितं परिष्कृतं लक्षणम्	४२४
પરિષ્કૃત લક્ષણ મુજબ સમન્વય	
શબ્દશઃ પંક્તિનો અર્થ, ભાવાર્થ બાદ	
विस्तार्य कथितस्य सङ्क्षेपणम्	४२५
तत्संयोगिनः संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः	४२६
प्रतियोगितावच्छेदकताया अपि धर्म-संसर्गविधया प्रवेशः	४२७
समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिप्रदर्शनम्	४२८
સરળ અને સખત - બન્ને શૈલિમાં લક્ષણ	
प्रस्तुतपरिष्कारस्य व्यर्थत्वाशङ्का	४२९
भङ्गकरचनयाऽभङ्गबोधः	४३०
चतुर्दशादिभङ्गानुसारिलक्षणानि	४३१
तत्तद्भङ्गानुसारेण लक्षणरचना	४३२
त्रयोदशभङ्गवर्तिलक्षणे दोषाः	४३३
सप्तधाऽव्याप्तिप्रदर्शनम्	४३४
द्वादशभङ्गवर्त्तिलक्षणप्रदर्शनम्	४३५
एकादशभङ्गानुसारिलक्षणम्	४३६
एकादशभङ्गवर्तिलक्षणे दोषाः	४३७
दशमभङ्गानुरूपं लक्षणम्	४३८
दशमभङ्गानुरूपलक्षणे दोषाः	४३९
दशमभङ्गवर्त्तिलक्षणस्याऽनेकत्र समन्वयः	४४०
संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाया-ऽव्याप्तिः	४४१
नवमभङ्गानुवर्त्तिलक्षणम्	४४२

विषय	पृष्ठ
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः	४४३
अष्टमभङ्गानुयायिलक्षणम्	४४४
अष्टमलक्षणानुसारेण नैकत्र समन्वयः, नैकत्राऽव्याप्तिश्च	४४५
सप्तमभङ्गानुलक्षिलक्षणम्	४४६
षष्ठभङ्गानुगामिलक्षणम्	४४७
षष्ठभङ्गानुसारिलक्षणस्य दुष्टत्वम्	४४८
पञ्चमभङ्गीयलक्षणविमर्शः	४४९
चतुर्थभङ्गिकलक्षणप्रदर्शनम्	४५०
तृतीयभङ्गवर्त्तिलक्षणपरामर्शः	४५१
तृतीयभङ्गवर्तिलक्षणं निर्दुष्टम्	४५२
द्वितीयभङ्गानुसारिलक्षणस्याऽपि सर्वत्र समन्वयः	४५३
द्वितीयभङ्गिकलक्षणमपि निर्दुष्टम्	४५४
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેકતાનો ઉભયવિધયા પ્રવેશ વ્યર્થ	
प्रथमभङ्गस्तु निर्दुष्ट एव	४५५
લઘુભૂત બે લક્ષણ, અવ્યાપ્તિ પણ દૂર	
शाब्दिकलाघवपुरस्कारः	४५६
પરિષ્કૃત + લઘુભૂત લક્ષણથી અવ્યાપ્તિનિવારણ	
પ્રથમ લક્ષણથી અવ્યાપ્તિનિવારણ	
उभयत्र उभयप्रवेशः व्यर्थ एव	४५७
દ્વિતીય લક્ષણ પ્રમાણે પણ અવ્યાપ્તિ રવાના	
साध्यनिष्ठत्वं प्रतियोगिताविशेषणम्	४५८
ततश्च निखिलाभाववारणसम्भवः	४५९
एकत्रैव उभयविधया प्रवेशः	४६०
सर्वत्र समन्वयः	४६१
संसर्गविधया इत्यस्योभयत्र प्रवेशसार्थक्यम्	४६२
'संसर्गविधया' इत्यस्याऽपि उभयत्र प्रवेशनिराकरणम्	४६३

विषय	पृष्ठ
नूतनकल्पानुसरणम्	४६४
એક નવા પરિષ્કારની આવશ્યકતા	
मूलतः परिष्कारप्रयोजनप्रदर्शनम्	४६५
तदितरानवच्छिन्नत्वप्रवेशः	४६६
મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ઊભી જ	
'एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ती'ति न्यायः	४६७
સંયોગ-સમવાયોભયથી અભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ	
साध्यतावच्छेदकधर्म-संसर्गेतराऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशः	४६८
સાધ્યતાવચ્છેદકઈતરઅનવચ્છિન્નત્વપ્રવેશ જરૂરી	
साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽप्यापत्तिवारणाऽसम्भवः	४६९
પ્રતિયોગિતા અને અવચ્છેદકતા : પરસ્પર નિરૂપિત	
संयोग-समवायोभयेनाऽभावग्रहणम्	४७०
तदितराऽनवच्छिन्नत्वस्य चत्वारोऽर्थाः	४७१
षोडशभङ्गप्रदर्शनम्	४७२
प्रथमभङ्गस्य लक्षणम्	४७३
નૂતન પરિષ્કારમાં ઉભયવિધયા પ્રવેશ ન કરતા અનર્થ	
प्रथमलक्षणानुसारेण नैकत्र समन्वयः	४७४
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः	४७५
સમવાયથી સમવાયિઅભાવ પર્વત ઉપર ન મળે	
प्रथमलक्षणे नैकधाऽव्याप्तिः	४७६
द्वितीयभङ्गीयलक्षणनिवेशः	४७७
द्रव्यत्वसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः	४७८
वह्नित्वसमवायिसाध्यकेऽप्यव्याप्तिः	४७९
तृतीयभङ्गवर्तिलक्षणपरामर्शः	४८०
चतुर्थभङ्गानुगामिलक्षणम्	४८१
पञ्चमभङ्गवर्तिलक्षणम्	४८२
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો સંસર્ગવિધયા પ્રવેશ	

विषय	पृष्ठ
पञ्चमभङ्गानुसारिलक्षणाऽनुसारेण विमर्शः	४८३
પરિષ્કારથી અવ્યાપ્તિનિવારણ	
સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ	
વહ્નિસંયોગસંબંધથી અભાવ લઈને પણ અવ્યાપ્તિ	
पञ्चमभङ्गीयलक्षणं परिष्कारशैल्या	४८४
ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ	
પરિષ્કારપ્રમાણે પૂર્વોક્ત આપત્તિનું નિવારણ	
तल्लक्षणानुसारेण आपाततः समन्वयप्रदर्शनम्	४८५
વહ્નિસંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ અશક્ય	
पञ्चमभङ्गेऽसम्भवः	४८६
પરિષ્કૃત લક્ષણ તો અસંભવદોષગ્રસ્ત !	
असम्भवाऽसम्भवाऽऽशङ्का	४८७
नमोऽनेकान्तवादाय	४८८
षष्ठभङ्गमवष्टभ्य लक्षणम्	४८९
केवलसम्बन्धपरिष्कारादरे अव्याप्तिबाहुल्यम्	४९०
द्रव्यत्वसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः	४९१
साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेन अव्याप्तिवारणप्रयासः	४९२
वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः	४९३
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्वीकारः	४९४
साध्येतराऽवृत्तित्वप्रवेशः	४९५
धर्मविधया इति प्रवेशे लाघवम्	४९६
सप्तमाऽष्टमभङ्गयोः विमर्शः	४९७
उभयाभावाद्यादायाऽव्याप्तिः निवारिता	४९८
द्रव्यत्वसाध्यकस्थलेऽप्यव्याप्तिवारणम्	४९९
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः	५००
नवम-दशमभङ्गस्पर्शिपरामर्शः	५०१
एकादशभङ्गोद्भूतलक्षणम्	५०२
वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः	५०३

विषय	पृष्ठ
एतद्भङ्गीयं वैकल्पिकं लक्षणम्	५०४
द्वादशभङ्गस्थितं लक्षणम्	५०५
वह्निसाध्यकस्थले निखिलाऽभाववारणम्	५०६
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थले आपत्तिः	५०७
असम्भवग्रस्ते द्वे लक्षणे	५०८
पञ्चदशभङ्गेऽपि असम्भवः	५०९
संबंधविधया प्रतियोगिताअवच्छेदकत्वअप्रवेशे असंभवतादवस्थ्यम्	
निर्दुष्टं षोडशभङ्गवर्ति लक्षणम्	५१०
उभयविधया उभयनो प्रवेश अनिवार्य જ ते लक्षण प्रमाणे सर्वत्र समन्वय	
वह्निसाध्यकस्थले घटाभाववारणम्	५११
महानसीयवह्न्याद्यभाववारणम्	५१२
द्रव्यत्वसाध्यकस्थले तत्तदभाववारणम्	५१३
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थले लक्षणसमन्वयः	५१४
वह्नित्वसमवाय्याद्यभावनिवारणम्	५१५
सर्वत्र समन्वयः अव्याप्तिवारणं च	५१६
उभयविधया उभयप्रवेशघटित लक्षण निर्दुष्ट	
'वस्तुतस्तु' इत्याद्युक्तितात्पर्यम्	५१७
ભાવાર્થ પછી શબ્દાર્થ	
असम्भवाद्यापत्त्यापादनम्	५१८
નાના લક્ષણ - નાના આપત્તિ	
ग्रन्थकृदुक्तिसङ्गतिः	५१९
તદિતરઅનવચ્છિન્નત્વમાં ઉભયનો પ્રવેશ	
उभयथा उभयप्रवेशः आवश्यकः	५२०
एकविधप्रवेशे असम्भवाद्यापत्तिः	५२१
उभयाऽप्रवेशशङ्कानिरासः	५२२
નૂતન લક્ષણમાં ઉભયવિધયા ઉભયનો પ્રવેશ સિદ્ધ	

विषय	पृष्ठ
एकविधप्रवेशाऽऽशङ्का अयुक्ता	५२३
वस्तुतस्त्वित्याद्युक्त्यसङ्गत्याशङ्का	५२४
आशङ्कानिरासः	५२५
प्रमेयवत्साध्यकस्थलविमर्शः	५२६
વક્ષ્યમાણ પરિષ્કારની વિચારણા	
आधारः अनुयोगी	५२७
पर्याप्तिघटितपरिष्कारः	५२८
धर्मः सम्बन्धः यथासिद्धान्तम्	५२९
वक्ष्यमाणपरिष्कारान्वितं लक्षणम्	५३०
પર્યાપ્તિઘટિત પરિષ્કારની સમજણ	
नूतनलक्षणे उभयधा उभयप्रवेशः व्यर्थः	५३१
લક્ષણઘટક સંબંધની સમજણ	
नूतनलक्षणानुसारेण सर्वत्र समन्वयः	५३२
वह्निसाध्यकस्थले तत्तदभाववारणम्	५३३
નૂતન પરિષ્કાર પ્રમાણે મહાનસીયવહ્નિઅભાવ અગ્રાહ્ય	
उभयसम्बन्धेन वह्न्यभाववारणम्	५३४
ઉભયસંબંધથી અભાવ પણ અગ્રાહ્ય	
वह्न्यभावमादाय लक्षणसमन्वयः	५३५
ધર્મવિધયા - સંબંધવિધયા પ્રવેશ	
'पर्वतो वह्निमान्' - इत्यत्र नास्त्यापत्तिः	५३६
ઉભયવિધયા અપ્રવેશે પણ આપત્તિઅભાવ	
द्रव्यत्वसाध्यकस्थलविमर्शः	५३७
तत्तदभाववारणम्, द्रव्यत्वाभावग्रहणम्	५३८
વહ્નિત્વસમવાયિસાધ્યક સ્થલે વિચારણા	
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलचिन्ता	५३९
सर्वत्र लक्षणसमन्वयः	५४०
તાદેશ સ્થલે અવ્યાપ્તિઆપાદન	

विषय	पृष्ठ
वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावमादाय अव्याप्त्याशङ्का	५४१
संयोग्यभावग्रहणं शक्यम्	५४२
ઉભયવિધયા પ્રવેશે આપત્તિનું નિરાકરણ	
'धर्मविधया' इति प्रवेशेऽव्याप्तिवारणम्	५४३
संयोग-वह्नित्वसमवाययोर्भेदादापत्तिवारणम्	५४४
एकविधप्रवेशेनैव तद्वारणम्	५४५
સમવાયિસાધ્યક સ્થલે પણ અવ્યાપ્તિનિરાકરણ	
साक्षात्परम्परासाधारणावच्छेदकताग्रहणम्	५४६
સાક્ષાત્પરંપરાસાધારણ અવચ્છેદકતાનું ગ્રહણ	
संयोग्यभावग्रहणमशक्यम्	५४७
પરંપરાએ અવચ્છેદકતાનું ગ્રહણ	
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાકોટિવિચાર	
परम्परया प्राप्यमाणाधिकरणेषु भेदः	५४८
ઉભયવિધયા અપ્રવેશેઽપિ અવ્યાપ્તિનિવારણ	
समवायेनाऽपि संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः	५४९
ઉભયવિધયા અવચ્છેદકત્વપ્રવેશ વ્યર્થ	
वक्ष्यमाणपरिष्कारे एकविध एव प्रवेश उचितः	५५०
આ જ વાત શબ્દશઃ	
यथा संयोग्यभाववारणम्, तथा व्याचष्टे	५५१
उत्तरपक्षोपदर्शनम्	५५२
નૂતન સ્થલે અવ્યાપ્તિઆપાદન	
संयोगित्वेन समवायिनः साध्यत्वम्	५५३
નૂતન સ્થલની સમજણ	
साक्षात् परम्परया च समानाधिकरणप्राप्तिः	५५४
उभयविधया उभयावच्छेदकत्वयोः प्रवेशः	५५५
संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः	५५६
ઉભયવિધયા પ્રવેશે અવ્યાપ્તિનિવારણ	
सम्बन्धभेदाद् अभावग्रहणमशक्यम्	५५७

विषय	पृष्ठ
उभयविधया प्रवेशः समर्थितः	५५८
भङ्गकरचनाप्रदर्शनम्	५५९
ભાંગાના આધારે લક્ષણના અંગભંગ	
प्रथमभङ्गपरामर्शः	५६०
द्वितीयभङ्गे द्वे लक्षणेऽसम्भवग्रस्ते	५६१
सिंहावलोकनन्यायेनाऽनुसन्धानम्	५६२
तृतीयभङ्गेऽपि लक्षणद्वयम्	५६३
ત્રીજો ભાંગો અસંભવગ્રસ્ત	
उभयस्मिन्नपि असम्भवाऽऽपातः	५६४
चतुर्थभङ्गवर्तिलक्षणमसम्भवग्रहग्रस्तम्	५६५
ચોથા ભાંગામાં પણ અસંભવ	
पञ्चमे भङ्गे द्विविधलक्षणसम्भवः	५६६
ભાંગો પાંચ, અસંભવને નહીં આંચ	
द्विविधेऽपि लक्षणेऽसम्भवव्यथा	५६७
षष्ठभङ्गसमुद्भूतं लक्षणम्	५६८
છઠ્ઠો ભાંગો, અસંભવ આવ્યો	
षष्ठे भङ्गे नास्त्यसम्भवः	५६९
द्विविधा शैली - सङ्क्षिप्ता विस्तृता च	५७०
वह्नित्वसमवायिसाध्यकेऽव्याप्तिः	५७१
षष्ठभङ्गे एव द्वितीयं लक्षणम्	५७२
द्वितीयलक्षणानुसारेण समन्वयः	५७३
संयोगित्वेन समवायिसाध्यकस्थलेऽपि न पूर्वोक्ताऽव्याप्तिः	५७४
वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः	५७५
संयोगिसाध्यकस्थलमेवोचितम्	५७६
उभयविधावच्छेदकत्वप्रवेशे नोक्ताऽऽपत्तिः	५७७
सप्तमभङ्गोपदर्शनम्	५७८
સાતમો ભાંગો, અસંભવ તદવસ્થ	

विषय	पृष्ठ
सप्तमे भङ्गे असम्भवोपद्रवः	५७९
अष्टमभङ्गे प्राप्तं लक्षणम्	५८०
ભાંગો આઠ, અસંભવ નહીં, કિંતુ અવ્યાપ્તિ	
असम्भवशाकिनीप्रसारः	५८१
ભાંગો નવ, અસંભવ પુનઃ રાજા	
नवमे भङ्गे द्विधा लक्षणसम्भवः	५८२
उभयमपि असम्भवव्याधिदुष्टम्	५८३
ભાંગો દસ, અસંભવ યથાવત્	
दशमभङ्गेऽप्यसम्भवः	५८४
एकादशभङ्गाज्जातं लक्षणम्	५८५
ભાંગો - ૧૧, અવ્યાપ્તિ	
लक्षणानुसारेण वह्निसाध्यके समन्वयः	५८६
कालिकेन द्रव्यत्वाभावमादायाऽव्याप्तिः	५८७
संयोगिसाध्यकस्थलेऽप्यव्याप्तिः	५८८
एकादशे एव भङ्गेऽन्यल्लक्षणम्	५८९
समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः	५९०
द्वादशभङ्गस्य विचारणा	५९१
ભાંગા - ૧૨માં પણ અસંભવ	
द्वादशेऽपि भङ्गेऽसम्भवत्रासः	५९२
त्रयोदशभङ्गे सम्भाव्यमानं लक्षणम्	५९३
ભાંગો તેર, અસંભવ જ	
तत्र चाऽसम्भवो ध्रुवः	५९४
ચૌદમા ભાંગા પ્રમાણે પણ અસંભવ	
चतुर्दशभङ्गे ऊहापोहः	५९५
पञ्चदशभङ्गात्प्राप्तं लक्षणम्	५९६
ભાંગો પંદર, અસંભવ અંદર	
असम्भवादविमोक्षः	५९७
षोडशभङ्गानुसारि निर्दुष्टं लक्षणम्	५९८

विषय	पृष्ठ
સોળમાં'ય અસંભવની બલા	
महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिविरहः	५९९
वह्नि-घटोभयाभावस्याऽपि वारणम्	६००
ભાંગા ૮ + ૧૧માં વિશેષ વિચારણા	
उभयसम्बन्धेनाऽपि वह्न्यभावः अग्राह्यः	६०१
આઠમા ભાંગાનું નિર્દોષ લક્ષણ	
द्रव्यत्वसाध्यकस्थलेऽपि नाऽऽपत्तिः	६०२
સમવાયથી વહ્નિઅભાવનું વારણ	
कालिकेन द्रव्यत्वाभावः अग्राह्यः	६०३
वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलेऽपि समन्वयः	६०४
સંયોગિત્વેન સાધ્યતાસ્થલે અવ્યાપ્તિ	
वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावोऽग्राह्यः	६०५
समवायेन संयोग्यभङ्गवस्याऽपि प्रतिबन्धः	६०६
संयोगिसाध्यकस्थले समन्वयः	६०७
ભાંગા - ૧૧ મુજબ તે અવ્યાપ્તિનું નિવારણ	
संयोगित्वेन समवायिनः साध्यत्वेऽपि नाऽव्याप्तिः	६०८
મહાનસીયવહ્નિઅભાવનું નિવારણ	
प्रकृतलक्षणानुसारेण सर्वत्र समन्वयः	६०९
द्रव्यत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयः	६१०
वह्नित्वसमवाय्यभावं गृहीत्वा समन्वयः	६११
સંયોગિત્વેન સાધ્યતાસ્થલે અવ્યાપ્તિ નિવારણ	
समवाय्यभावमादाय लक्षणघटनम्	६१२
વહ્નિસંયોગથી અભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ	
समवायिसाध्यकस्थले सञ्जातः समन्वयः	६१३
संयोग्यभावस्यैव लक्षणघटकत्वम्	६१४
ઉભયવિધયા ઉભયવિધઅવચ્છેદકત્વપ્રવેશઘટિત લક્ષણ	
संयोगेन संयोगित्वविशिष्टसमवाय्यभावस्य ग्राह्यत्वम्	६१५

विषय	पृष्ठ
साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेनाऽव्याप्तिवारणाय प्रयासः	६१६
उभयाभावमादाय पुनरव्याप्तिः	६१७
साध्यनिष्ठत्वमन्यथासिद्धम्	६१८
समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिशङ्का	६१९
संयोगित्वेन समवायिसाध्यकस्थलग्रहणं व्यर्थम्	६२०
निगूढतरग्रन्थकृदाशयप्रदर्शनम्	६२१
लक्षणत्रितयं दुष्टं साधनीयम्	६२२
तृतीयलक्षणस्याऽपि सदोषत्वाशङ्का	६२३
तृतीयलक्षणे आपादिताव्याप्तिसमीक्षा	६२४
विशिष्टनिष्ठधर्मः शुद्धनिष्ठधर्माद्भिन्न एव	६२५
संयोगित्वेन समवायिनः साध्यत्वं किमर्थम् ?	६२६
तृतीयलक्षणे सम्भविताऽव्याप्तिविचारः	६२७
घटत्वसमवाय्यभावमादायाऽऽपत्तिः	६२८
घटत्वसमवाय्यभाववारणाऽऽयासः	६२९
वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावग्रहणम्	६३०
उभयथाऽवच्छेदकत्वप्रवेशे नाऽव्याप्तिः	६३१
पुनरव्याप्तिवारणप्रयासः	६३२
अनुयोगितासम्बन्धेनाधिकरणग्रहणम्	६३३
साध्यतावच्छेदककोटौ अनुयोगित्वप्रवेशः	६३४
उभयसम्बन्धेनाऽभावग्रहणम्	६३५
अव्याप्तिः वज्रलेपायिता	६३६
संयोगित्वेन समवायिनः साध्यत्वप्रदर्शनसार्थक्यम्	६३७
सयोगित्वेन साध्यप्रदर्शनस्य तात्पर्यम्	६३८
साक्षादेवाऽवच्छेदकत्वग्रहणे आपत्तिविरहशङ्का	६३९
परम्परयाऽवच्छेदकत्वग्रहणमवश्यं कर्तव्यम्	६४०
पटानुयोगिकसंयोगेनाऽभावग्रहणम्	६४१
साक्षात्परम्परासाधारणैवाऽवच्छेदकता ग्राह्या	६४२
दुरुद्धराऽव्याप्तिप्रदर्शनम्	६४३
પંક્તિનો શબ્દસ્પર્શી અર્થ	
तृतीयदीधित्युपसंहारः	६४४
પ્રકરણ ઉપસંહાર	

● ● ●

।। વિભાગવાર પૃષ્ઠ સૂચિ ।।

(ચૌદ વિભાગોમાં કયા વિભાગમાં કેટલા પૃષ્ઠો અને કેટલી દીધિતિઓ સમાવેશ પામી છે તેની સૂચિ અહીં પ્રસ્તુત કરાઇ છે.)

વિભાગ	દીધિતિ	પૃષ્ઠ
વિભાગ - ૧	૧ + ૨	૩૧૨
વિભાગ - ૨	૩	૬૪૪
વિભાગ - ૩	૪	૧૦૮૮
વિભાગ - ૪	૫	૧૩૯૬
વિભાગ - ૫	૫	૧૭૬૬
વિભાગ - ૬	૫	૨૦૯૪
વિભાગ - ૭	૫	૨૪૩૬
વિભાગ - ૮	૫	૨૭૮૨
વિભાગ - ૯	૫ + ૬	૩૧૦૨
વિભાગ - ૧૦	૬	૩૪૧૦
વિભાગ - ૧૧	૭	૩૭૪૬
વિભાગ - ૧૨	૭	૪૦૨૦
વિભાગ - ૧૩	૭ + ૮	૪૨૮૮
વિભાગ - ૧૪	૯ તથા પરિશિષ્ટ	૪૪૨૪ + પરિશિષ્ટ

अथ

।। तृतीया दीधितिः ।।

अधुना अवसरप्राप्तं जागदीशीविवरणमारभते - **जागदीश्यामि**त्यादिना ।

अत्रेदमवधेयम् - 'समारब्धाऽनुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते - नन्वित्यादिना' इत्यादिदीधितिः स्वयं ग्रन्थकृता व्याख्याता । तस्याः या जागदीशी सा स्वाभिप्रेतार्थविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन तत्प्रतिपादितार्थस्याऽसङ्गतत्वेन च पूर्वोक्तव्यावर्णितदिशा तस्या अनुपादेयत्वात् "ननु 'व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते' इत्युक्तम्" इत्यादितः आरभ्य "इति हृदयम्" इत्येतत्पर्यन्तां जागदीशीमव्याख्यायैव "इदञ्च येन रूपेण....." इत्यादि-जागदीशीगतैदम्पर्यं प्रकटयितुमुपक्रमते ।

अत्र **श्रीवामाचरणभट्टाचार्य**विरचित**विवृत्ति-मनोरमा**युक्त**जागदीशी**पुस्तके "ननु 'व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते' इत्युक्तं प्राक्, निरूप्यते च व्याप्तिरित्यर्थान्तरमत आह - **समारब्धे**ति । समारब्धा या अनुमानप्रामाण्यपरीक्षा = परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेनाऽनुमानप्रामाण्यसाधनं तत्कारणीभूतो यो व्याप्तिग्रहः, तदुपायप्रतिपादनमित्यर्थः । व्याप्तिज्ञानं विना 'अयं व्याप्तिग्रहोपायः' इतिज्ञातुमशक्यत्वाद् व्याप्तेस्तत्र विशेषणत्वादिति भावः । तथा च व्याप्तिग्रहोपायाऽभिधानोपयुक्तत्वेन तन्निरूपणमिति हृदयम् ।" (व्या. जा. पृ. ८९-९०) इत्येवं पाठः ।

पण्डित**सोमनाथोपाध्याय**सम्पादिते **जागदीशी**पुस्तके तु "समारब्धेति । समारब्धं यदनुमानप्रामाण्य-परीक्षणं तत्कारणीभूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तन्निदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः । तथा च प्रामाण्यव्यवस्थापनोपोद्घातसङ्गत्या व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमिति भावः ।" (व्या. जागदीशी पृ.७७) इति पाठः । एवमग्रेऽपि महत्पाठवैषम्यं दरीदृश्यते । अत्र च विवृतियुतजागदीशी-पुस्तकाऽनुसारेण पाठं गृहीत्वा व्याख्या विधीयते इति ध्येयम् ।

'इदञ्चे'त्यादि**जागदीशी** "साध्याभाववदवृत्तित्वस्याऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ अव्याप्तिमाशङ्क्याह - **साध्यवद्भिन्ने**ति" - इति**दीधिति**विवरणरूपा । ततश्चादौ तादृशदीधितिं व्याख्याय, तद्विवरणभूतां जागदीशीं सामान्यतः व्याख्याय तद्विशेषविवरणं यद् गूढार्थतत्त्वालोककृता कृतं तद् व्याख्यास्यते

●

❖ नूतन दीधितिनो प्रकाश ❖

આ રીતે તત્ત્વચિંતામણિની પંક્તિઓનો અર્થ, વિગ્રહ ઈત્યાદિ વિસ્તારથી બતાવી દીધું. હવે જાગદીશી ઉપર કલમ ચલાવે છે.

दी **साध्याभाववदवृत्तित्वस्याऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह -**
धि **साध्यवद्भिन्नेति ।....**

●

इत्यवधेयम् ।

प्रथमलक्षणार्थस्य सुगमत्वं मत्वा द्वितीयलक्षणोपदर्शनप्रयोजनमेव प्रदर्शयति **दीधितौ - साध्याभावेत्यादिना** ।

अयमाशयः - साध्याभाववदवृत्तित्वरूपप्रथमलक्षणं 'वृक्षः कपिसंयोगी, एतद्वृक्षत्वाद्' इत्यादिरूपे
य अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले सद्धेतौ अव्याप्तम् । अत्र अव्याप्यवृत्तिपदार्थाः द्विधा सन्ति - दैशिकाऽ-
शो व्याप्यवृत्तित्वभाजः, कालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वभाजश्च । देशेन अवच्छिन्ना वृत्तिः यस्य सः
ल दैशिकाऽव्याप्यवृत्तित्वशाली, यथा कपिसंयोगः वृक्षे सर्वत्र नास्ति किन्तु शाखायामेवाऽस्ति,
ता तथा च शाखावच्छेदेन कपिसंयोगः, मूलावच्छेदेन च तदभावः इत्यङ्गीकार्यम् । ततः शाखालक्षण-
देशाऽवच्छिन्नवृत्तिताशाली कपिसंयोगः दैशिकाऽव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टः कथ्यते, देशाऽवच्छिन्नवृत्तिता-
शालित्वस्यैव दैशिकाऽव्याप्यवृत्तित्वरूपत्वात् । तथा ये पदार्थाः कदाचित् सन्ति, कदाचिन्न ते
कालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाः, कालेनाऽवच्छिन्ना वृत्तिता यस्य तस्यैव कालिकाऽव्याप्यवृत्तित्व-
विशिष्टत्वात् । यथा घटः इदानीन्तनकालाऽवच्छेदेन अस्ति, घटोत्पत्तिपूर्वकालाऽवच्छेदेन

●

સૌ પ્રથમ દીધિતિ તથા જાગદીશીના અર્થ જોઈ લઈએ.

⚜ प्रथमलक्षण अव्याप्तिग्रस्त : दीधिति ⚜

दीधिति :- समारब्ध.... ઈત્યાદિ કહી ઉપોદ્ઘાત સંગતિ દેખાડી દીધિતિકાર પ્રથમ
લક્ષણ ઉપર કોઈ છણાવટ કરતા નથી. (માટે, જગદીશ પણ ન જ કરે ને !) અત્યાર સુધી
वि **न तावद् अव्यभिचरितत्वम्** - ઈત્યાદિ પંક્તિઓની જે કંઈ છણાવટ દર્શાવી તેની કંઈક છાંટ
માથુરી વિવેચનમાં જોઈ શકાય છે. હવે દીધિતિકાર પ્રથમ લક્ષણ પછી દ્વિતીય લક્ષણ કેમ
न જણાવ્યું ? પ્રથમ લક્ષણમાં શું તકલીફ પડી કે જેનાથી પ્રથમ લક્ષણ છોડી દ્વિતીય લક્ષણ
भा બતાવવું પડ્યું ? - તે દર્શાવે છે.

⚜ अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले अव्याप्ति ⚜

(साध्या.) પ્રથમ લક્ષણ સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વમાં અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલે અવ્યાપ્તિ
આવે છે. તે આ રીતે - સ્થલ છે : **कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्** । આમાં કપિસંયોગ અવ્યાપ્યવૃત્તિ
છે. એટલે કે જ્યાં કપિસંયોગ રહે ત્યાં કપિસંયોગાભાવ પણ રહે. વૃક્ષમાં શાખાઅવચ્છેદેન

तद्ध्वंसोत्तरकालाऽवच्छेदेन च नास्ति । ततश्च घटस्य वृत्तिता कालेनाऽवच्छिन्ना इति घटः कालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वशाली कथ्यते, कालावच्छिन्नवृत्तितावैशिष्ट्यस्यैव कालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वरूपत्वात् ।

घटे एकत्वसङ्ख्या सर्वत्राऽस्ति, न तु कुत्रचिदस्ति कुत्रचिन्नेति सङ्ख्या देशाऽवच्छिन्नवृत्तिताविशिष्टा नास्ति, ततश्च न तस्य दैशिकाऽव्याप्यवृत्तित्वम् । एवमाकाशादयः सर्वदा सन्ति इति न तेषां कालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वम् । अत्र अव्याप्यवृत्तिपदेन दैशिकाऽव्याप्यवृत्तित्वशालिनः एवाऽभिप्रेताः, कालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिविरहात्, सत्त्वेऽपि अग्रेतनलक्षणाऽनिवर्त्त्यत्वादिति ध्येयम् । पूर्वोक्तयुक्त्या कपिसंयोगः दैशिकाऽव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टः अस्त्येव इति 'वृक्षः कपिसंयोगी, एतद्वृक्षत्वाद्' इत्येतत्स्थलं दैशिकाऽव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्यकम्, सद्धेतुकञ्च । अत्र साध्यम् - कपिसंयोगः, साध्यतावच्छेदकधर्मः - कपिसंयोगत्वम्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः - समवायः, समवायेन कपिसंयोगस्य वृक्षे वृत्तेरत्राऽभिप्रेतत्वात् । हेतुः - एतद्वृक्षत्वम्, हेतुताऽवच्छेदकधर्मः - एतद्वृक्षत्वत्वम्, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः - स्वरूपम् इति ।

अत्र कपिसंयोगाभावः साध्याभावः, तादृशसाध्याभावस्य च अधिकरणम् एतद्वृक्षः अपि, तत्र शाखाऽवच्छेदेन कपिसंयोगस्य सत्त्वेऽपि मूलाऽवच्छेदेन तदभावस्याऽपि सत्त्वात् । तत्र च एतद्वृक्षत्वलक्षणो हेतुः वृत्तिः इति साध्याभावविशिष्टनिरूपितवृत्तित्वस्यैव उक्तसद्धेतौ सत्त्वेन तदभावस्याऽसत्त्वाद् लक्षणाऽसमन्वयः, सद्धेतौ साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावसत्त्वे एव साध्याभाववदवृत्तित्वरूपलक्षणसमन्वयसम्भवात् । प्रकृते कपिसंयोगाभावस्य हेत्वधिकरणीभूतैतद्वृक्षे सत्त्वेन तादृशवृत्तित्वाभावः एतद्वृक्षत्वे न सम्भवतीति सद्धेतौ लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिरिति भावः ।

●

કપિસંયોગ હોય તો મૂલઅવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવ પણ હોય જ. તેથી કપિસંયોગાભાવવિશિષ્ટ એતદ્વૃક્ષમાં એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુ વૃત્તિ થઈ જવાને કારણે જે અવૃત્તિત્વ પ્રસ્તુત સદ્ધેતુમાં જવું જોઈએ તે નહીં જાય. એટલે અવ્યાપ્તિ સ્પષ્ટ છે.

❋ द्वितीयलक्षण प्रमाणे अव्याप्तिनिवारण ❋

જો સાધ્યવદ્ભિન્નસાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ લક્ષણ કહેવામાં આવે તો અવ્યાપ્તિ ન આવે. કારણ કે જે સાધ્યાભાવવદ્ વૃક્ષ લીધું તે સાધ્યવાન્ છે, પણ સાધ્યવદ્ભિન્ન નથી. કપિસંયોગાભાવ અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાને કારણે જ્યાં કપિસંયોગ હોય ત્યાં કપિસંયોગાભાવ

'साध्याभाववदवृत्तित्वम्' इतिलक्षणाङ्गीकारे उक्ताऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयाऽव्याप्तिं मनसिकृत्यैव तत्त्वचिन्तामणिकृता 'साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्' इत्येवं लक्षणमुपन्यस्तम्, एतल्लक्षणाङ्गीकारे अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयाऽव्याप्तिविरहात् । तथा हि - एतल्लक्षणाऽनुसारेण साध्याभावाधिकरणं तदेव ग्राह्यं यत् साध्यवद्भिन्नं स्यात् । तथा च प्रकृते साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावो वर्तते तदधिकरणं यत् तन्निरूपितवृत्तित्वाभावः यदि सद्धेतौ स्यात् तदा लक्षणसमन्वयः स्यात् । 'एतद्वृक्षः कपिसंयोगी, एतद्वृक्षत्वाद्' एतत्स्थले कपिसंयोगाभावाधिकरणतया एतद्वृक्षः एव गृहीतः, सः यद्यपि कपिसंयोगाभावविशिष्टः अस्ति, मूलावच्छेदेन एतद्वृक्षे कपिसंयोगाभावसत्त्वात्, तथापि साध्यवद्भिन्नः नास्ति, कपिसंयोगवत्त्वात् । तथा च एतद्वृक्षः साध्यवद्भिन्नवृत्तिः यः साध्याभावः तद्विशिष्टो न स्यात् ।

अन्योन्याभावः व्याप्यवृत्तित्वेन नैयायिकैरङ्गीक्रियते । तथा च यत्र घटभेदः तत्र घटत्वं न स्यादेव । स्वप्रतियोगिना समम् अत्यन्ताभावस्य विरोधोऽस्ति, यत्र घटाभावः तत्र घटस्याऽसम्भवात् । अन्योन्याभावस्य न स्वप्रतियोगिना समम्, किन्तु स्वप्रतियोगिताऽवच्छेदकेन समं विरोधोऽस्ति, यतः घटभेदः यत्र भूतलादौ अस्ति तत्र संयोगेन घटः सम्भवति, किन्तु घटत्वं नैव सम्भवति ।

यतश्चैवं ततः अत्यन्ताभावः स्वप्रतियोगिना सममेकाधिकरणे यदि न स्यात्तदा व्याप्यवृत्तिः, अन्यथाऽव्याप्यवृत्तिः । अन्योन्याभावः स्वप्रतियोगिताऽवच्छेदकेन सममेकाधिकरणे यदि न स्यात्तदा व्याप्यवृत्तिः अन्यथाऽव्याप्यवृत्तिः इति निश्चीयते । कपिसंयोगाभावश्च 'यत्र स्वयं तत्रैव स्वप्रतियोगी' - इत्येवं स्वप्रतियोगिना सममवतिष्ठते इति सः अव्याप्यवृत्तिः । घटभेदश्च न स्वप्रतियोगिताऽवच्छेदकेन समं वर्तते इति अन्योन्याभावाश्च सर्वे व्याप्यवृत्तित्वानुरुद्धाः । ततश्च यत्र भेदः स्यात् तत्र तत्प्रतियोगितावच्छेदकः न स्यात्, यत्र च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः तत्र तादृशभेदो न स्यात् ।

●

પણ હોય. કિંતુ કપિસંયોગિભેદ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. એટલે જ્યાં કપિસંયોગ હોય ત્યાં કપિસંયોગિભેદ ન જ રહે. વૃક્ષમાં કપિસંયોગ છે. માટે, કપિસંયોગિભેદ વૃક્ષમાં નહીં રહે. આમ, વૃક્ષ કપિસંયોગાભાવવાન્ હોવા છતાં પણ કપિસંયોગિભિન્ન (સાધ્યવદ્ભિન્ન) નથી. સાધ્યવદ્ભિન્ન પણ હોય અને સાધ્યાભાવવાન્ પણ હોય એવા અધિકરણો તરીકે આવશે ગુણાદિ તથા જ્યાં વાંદરો ન બેઠો હોય તેવા વૃક્ષાદિ. તેમાં **एतद्वृक्षत्व** હેતુ વૃત્તિ ન હોવાને

प्रकृते यस्मिन् साध्याभावाधिकरणे साध्यवद्भेदः स्यात्तदेव ग्राह्यम्, नान्यत् । कपिसंयोगाभावाधिकरणविधयाऽत्र एतद्वृक्ष एतल्लक्षणाऽनुसारेण नैव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाधिकरणे साध्यवद्भेदस्याऽसत्त्वात् । साध्यसत्त्वे साध्यवद्भेदः तत्र नैव सम्भवति, अस्ति च एतद्वृक्षे साध्यमिति कुतः तत्र साध्यवद्भेदः स्यात् ? यदि तत्र कपिसंयोगलक्षणं साध्यं न स्यात् तदैव तत्र साध्यवद्भेदः स्यादिति । तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिः यः कपिसंयोगाभावः तदधिकरणमेतद्वृक्षः न स्यात्, स्वस्य साध्यवद्भिन्नत्वाभावेन स्वनिष्ठतादृशाऽभावस्य तादृशत्वाऽसम्भवात् । अतः साध्यवद्भिन्नसाध्याभावाधिकरणतया एतद्वृक्षः ग्रहीतुं नैव शक्यते । एतद्वृक्षभिन्नमेव किञ्चिद् गुणादिकं ग्रहीतव्यम् । तत्र साध्याभावोऽपि वर्तते साध्यवद्भेदोऽपि, साध्यस्य कपिसंयोगस्य तत्राऽसत्त्वात् । तादृशाधिकरणे गुणादौ नैतद्वृक्षत्वलक्षणहेतुः वर्तते इति एतद्वृक्षत्वे साध्यवद्भिन्नसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वाद् भवति हि लक्षणसमन्वयः । तथा च सद्धेतौ लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिरिति एतादृशाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयाऽव्याप्तिवारणायैव तत्त्वचिन्तामणिकृता प्रथमलक्षणमुक्त्वाऽपि द्वितीयलक्षणमुक्तम् । प्रथमलक्षणस्य सर्वथा निर्दोषत्वे द्वितीयलक्षणप्रदर्शनमयुक्तमेव । किन्तु तत्त्वचिन्तामणिकृता प्रथमलक्षणमुपदर्श्याऽपि द्वितीयलक्षणमुपदर्शितमित्यनेन अवसीयते यदुत प्रथमलक्षणे क्षतिः वर्तते या द्वितीयलक्षणाऽङ्गीकारेण निवर्तते । सा क्षतिश्च अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयाऽव्याप्तिरेवेति भावः । दीधितिशब्दार्थश्च सुगमः ।

अधुना जागदीशी सामान्यतः विव्रियते, येन गूढार्थतत्त्वालोककृता कृतं तद्विशेषविवरणं सुखं ज्ञायेत ।

ननु साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणम् अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले अव्याप्तमतः तत्त्वचिन्तामणिकृता द्वितीयं लक्षणं दर्शितमित्युक्तिः दीधितिकृतामसङ्गता, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलपर्यन्ताऽनुधा-

કારણે સાધ્યવદ્ભિન્નસાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ જ પ્રસ્તુત સદ્ધેતુમાં જશે. આ રીતે અવ્યાપ્તિને કોઈ અવકાશ નહીં રહે. માટે, તત્ત્વચિંતામણિકારે **साध्याभाववदवृत्तित्व** લક્ષણને છોડી **साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्अवृत्तित्व** - આ પ્રમાણે નવું લક્ષણ દર્શાવ્યું.

આના ઉપર જગદીશ પંડિત કલમ ચલાવે છે. તે હવે જોઈ લઈએ :-

⁂ દીધિતિની સ્પષ્ટતા જાગદીશીમાં ⁂

જાગદીશી :- (अव्या.) દીધિતિકારે જણાવ્યું કે - અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સદ્ધેતુમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલ એટલે કે **कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्** - આવા સ્થલો

वनस्य अनुचितत्वात्, व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽपि प्रथमलक्षणाऽनुसारेण अव्याप्तिसम्भवात् द्वितीयलक्षणानुसारेण तन्निराकरणसम्भवाच्च। ततश्चोपेत्य अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलग्रहणं किमर्थम् ? यद्यपि अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले सद्धेतौ अव्याप्तिः न भवति इति तु न, तथापि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले एव सद्धेतौ अव्याप्तिसम्भवे अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमित्येवाऽस्माभिः कथ्यते । व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले अव्याप्तिश्चैवं भवति -

स्थलम् - 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वादि'ति ।

अत्र पक्षः - घटः, साध्यम् - द्रव्यत्वम्, हेतुः - पृथ्वीत्वम् ।

अयं (हेतुः) सद्धेतुः, पृथ्वीत्वसत्त्वे द्रव्यत्वाऽवश्यम्भावात्, द्रव्यत्वाभावे च पृथ्वीत्वसत्त्वाऽसम्भवात् । ततः अत्र लक्षणसमन्वयः यदि न स्यात्तदाऽव्याप्तिः ।

साध्याभाववदवृत्तित्वम् = साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः, ***यद्यपि*** उक्तस्थले द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावविधया द्रव्यत्वाभावग्रहणे लक्षणसमन्वयः सम्भवत्येव, द्रव्यत्वाभावाधिकरणे पृथ्वीत्वादेरसत्त्वेन द्रव्यत्वाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य पृथ्वीत्वादौ सत्त्वात् ***तथापि*** यथा साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावविधया द्रव्यत्वाभावः गृहीतः तथा सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन यज्जलत्वविशिष्टं द्रव्यत्वं तदभावोऽपि ग्रहीतुं शक्यते एव, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वतः शुद्धद्रव्यत्वस्य अनतिरेकात् । ततश्च यथा जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगिता जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वे भवति तथैव केवलद्रव्यत्वेऽपि स्यादेवेति यथा जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावो जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकः कथ्यते तथैव द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकोऽपि कथ्यते एव । पूर्वोक्तरीत्या च साध्याभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावरूपत्वेन जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावः साध्याभावविधया ग्रहीतुं शक्यते एव।

●

સમજવા. આવા અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલોમાં અવ્યાપ્તિ આવશે - એ પ્રમાણે ભાવ છે.

✱ दीधितिकारनी वात असंगत : पूर्वपक्ष ✱

प्रश्न :- ભાઈ ! દીધિતિકારને છેક અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલ સુધી લાંબા થવાની કેમ જરૂરત પડી ? જો વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક કોઈ પણ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ ન જ આવતી હોય તો બરાબર છે કે 'અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સદ્ધેતુમાં અવ્યાપ્તિ આવશે' - આવું કહેવું પડે. વાસ્તવમાં સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ લક્ષણ મુજબ તો વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં જ બે - બે રીતે અવ્યાપ્તિ આવે છે. આ બે અવ્યાપ્તિને દૂર કરવા સાધ્યવદ્ભિન્ન..... ઈત્યાદિ લક્ષણ

अत्र सामानाधिकरण्येन जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्याऽभावो गृहीतः, यतः द्रव्यत्वं जलत्वविशिष्टं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जले एव स्यात्, घटनिष्ठद्रव्यत्वं न हि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जलत्वविशिष्टं कथ्यते, तत्र जलत्वस्यैवाऽभावादिति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावः = जलवृत्तितात्वविशिष्टं यद् द्रव्यत्वं तदभावः, जलवृत्तितात्वविशिष्टं च द्रव्यत्वं जले एव स्यान्न तु घटादौ अपि । अतः तादृशजलवृत्तितात्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्याधिकरणं घटः, तन्निरूपितवृत्तिता च पृथ्वीत्वे समस्ति एव, पृथ्वीत्वस्य घटवृत्तित्वात् । ततश्च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावरूपसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्यैव पृथ्वीत्वे सत्त्वेन तदभावरूपव्याप्तेरसत्त्वेन लक्षणाऽसमन्वयः । ततः अव्याप्तिश्च । एवं प्रथमलक्षणाऽनुसारेण 'घटः द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वादि' त्येतादृशव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः भवत्येव ।

'साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावः तद्विशिष्टनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्यादिरूपं यत् 'साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्' इत्याकारकं द्वितीयं लक्षणं तदङ्गीकारे नैषा अव्याप्तिः । तथा हि - एतल्लक्षणाऽनुसारेण साध्यवद्भिन्ने वर्तमानः एव साध्याभावः ग्राह्यः, तस्यैव चाऽधिकरणं ग्राह्यम् । ततश्च साध्याभावविधया प्रकृते यः जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावः गृहीतः सः यदि साध्यवद्भिन्ने एव वर्तमानः स्यात्तदैव तद् ग्रहीतुं शक्यते, नान्यथा । जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावश्च द्रव्यत्वविशिष्टे घटेऽपि वर्तते, न तु केवलं साध्यवद्भिन्ने एवेति तादृशाभावस्य साध्यवत्यपि वर्तमानत्वेन न हि तादृशोऽभावः ग्रहीतुं शक्यते । घटनिष्ठः जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावः एव प्रकृते साध्याभावविधया ग्रहीतुं न शक्यते, गुणनिष्ठः जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावः साध्याभावविधया गृह्यते एव, घटनिष्ठतादृशाभावाद् गुणनिष्ठतादृशाऽभावस्य अधिकरणभेदेनाऽभावभेदाङ्गीकारेण

●

કરવામાં આવ્યું - એમ પણ કહી જ શકાય છે. છેક અવ્યાપ્યવૃત્તિ સુધી જવાની દીધિતિકારને જરૂરત ન હતી. હા ! અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. પણ, જ્યારે 'અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકમાં અવ્યાપ્તિ આવશે' આવું કહેવામાં આવે ત્યારે 'વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ નથી આવતી, માટે અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ દર્શાવી' - આવું ફલિત થાય જ. જ્યારે પ્રસ્તુતમાં એવું નથી. કારણ કે **द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वात्** આ વ્યાપ્યવૃત્તિ સ્થલમાં જ પ્રસ્તુત લક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવે છે. જુઓ -

✲ व्याप्यवृत्तिसाध्यक स्थले पण अव्याप्तिसंभव ✲

साध्याभाववद्अवृत्तित्व = साध्यनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकअभावअधिकरणनिरूपित-

भिन्नत्वाद् घटनिष्ठजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य साध्यवद्भिन्ने एव अवर्तमानत्वेऽपि गुणनिष्ठ-तादृशाभावस्य तथात्वात् । तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावविधया गुणनिष्ठः जलत्वविशिष्ट-द्रव्यत्वाभावः एव ग्रहीतुं शक्यते, घटनिष्ठः तादृशाभावः नैव । तादृशगुणनिष्ठाभावस्याधिकरणं गुणः एव, तत्र च पृथ्वीत्वमवर्त्तमानमित्येवं साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्ति-त्वाभावस्य पृथ्वीत्वे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः, अव्याप्त्यभावश्च ।

प्रथमलक्षणे साध्याभावविशेषणविधया साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वस्याऽनिवेशेन द्वितीयलक्षणे च तादृशनिवेशस्य सत्त्वेन प्रथमलक्षणे घटनिष्ठः तादृशविशिष्टाभावः ग्रहीतुं शक्यते, द्वितीयलक्षणे नैव, तादृशाभावस्य साध्यवद्भिन्ने एवाऽवृत्तित्वादिति अव्याप्तिसर्वस्वम् (= अव्याप्ति-तन्निराकरण-रहस्यमित्यर्थः) । तथा च उक्तव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयाऽव्याप्तिमाशङ्क्य मणिकृता द्वितीय-लक्षणमभिधीयते इति एव दीधितिकृता कथनीयम्, किमर्थमव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलपर्यन्तमनुधावनम् ?

उक्तस्थले एव अन्यप्रकारेणाऽपि अव्याप्तिः भवति । तथा हि - 'घटः द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' इत्येतत्स्थले एव जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावः साध्याभावविधया गृहीतः, द्रव्यत्वस्य प्रकृते साध्यत्वेन द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावस्यैव प्रकृते साध्याभावरूपत्वात्, उक्तोभयाभावीय-प्रतियोगितायाः जलत्वे द्रव्यत्वे चोभयत्र सत्त्वेन यथा तादृशाऽभावस्य जलत्वनिष्ठप्रतियोगिता-निरूपकत्वं तथैव तादृशाऽभावस्य द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वात् । तादृशोभयाभावश्च घटे वर्तते एव, द्रव्यत्वसत्त्वेऽपि जलत्वस्याऽसत्त्वेन 'एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ती'तिन्यायेन घटे जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावस्य सत्त्वे बाधकाभावात् ।

घटे च पृथ्वीत्वं वर्तते एवेति द्रव्यत्व-जलत्वोभयाभावरूपसाध्याभावाधिकरणीभूतघटनिरूपित-

●

વૃત્તિત્વઅભાવ. પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્યત્વ સાધ્ય છે. દ્રવ્યત્વ-જલત્વોભયાભાવ જ્યારે પ્રસ્તુતમાં લેવામાં આવે ત્યારે આ અભાવની પ્રતિયોગિતા દ્રવ્યત્વ - જલત્વ ઉભયમાં વૃત્તિ બનશે. માટે દ્રવ્યત્વ-જલત્વઉભયાભાવ દ્રવ્યત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપક પણ કહેવાય. અને જલત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપક પણ કહેવાય. સાધ્યનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અભાવ = સાધ્યાભાવ. દ્રવ્યત્વ-જલત્વઉભયાભાવ દ્રવ્યત્વ (= સાધ્ય)નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અભાવ હોવાને કારણે સાધ્યાભાવ સ્વરૂપ કહેવાશે જ. આ સાધ્યાભાવથી વિશિષ્ટ પૃથ્વી પણ બનશે. કારણ કે, પૃથ્વીમાં દ્રવ્યત્વ રહે છે, જલત્વ નથી રહેતું, માટે **एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ति** - આ ન્યાયથી દ્રવ્યત્વ-જલત્વઉભયાભાવ પૃથ્વીમાં કહેવાય જ. પૃથ્વીમાં તો પૃથ્વીત્વહેતુ વૃત્તિ છે,

वृत्तित्वस्यैव पृथ्वीत्वे सत्त्वेन 'साध्याभाववदवृत्तित्वमि'ति लक्षणमत्राऽव्याप्तिग्रस्तम् ।

'साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्' इतिलक्षणाङ्गीकारे घटनिष्ठद्रव्यत्व-जलत्वोभयाभावस्य साध्यवद्भिन्नेऽवर्तमानत्वेन प्रत्युत घटे साध्यवति एव वर्तमानत्वेन न साध्याभावविधया तस्य ग्रहणं कर्तुं शक्यते, साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावस्यैवाऽत्र ग्राह्यत्वात् । तथा च गुणवृत्तिद्रव्यत्व-जलत्वोभयाभावः एव ग्राह्यः, तस्य साध्यवद्भिन्ने एव वर्तमानत्वात्, साध्यनिष्ठप्रतियोगिता-निरूपकत्वाच्च । गुणवृत्तिद्रव्यत्वाभावोऽपि एवमेव ग्रहीतुं शक्यते । अभावद्वितयमपि एतद् गुणे एव वर्तते इति साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावस्याधिकरणं गुणः, तन्निरूपितवृत्तितायाः पृथ्वीत्वेऽसत्त्वात् 'साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्' - इति लक्षणसमन्वयो भवति । अव्याप्तिश्च निराकृता भवति । ततश्च एतादृशस्थलीयाऽव्याप्तिमाशङ्क्य मणिकृता द्वितीयलक्षणमुक्तम् इत्येव किमर्थं दीधितिकृता न कथितम् ? किमर्थमव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलपर्यन्तानुधावनं कृतम् ?

किञ्च, 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रैव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावं साध्याभावतया गृहीत्वा पुनरपि प्रथमलक्षणे अव्याप्तिः भवति । तथा हि - "नित्येषु कालिकाऽयोगादि"ति (न्या. सि. मु.) **न्यायसिद्धान्तमुक्तावली**वचनात् कालातिरिक्तनित्यपदार्थेषु

य शो ल ता

अवृत्ति नहीं. माटे, साध्याभाववद्अवृत्तित्व पृथ्वीत्वस्वरूप सद्धेतुमां न रहेवाने कारणे साध्याभाववद्अवृत्तित्व लक्षणमां अव्याप्ति स्पष्ट ज छे.

❀ द्वितीय लक्षण प्रमाणे तेनुं निराकरण ❀

जो साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्अवृत्तित्व लक्षण कहो तो द्रव्यत्व-जलत्वउभयाभावना अधिकरण तरीके जे पृथ्वी लीधी ते साध्यवद्भिन्न होवी जोईए = द्रव्यत्ववद्भिन्न होवी जोईए = द्रव्यत्व पृथ्वीमां रहेतुं होवुं न जोईए. ज्यारे द्रव्यत्व तो पृथ्वीमां रहे ज छे. माटे, पृथ्वी द्रव्यत्ववती कहेवाय, द्रव्यत्ववद्भिन्न नहीं. आम, पृथ्वी साध्याभावविशिष्ट होवा छतां साध्यवती होवाथी साध्यवद्भिन्न एवा साध्याभावना अधिकरण तरीके पृथ्वी नहीं लई शकाय. किंतु गुणादि ज लेवा पडशे के जे साध्यवद्थी भिन्न एवा साध्याभावना अधिकरण छे. आ गुणादिमां पृथ्वीत्व हेतु अवृत्ति ज छे. माटे पृथ्वीत्वस्वरूप सद्धेतुमां साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्अवृत्तित्वस्वरूप लक्षण जतुं रह्युं. तेथी बीजा लक्षण मुजब अव्याप्ति नथी आवती.

वि न भा

आ रीते दीधितिकार कही शक्या होत के - 'आवा स्थलमां आवती अव्याप्तिने दूर

न कस्याऽपि कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वमिति नैयायिकैः अङ्गीक्रियते, कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽनुयोगितायाः कालातिरिक्तनित्येषु अनभ्युपगमात् । कैश्चन नैयायिकैः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता नित्येषु अङ्गीक्रियते, "विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः" (न्या.सि.मु.का. २४) इति **मुक्तावली**वचनात्, कैश्चन तु न, ये अभ्युपगच्छन्ति तन्मते द्रव्यत्वादिनित्यपदार्थाः अपि कालिकसम्बन्धेन अनित्यगुणादिषु स्युरेव । (नित्यपदार्थे तु न कोऽपि कालिकसम्बन्धेन स्यादित्यत्र तु नास्त्येव विवादः ।) एतन्मतेन कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वं घटादिषु स्यात्, किन्तु परमाणुषु न स्यात्, परमाणोर्नित्यत्वेन तत्र कालिकाऽयोगात् । तथा च कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावः परमाणुषु वर्तते । अयञ्चाऽभावः साध्याभावविधया ग्रहीतुं शक्यते एव, साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावस्यैव साध्याभावरूपत्वात्, उक्तद्रव्यत्वाभावस्याऽपि द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन तथात्वात् । ***यद्यपि*** द्रव्यत्वस्य नित्यत्वेन कालिकसम्बन्धेन कुत्राऽपि वृत्तिमत्त्वं नाङ्गीक्रियते तदा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावस्यैव अप्रसिद्ध्या न तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ***तथापि*** अत्र कालिकसम्बन्धेन नित्यानां वृत्तित्वाऽभ्युपगमे एव दोषापादनाऽऽशयान्न दोषः । तथा च तन्मते द्रव्यत्वं कालिकसम्बन्धेन घटे वृत्ति, किन्तु परमाण्वादिषु नित्येषु न वृत्ति इति तादृशकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः तत्र लभ्येत ।

य शो ल ता

●

કરવા માટે તત્ત્વચિંતામણિકારે પ્રથમ લક્ષણ છોડી દ્વિતીય લક્ષણ બતાવ્યું.' પણ, દીધિતિકારે તો અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ બતાવી. તેની પાછળ પ્રયોજન શું ? હા ! જો વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થળે અવ્યાપ્તિ ન આવતી હોય તો ચોક્કસ દીધિતિકારે કહેલું વ્યાજબી કહેવાય. પણ, આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે પૃથ્વીત્વહેતુક દ્રવ્યત્વસાધ્યક = વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં પણ અવ્યાપ્તિ આવે છે.

વિ ન ભા

✳ વ્યાપ્યવૃત્તિ સ્થલે બીજી રીતે અવ્યાપ્તિઆપાદન ✳

द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वात् - આ સ્થલમાં બીજી રીતે પણ અવ્યાપ્તિ આવે છે. તે આ રીતે :- દ્રવ્યત્વ કાલિક સંબંધથી ઘટ - પટ વગેરે અનિત્ય પૃથ્વી વગેરેમાં રહે. કિંતુ પરમાણુસ્વરૂપ નિત્ય પૃથ્વીમાં ન રહે. (પ્રસ્તુતમાં એક સ્પષ્ટતા કરી દેવી જરૂરી છે કે નૈયાયિકોના એક પ્રવાદ મુજબ નિત્ય વસ્તુઓ પણ કાલિક સંબંધથી અનિત્ય વસ્તુઓમાં રહી શકે. મતલબ કે નિત્ય એવું દ્રવ્યત્વ કાલિક સંબંધથી અનિત્ય એવા ગુણમાં પણ રહી શકે. નિત્ય એવું ગગન પણ કાલિક સંબંધથી અનિત્ય વસ્તુમાં રહી શકે. ફક્ત કાલિક

कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावस्य साध्याभावस्य अधिकरणं परमाण्वादि, तत्र पृथ्वीत्वस्य वृत्तित्वेन पृथ्वीत्वे साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्यैव सत्त्वात् साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः नैव सम्भवति इति साध्याभाववदवृत्तित्वरूपलक्षणस्य पृथ्वीत्वेऽसमन्वयादव्याप्तिः तस्य ।

यदा च 'साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्' इति लक्षणमभ्युपेयते तदा नोक्ताऽव्याप्तिः, साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावस्यैव ग्राह्यत्वात् । प्रकृते परमाणुनिष्ठः यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः द्रव्यत्वाभावः सः न साध्यवद्भिन्नवृत्तिः, तदधिकरणीभूतपरमाणोः पृथ्वीत्वेन साध्यविशिष्टत्वात् । तथा च गुणादिनिष्ठः एव द्रव्यत्वाभावः ग्राह्यः, गुणादेः साध्यवद्भिन्नत्वेन तन्निष्ठाभावस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वसम्भवात् । तादृशाऽभावाधिकरणं च गुणादिरेव, तत्र पृथ्वीत्वस्याऽवृत्तित्वेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव पृथ्वीत्वे सत्त्वाद्

संबंधथी नित्यमां कोई वस्तु न रहे. '**नित्येषु कालिकाऽयोगात्**'. माटे, गगनमां, द्रव्यत्वमां कालिक संबंधथी कोई न रहे. हा ! काल नित्य होवा छतां तेमां कालिक संबंधथी आखुं जगत रहे. ते सिवायना नित्य पदार्थमां कालिक संबंधथी कशुं ज न रहे. माटे, प्रस्तुतमां द्रव्यत्व कालिक संबंधथी घट-पटमां रही शके. पण, परमाणुस्वरूप नित्य पृथ्वीमां न रहे.) एटले द्रव्यत्व (= साध्य)निष्ठप्रतियोगिताक द्रव्यत्वाभाव के जे कालिकसंबंधअवच्छिन्नप्रतियोगिताक छे तेनुं अधिकरण परमाणुस्वरूप पृथ्वी. तेमां पृथ्वीत्व हेतु वृत्ति छे. आ रीते पृथ्वीत्व साध्याभाववद्अवृत्ति थवुं जोईए, तेनी जग्याए साध्याभाववद्वृत्ति थई गयुं. माटे, अव्याप्ति स्पष्ट छे.

❖ आ अव्याप्ति पण द्वितीय लक्षणथी निवार्य ❖

जो साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्अवृत्तित्व लक्षण स्वीकारो तो आ आपत्ति न आवे. कारण के परमाणुस्वरूप पृथ्वीने तमे साध्याभावना अधिकरण तरीके लीधी. आ अधिकरण प्रस्तुत लक्षण मुजब साध्यवद्भिन्न होवुं जोईए. एटले के द्रव्यत्ववद्भिन्न परमाणुस्वरूप नित्य पृथ्वी होवी जोईए = द्रव्यत्व परमाणुस्वरूप नित्य पृथ्वीमां न होवुं जोईए. ज्यारे द्रव्यत्व तो नित्य पृथ्वीमां रहे ज छे. माटे, नित्य पृथ्वी साध्याभावनुं अधिकरण होवा छतां पण साध्यवद्भिन्न एवुं साध्याभावनुं अधिकरण नथी. साध्यवद्भिन्न एवा साध्याभावना अधिकरण तरीके गुणादि ज मळशे. तेमां पृथ्वीत्व अवृत्ति होवाथी साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्अवृत्तित्व लक्षणमां कोई अव्याप्ति नथी.

भवति हि लक्षणसमन्वयः, अव्याप्तिनिवारणञ्चेति । तथा चैतादृशव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयाऽव्याप्तिमाशङ्क्य मणिकृता द्वितीयलक्षणमुपदर्शितमिति दीधितिकृता कथं नोक्तम् ?, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलपर्यन्तानुधावनं किमर्थम् ? अर्के चेद् मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेदिति ।

न च दीधितिकारमुपदिशति भवान् यदुत किमर्थं वक्रमार्गः अङ्गीकरणीयः इति, किन्तु भवानेव वक्रमार्गाश्रयणं करोति । 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इतिस्थले एव अभिप्रेतसिद्धिसम्भवे किमर्थं 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' इतिस्थलपर्यन्तानुधावनम् ? तथा हि - 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्निप्रतियोगिकाऽभावः साध्याभावविधया ग्रहीतुं शक्यते, यतः साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावः एव प्रकृते साध्याभावः । महानसीयवह्न्यभावः = महानसवृत्तिताविशिष्टवह्नेरभावः । 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायाद् महानसवृत्तितावि‌शिष्टवह्नितः शुद्धवह्निरभिन्नः एव, ततश्च यथा महानसीयवह्न्यभावः महानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकः तथा वह्निनिष्ठप्रतियोगिताकोऽपि, वह्निरेव च प्रकृते साध्यमिति साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावविधया महानसीयवह्न्यभावः ग्रहीतुं शक्यते । तादृशाऽभावाधिकरणं पर्वतः, तत्र पर्वतीयवह्नेः सत्त्वेऽपि महानसीयवह्नेरसत्त्वात्, महानसे एव महानसीयवह्नेः सत्त्वात् । तत्र धूमः वृत्तिरेवेति साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावस्य धूमेऽसत्त्वान्न लक्षणसमन्वयः, तथा चाऽव्याप्तिः ।

यदि 'साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्' इतिलक्षणमङ्गीक्रियते तदा साध्यवद्भिन्नवृत्तिताविशिष्टाऽभावः एव ग्राह्यः, पर्वतनिष्ठः यः महानसीयवह्न्यभावः सः नैव साध्यवद्भिन्नवृत्तिताविशिष्टः, पर्वतस्य साध्यविशिष्टत्वेन साध्यवत्येव वर्तमानत्वात्तस्य । ततः जलादिनिष्ठः वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, जलादेः साध्यवद्भिन्नत्वेन तन्निष्ठाऽभावस्य तथात्वसम्भवादिति साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावविधया जलादिनिष्ठवह्न्यभावः एव लभ्यते तदधिकरणं जलम्, तत्र धूमस्य अवर्तमानत्वेन

●

⁂ अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलग्रहण असंगत : निष्कर्ष ⁂

આ રીતે, સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ લક્ષણ મુજબ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં પણ અવ્યાપ્તિ આવે છે. અને તે બીજા લક્ષણથી દૂર પણ થઈ જાય છે. તેથી દીધિતિકારે 'સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વલક્ષણમાં વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક તે - તે સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આવતી હોવાથી તત્ત્વચિંતામણિકાર બીજું લક્ષણ બતાવે છે' - આવું કહેવું જોઈએ. અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ બતાવવાનું દીધિતિકારનું શું પ્રયોજન છે ? - તે સમજાતું નથી.

धूमे साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव सत्त्वाद् भवति हि लक्षणसमन्वयः, नाऽव्याप्तिः । तथा च 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इत्यादिस्थलीयाऽव्याप्तिमाशङ्क्य मणिकृता द्वितीयं लक्षणमुपात्तम् - इत्येव दीधितिकृता कथनीयं स्यात् - इत्येवं 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इतिस्थले एव अभिप्रेतार्थसिद्धिसम्भवे किमर्थं द्रव्यत्वसाध्यकस्थलपर्यन्तमनुधावनं कृतं भवता ? यथा द्रव्यत्वसाध्यकस्थले अव्याप्तित्रितयं भिन्न-भिन्नपद्धत्या दर्शितं तथैव 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इतिस्थलेऽपि भवत्येव । तन्निराकरणञ्च द्वितीयलक्षणाऽङ्गीकारेण भवत्येव । प्रथमाऽव्याप्ति-तन्निराकरणे चोपदर्शिते । अन्यदव्याप्तिद्वितयमेवम् -

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इतिस्थले यथा महानसीयवह्न्यभावमादाय साध्याभाववदवृत्तित्व-लक्षणाऽनुसारेणाव्याप्तिः भवति तथा वह्नि-जलोभयाभावमादाय कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रति-योगिताकवह्न्यभावमादायाऽपि च अव्याप्तिः भवति । तथा हि - वह्नि-जलोभयाभावीयप्रतियोगिता यथा जले तथा वह्नौ अपि, ततश्च तादृशोभयाभावोऽपि वह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन साध्यनिष्ठ-प्रतियोगिताकः स्यादेवेति तस्य साध्याभावविधया ग्रहणं सुकरम्, साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावस्यैव प्रकृते साध्याभावरूपत्वात् । तादृशवह्नि-जलोभयाभावः पर्वतेऽपि अस्ति, पर्वते वह्नेः सत्त्वेऽपि जलस्याऽसत्त्वेन 'एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ती'ति न्यायादुभयाभावस्य तत्र सत्त्वे बाधकाभावात् । तत्र च धूमः वृत्तिरेवेति साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः धूमे नैव स्यात्, उक्तरीत्या वह्निनिष्ठप्रतियोगिताकवह्नि-जलोभयाभावाधिकरणपर्वतनिरूपितवृत्तित्वस्यैव तत्र सत्त्वात् । एवञ्च धूमे साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणस्य असत्त्वादव्याप्तिः तादृशलक्षणस्य ।

यदि साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणमङ्गीक्रियते तदा 'साध्यवद्भिन्नवृत्तितावि‌शिष्ट-साध्याभावस्यैव ग्राह्यत्वेन तादृशपर्वतनिष्ठवह्नि-जलोभयाभावस्य साध्यवति पर्वते वृत्तित्वेन तस्याऽ-ग्राह्यत्वान्न तमादाय लक्षणाऽसमन्वयसम्भवः, किन्तु गुणादिनिष्ठतादृशोभयाभावमादाय वह्न्याद्यभावं चाऽऽदाय लक्षणसमन्वयः स्यादेव, गुणादिनिष्ठतादृशोभयाभावाधिकरणगुणे वह्न्याद्यभावाधिकरणे जलह्रदादौ च धूमस्याऽवृत्तित्वेन साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वस्य तत्र सत्त्वादिति द्वितीयलक्षणा-ङ्गीकारे नास्ति अव्याप्तिः । तथा च 'प्रथमलक्षणे एतादृशाऽव्याप्तिमाशङ्क्य द्वितीयलक्षणमाह' - इत्येव दीधितिकृता कथनीयम् - इति कथं भवान् नोपदिशति, 'द्रव्यत्वसाध्यकस्थलीयाऽव्याप्ति-माशङ्क्य द्वितीयलक्षणमाह -' इत्येवं दीधितिकृता कथनीयम् - इति कथमुच्यते ?

एवञ्च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि साध्याभावविधया ग्रहीतुं शक्यते

य शो ल ता

एव, तादृशाभावस्य वह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वात्, साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावस्यैव प्रथमलक्षणाऽनुसारेण साध्याभावपदार्थत्वात् । पर्वते वह्निः संयोगेनैव वर्तते, समवायेन वह्निः पर्वते न वर्तते, किन्तु स्वावयवेषु वर्तते । तथा च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः पर्वते स्यात्, तत्र च धूमो वृत्तिरिति साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्यैव धूमे सत्त्वेन तदभावात्मकलक्षणाऽसमन्वयादव्याप्तिः ।

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणाङ्गीकारे पर्वतनिष्ठस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्य साध्यवति पर्वते एव वृत्तित्वान्न तद्ग्रहणं सम्भवतीति साध्यवद्भिन्नवृत्तिताविशिष्टः जलह्रदादौ वर्तमानः वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणे च जलह्रदादौ धूमो नास्तीति साध्यवद्भिन्नसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः, अव्याप्तिश्चाऽपगता । ततश्च "दीधितिकृता एवं वक्तव्यं यदुत - 'एतादृशस्थलीयाव्याप्तिमाशङ्क्य द्वितीयलक्षणमाह', अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलपर्यन्ताऽनुधावनं किमर्थम् ?" - इत्येवं भवता वक्तव्यम्, द्रव्यत्वसाध्यकस्थलपर्यन्ताऽनुधावनं किमर्थं भवता कृतम् ? ***इति वाच्यम्;***

उक्तरीत्या 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यादिस्थले अव्याप्तिसम्भवेऽपि "इह पर्वते नितम्बे हुताशनः, न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याऽव्याप्यवृत्तित्वात्, वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्याऽत्यन्तमसम्भावितत्वाच्च" (सिद्धान्तलक्षणे पृ. ३२७+३२८) इति **दीधितिकृदुक्त्या** वह्नेरपि अव्याप्यवृत्तितया नवीनैरङ्गीकारात्तस्याऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलत्वमेव स्यादिति । तत्र चाऽव्याप्तिः दर्शिता एव दीधितिकृता, तर्हि कथं तमादाय 'कथमत्र न दर्शिता' इत्यादिलक्षणः उपालम्भः दातुं शक्यते ? द्रव्यत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽविवादात्तत्साध्यकस्थले अव्याप्तिः कथं नोपदर्शिता ? किमर्थम् अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलपर्यन्ताऽनुधावनं कृतम् ? - इत्येवमेवोपालम्भः दातुं शक्यते ।

तथा च पूर्वोक्तयुक्त्या 'घटः द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र अव्याप्तिसम्भवे द्वितीयलक्षणाऽनुसारेण तन्निवारणसम्भवे च किमर्थं दीधितिकृता अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलपर्यन्तानुधावनं कृतम् ? ***इति चेद् ?***

न, 'येन रूपेण येन सम्बन्धेन च साध्यत्वं तद्रूपावच्छिन्न-तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावः एव साध्याभावतया ग्राह्यः' इति विवक्ष्य दीधितिकृताऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले अव्याप्त्युपदर्शनात् । उक्तपरिष्काराङ्गीकारे भवतोपदर्शिताऽव्याप्तित्रितयादेकापि अव्याप्तिः न सम्भवति, 'कपिसंयोगी

एतद्वृक्षत्वाद्' इत्येतादृशाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले एवाऽव्याप्तिः सम्भवति, तथा च 'अव्याप्यवृत्ति-साध्यकस्थलेऽव्याप्तिमाशङ्क्याह...' इत्यादिकथने को दोषः ? उक्तपरिष्कारे कृते व्याप्यवृत्ति-साध्यकस्थलेऽव्याप्तेरसम्भवात्, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले च सम्भवात् ।

न च कथमव्याप्तिनिराकरणमुक्तपरिष्कारेण ? ***इति वाच्यम्;*** यतः तन्निराकरणमेवं भवति - उक्तपरिष्कारानुसारेण न केवलं यः अभावः साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकः सः साध्याभावविधया ग्रहीतुं शक्यते, किन्तु यः अभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः, साध्यताऽवच्छेद-कधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च स एव ग्राह्यः । 'घटः द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र सामानाधिक-रण्यसम्बन्धेन जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावः गृहीतः, तत्र प्रतियोगी जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वम्, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायात् शुद्धद्रव्यत्वञ्च ।

प्रतियोगितावच्छेदकञ्च - जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वमेव, न तु केवलं द्रव्यत्वत्वम्, जलत्वविशिष्ट-द्रव्यत्वतः 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' - इतिन्यायेन द्रव्यत्वस्याऽभिन्नत्वेऽपि जलत्वविशिष्टद्रव्य-त्वत्वतः द्रव्यत्वत्वस्य नाऽभिन्नत्वम्, जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य विशिष्टत्वाऽभावात्तस्य तु जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वनिष्ठधर्ममात्रत्वात् । यथा घट-द्रव्ययोरैक्येऽपि न घटत्व-द्रव्यत्वयोरैक्यम्, तथैव जलत्वविशिष्टद्रव्यत्व-शुद्धद्रव्यत्वयोरैक्येऽपि न तन्निष्ठधर्मयोः जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्व-द्रव्यत्वत्वयोरैक्यमिति तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वमेव स्यान्न तु केवलद्रव्यत्वत्वम् । साध्यतावच्छेदकधर्मश्च द्रव्यत्वत्वमेवेति जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावः न साध्यतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, किन्तु साध्यताऽवच्छेदकभिन्नजलत्वविशिष्ट-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः एव ।

●

❀ अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलग्रहण संगत : उत्तरपक्ष ❀

उत्तर :- (इद.) ભાગ્યશાળી ! તમારી વાત સાચી છે કે સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વમાં વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે પણ અવ્યાપ્તિ આવે છે. પરંતુ, આ આપત્તિ તો અમુક અનિવાર્ય પરિષ્કાર દ્વારા નિવૃત્ત થઈ જઈ શકે છે. અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં આવતી અવ્યાપ્તિ તો તે પરિષ્કાર કરવા છતાં પણ આવવાની જ છે. માટે, દીધિતિકારે અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ દેખાડી. પરિષ્કાર આ પ્રમાણે - જે રૂપે અને જે સંબંધથી સાધ્ય હોય તે ધર્મથી અને તે સંબંધથી અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવ લેવાનો. દા.ત. **'पर्वतो वह्निमान् धूमात्'** સ્થલમાં સંયોગસંબંધથી વહ્નિત્વરૂપે વહ્નિ સાધ્ય છે. માટે, વહ્નિત્વઅવચ્છિન્ન

नूतनपरिष्काराऽनुसारेण साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव अभावस्य साध्याभावविधया ग्रहीतुं शक्यत्वेन तादृशजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावः नैव गृह्यते, तादृशाभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् । ततश्च साध्यतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावः एव ग्राह्यः, सः तु शुद्धद्रव्यत्वाभावः, तदधिकरणं गुणादिकम्, तत्र पृथ्वीत्वमवृत्ति एवेति साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव पृथ्वीत्वे सत्त्वाद् भवति हि लक्षणसमन्वयः, अव्याप्त्यपाकरणञ्चेति ।

एवञ्च 'घटः द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्येतत्स्थले एव या द्रव्यत्व-जलत्वोभयाभावमादायाऽव्याप्तिरुपदर्शिता साऽपि एतत्परिष्कारेण विनिवर्तते एव । द्रव्यत्व-जलत्वोभयाभावीयप्रतियोगिता यद्यपि द्रव्यत्वेऽपि वर्तते, जलत्वेऽपि वर्तते । किन्तु तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मस्तु द्रव्यत्व-जलत्वोभयत्वमेव, न तु द्रव्यत्वत्वं जलत्वत्वं वा, न्यूनवृत्तित्वात् । न हि द्रव्यत्वत्वं प्रतियोगिताऽऽश्रयीभूते द्रव्यत्वे जलत्वे चोभयत्र वर्तते । ततः प्रतियोगिताश्रयीभूतद्रव्यत्व-जलत्वयोः वर्तमानं द्रव्यत्व-जलत्वोभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं भवितुमर्हति, अन्यूनाऽनतिरिक्तवृत्तित्वात् । तादृशद्रव्यत्व-जलत्वोभयत्वं नैव साध्यतावच्छेदकम्, केवलद्रव्यत्वस्यैव प्रकृते साध्यत्वेन द्रव्यत्वत्वस्यैव साध्यताऽवच्छेदकत्वात् ।

नूतनपरिष्काराऽनुसारेण साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावमात्रं न साध्याभावविधया ग्रहीतुं शक्यते, किन्तु साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावः एव । द्रव्यत्व-जलत्वोभयाभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण न तस्योपादानं कर्तुं शक्यते । किन्तु द्रव्यत्वत्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः द्रव्यत्वाभावः एव ग्राह्यः । तदधिकरणीभूते गुणादौ पृथ्वीत्वस्याऽवृत्तित्वेन पृथ्वीत्वे साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावसिद्धेः भवति लक्षणसमन्वयः । ततः कुतः अव्याप्तिः ?

एवञ्च उक्तस्थले एव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽव्याप्तिः या

●

વિ અને સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવ લેવાનો અને તેના અધિકરણમાં સદ્ધેતુ અવૃત્તિ હોવો જોઈએ, વહ્નિત્વઅવચ્છિન્ન-સંયોગસમ્બન્ધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ ફક્ત જલહ્રદ વગેરેમાં જ રહેશે. ત્યાં ધૂમ અવૃત્તિ જ છે. માટે, તાદૃશસાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ ધૂમહેતુમાં રહેવાને કારણે લક્ષણસમન્વય થઈ જશે.

दत्ता साऽपि साध्याभावविशेषणविधया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशादेव विप्लवते । तथा हि - कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावः यद्यपि द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाद् भवति साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः तथापि नूतनपरिष्कारेण न साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावमात्रं साध्याभावविधया ग्रहीतुं शक्यते, किन्तु यः अभावः साध्यताऽवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि स्यात् स एव अभावः ग्रहीतुं शक्यते ।

प्रकृते द्रव्यत्वस्य समवायेन साध्यत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकसम्बन्धश्च कालिकः, स च न साध्यतावच्छेदकः इति उक्ताऽभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण न हि सः अभावो ग्रहीतुं शक्यते । समवायसम्बन्धावच्छिन्न-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावः एव ग्राह्यः, तस्याधिकरणं गुणादिकम्, तत्र पृथ्वीत्वमवृत्ति इति पृथ्वीत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावसिद्ध्या भवति हि लक्षणसमन्वयः, नाऽव्याप्तिः । एवञ्च 'घटः द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्'

●

❋ आपादितअव्याप्ति परिष्कारनिवार्य ❋

द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वात् આ સ્થલમાં દ્રવ્યત્વ-જલત્વઉભયાભાવ લઈને તમે અવ્યાપ્તિ આપી. પણ હવે દ્રવ્યત્વ-જલત્વઉભયાભાવ લઈ નહીં શકાય. કારણ કે આ સ્થલમાં દ્રવ્યત્વ દ્રવ્યત્વત્વરૂપે સાધ્ય છે. જ્યારે દ્રવ્યત્વ-જલત્વઉભયાભાવ દ્રવ્યત્વ-જલત્વઉભયત્વથી અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે, દ્રવ્યત્વત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક નથી. નવા પરિષ્કાર મુજબ ફક્ત દ્રવ્યત્વત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવ જ લઈ શકાય છે. આવો અભાવ તો ફક્ત ગુણાદિમાં જ મળશે. ત્યાં પૃથ્વીત્વ અવૃત્તિ જ છે. આમ, લક્ષણસમન્વય થઈ જશે.

❋ साध्यभावकोटिमां धर्म - संबंधनो प्रवेश ❋

જ્યારે કાલિક સંબંધથી દ્રવ્યત્વત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવ નિત્ય પૃથ્વીમાં લઈ અવ્યાપ્તિ આપી ત્યારે ગ્રહણ કરેલ દ્રવ્યત્વાભાવ કાલિકસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક હતો. સાધ્ય સમવાયસંબંધથી છે. નવા પરિષ્કાર મુજબ ફક્ત સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન -દ્રવ્યત્વત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવ જ લઈ શકાય. નિત્ય પૃથ્વીમાં સમવાયસંબંધથી તો દ્રવ્યત્વ વૃત્તિ હોવાને કારણે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવ નિત્ય

इतिस्थले उपदर्शिताऽव्याप्तित्रितयमपि साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणाऽनुसारेणाऽपि उक्तपरिष्काराऽऽश्रयणे निवर्तते इति कुतः तदाशङ्क्य द्वितीयलक्षणप्रवृत्तिः स्यात् ? कथं हि दीधितिकृता तथोक्तं सङ्गतं स्यादिति यदुक्तं दीधितिकृता तदेव सङ्गतमिति ।

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्रापि महानसवृत्तितावि‌शिष्टवह्न्यभावमादाय, वह्नि-जलोभयाभावमादाय, समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय चाऽव्याप्तित्रितयं यदुपदर्शितं तदपि उक्तपरिष्कारेण निवर्तते, महानसवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभावस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन, वह्नि-जलोभयाभावस्य वह्नि-जलोभयत्वाऽवच्छिन्न-संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन, समवायेन वह्न्यभावस्य समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन एकस्याऽप्यभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावान्नैकस्याऽपि उपादानं शक्यम्, येन तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवेदिति वह्नेः व्याप्यवृत्तित्वमतेऽपि न तत्राऽव्याप्तिः उक्ताऽभावानादाय सम्भवति इति ।

●

પૃથ્વીમાં નહીં જ મળે. સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અને દ્રવ્યત્વત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવ ગુણાદિમાં મળશે. તેમાં પૃથ્વીત્વ અવૃત્તિ છે. એટલે લક્ષણસમન્વય થઈ જશે.

આ રીતે પરિષ્કાર કરવા માત્રથી જ તમે આપેલી વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીય અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જાય છે. જ્યારે અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં તો આટલો પરિષ્કાર કર્યા પછી પણ અવ્યાપ્તિ આવશે જ. કારણ કે **कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्** સ્થલમાં એતદ્વૃક્ષમાં જે કપિસંયોગાભાવ લીધો હતો તે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-કપિસંયોગત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક હતો. કારણ કે એતદ્વૃક્ષમાં મૂલઅવચ્છેદેન સમવાયસંબંધથી એક પણ કપિનો સંયોગ રહેતો નથી. તથા પ્રસ્તુતમાં સમવાયસંબંધથી કપિસંયોગત્વરૂપે જ કપિસંયોગ સાધ્ય છે. આ રીતે સમવાયસંબંધ-અવચ્છિન્ન-કપિસંયોગત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક કપિસંયોગાભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ એતદ્વૃક્ષ. તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુ વૃત્તિ થઈ જશે. એટલે લક્ષણસમન્વય ન થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ ઊભી જ રહેશે.

❖ परिष्कृत प्रथम लक्षण ❖

આ અવ્યાપ્તિ બીજા લક્ષણ દ્વારા દૂર થઈ જાય છે. જે પહેલાં બતાવી જ દીધેલ છે. આમ, વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલીય આપત્તિઓ તો **येन रूपेण....** ઈત્યાદિ પરિષ્કાર કરવા

अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोगी, एतद्वृक्षत्वाद् - इत्यादौ इत्यर्थः । इदञ्च येन रूपेण येन सम्बन्धेन च साध्यत्वं तदवच्छिन्नस्य साध्याभावस्य प्रवेशमादृत्य,

किञ्च, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावरूपप्रथमलक्षणाङ्गीकारेऽपि 'वृक्षः कपिसंयोगी, एतद्वृक्षत्वाद्' - इत्येतत्स्थले तु अव्याप्तिः भवत्येव । तथा हि - अत्र साध्यतावच्छेदकः धर्मः कपिसंयोगत्वम्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च समवायः, ततः साध्यतावच्छेदकीभूतकपिसंयोगत्वधर्मावच्छिन्न-साध्यताऽवच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावः साध्याभावविधया ग्रहीतुं शक्यते । वृक्षे शाखाऽवच्छेदेनैव कपिसंयोगः अस्ति, मूलाऽवच्छेदेन कपिसंयोगाभावः एव । मूलाऽवच्छेदेन च यः कपिसंयोगाभावः स साध्यतावच्छेदकीभूतकपिसंयोगत्वधर्मावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः एव, कपिसंयोगमात्रस्य समवायेन मूलेऽसत्त्वात् । तथा च तादृशाऽभावाधिकरणीभूतवृक्षे एतद्वृक्षत्वस्य सत्त्वेन एतद्वृक्षत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य विरहेण न लक्षणसमन्वयः, द्वितीयलक्षणाङ्गीकारे च पूर्वोक्तयुक्त्या भवति लक्षणसमन्वयः ।

ततश्च व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयाऽव्याप्तिमनुपदर्श्य 'अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयाऽव्याप्तिमाशङ्क्याह' - इत्यादि दीधितिकृदुक्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य लक्षणत्वाऽभिप्रायेण, एतादृशलक्षणाङ्गीकारे व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले अव्याप्तेरभावाद् अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले च सत्त्वादिति न काऽप्यनुपपत्तिरित्याशयेनाह **जागदीश्याम्** - **इदञ्च** = दीधितिकृतामव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिप्रदर्शनञ्च **येन रूपेण येन सम्बन्धेन च साध्यत्वं तदवच्छिन्नस्य साध्याभावस्य** = साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-

માત્રથી રવાના થઈ જાય છે. જ્યારે અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીય આપત્તિઓ તો પરિષ્કાર કરવા છતાં પણ આવે છે. માટે, દીધિતિકારે અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સદ્ધેતુમાં અવ્યાપ્તિ દેખાડી છે - તે વ્યાજબી જ છે. મતલબ કે **येन रूपेण येन सम्बन्धेन साध्यता तद्धर्म-तत्सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकसाध्याभाववदवृत्तित्वम्** - આ લક્ષણમાં દીધિતિકારને અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીય અવ્યાપ્તિ અભિપ્રેત છે.

સમગ્રચર્ચાનો સાર, થોડાક શબ્દોમાં

शब्दार्थ :- અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં દીધિતિકારે જે અવ્યાપ્તિ આપી છે તે, જે

जा **अन्यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि विशिष्टाभावादिकमादाय दोषो बोध्यः ।....**

●

य वच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणे साध्याशो भावविधया **प्रवेशमादृत्य, अन्यथा तु** = साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणस्य यथाश्रुतस्य ग्रहणे तु ल **व्याप्यवृत्तिसाध्यके** 'द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यादिस्थलेऽपि **विशिष्टाभावादिकम्** = सामानाधिता करण्येन जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावादिकम्, आदिपदेन द्रव्यत्व-जलत्वोभयाभाव-कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावादिग्रहणम्, **आदाय दोषो** अव्याप्तिलक्षणो **बोध्यः** प्रथमलक्षणे

●

રૂપે અને જે સંબંધથી સાધ્ય હોય (= સાધ્યતા હોય, એટલે કે यत्सम्बन्धअवच्छिन्न-यद्धर्म-अवच्छिन्नसाध्यता) તે ધર્મ અને તે સંબંધથી અવચ્છિન્ન(પ્રતિયોગિતાનિરૂપક)સાધ્યાભાવનો લક્ષણમાં પ્રવેશ કરી પછી આપેલ છે. મતલબ કે 'લક્ષણમાં આવા સાધ્યાભાવનો પ્રવેશ કરવાનો છે' - તેનો આદર કરી = તેનો સ્વીકાર કરી પછી અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આપવી દીધિતિકારને અભિપ્રેત છે. જો આવા પ્રકારના સાધ્યાભાવનો પ્રવેશ ન કરવામાં આવે તો વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્યક સ્થલમાં પણ (= **द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वात्** આવા સ્થલમાં પણ) વિશિષ્ટાભાવ (= જલત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવ અથવા જલત્વ-દ્રવ્યત્વઉભયાભાવ. આદિશબ્દથી કાલિકસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકદ્રવ્યત્વાભાવ) વગેરે અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ દોષ આવી જ શકે છે.

વિ પ્રસ્તુતમાં '**पर्वतो वह्निमान् धूमात्**' - આ સ્થળ પણ વ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. ત્યાં ન મહાનસીયત્વવિશિષ્ટવહ્નિઅભાવ (= મહાનસીયવહ્નિઅભાવ), વહ્નિ-જલઉભયાભાવ, સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ ઈત્યાદિ અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવે મા જ છે. તથા જે પરિષ્કાર કર્યો તેના દ્વારા આ બધી આપત્તિઓ દૂર થાય જ છે. છતાં પણ અમે જે **द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वात्** સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ દેખાડી તેની પાછળ કારણ એ કે '**इह नितम्बे वह्निः, न शिखरे**' ઈત્યાદિ પ્રતીતિના કારણે દીધિતિકાર વગેરે કેટલાંક નવ્ય નૈયાયિકો વહ્નિને પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારે છે. માટે, તે સ્થલમાં જે અવ્યાપ્તિ આપી તે અવ્યાપ્યવૃત્તિ-સાધ્યક સ્થલમાં જ અવ્યાપ્તિ આપી કહેવાય. જ્યારે પ્રસ્તુતમાં વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આપવી અભિપ્રેત છે. '**इह देशे द्रव्यत्वम्, न तत्र**' ઈત્યાદિ પ્રતીતિ થતી ન હોવાથી દ્રવ્યત્વ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે - આ બાબતમાં કોઈ વિવાદ નથી. દ્રવ્યત્વને નિર્વિવાદ રીતે બધાં વ્યાપ્યવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારે છે. માટે, '**द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वात्**' આ નિર્વિવાદ વ્યાપ્યવૃત્તિ સ્થલે અમે અવ્યાપ્તિ દેખાડી છે - આ બાબત ખ્યાલમાં રાખવી.

इति शेषः ।

प्रकृते "इदञ्च येन रूपेण येन सम्बन्धेन च साध्यत्वं तदवच्छिन्नस्य साध्याभावस्य प्रवेशमादृत्य, अन्यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि विशिष्टाभावादिकमादाय दोषो बोध्यः" (व्याप्तिपञ्चकजागदीशी पृ. ९१) इति **जागदीशीं** विवृण्वता श्री**वामाचरणभट्टाचार्येण** "ननूक्तलक्षणे 'द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यादिव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ अव्याप्तिः सम्भवति, जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य द्रव्यत्व-जलत्वोभयाभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावस्याधिकरणे घट-पटादौ कालिकेन द्रव्यत्वसामान्याभावस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याऽप्यधिकरणीभूतायां नित्यपृथिव्यां पृथिवीत्वस्य वृत्तेरत आह - **इदञ्चे**ति । निरुक्ताऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ अव्याप्तिदानञ्चेत्यर्थः ।

येनेत्यादि । साध्यत्वान्वयि अवच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः ।

तथा च यद्रूपावच्छिन्नं यत्संसर्गावच्छिन्नं च साध्यत्वं तादृशसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-तादृशसाध्यतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभावस्य प्रवेशमादृत्येत्यर्थः पर्यवसितः ।

निरुक्तविशिष्टद्रव्यत्वाभावादेः साध्यतावच्छेदकातिरिक्तवैशिष्ट्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-तदितरधर्माऽनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वविरहेण कालिकेन द्रव्यत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वविरहेण च न तादृशाऽभावादिकमादाय व्याप्यवृत्तिसाध्यके 'द्रव्यत्ववान् पृथिवीत्वाद्' इत्यादौ अव्याप्तिरित्याशयः ।.....

अन्यथा तु = साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यसामान्यस्य वा प्रवेशे तु, **व्याप्यवृत्ती**ति 'द्रव्यत्ववान् पृथिवीत्वाद्' इत्यादिवृत्तिमद्धेतौ इत्यर्थः । तेन व्याप्यवृत्तिसाध्यकगगनादिहेतौ विशिष्टाभावादिकमादाय अव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् । **विशिष्टे**ति । जलत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावं कालिकेन द्रव्यत्वाभावं चादायेत्यर्थः । **दोषो बोध्यः** = अव्याप्तिरूपदोषो बोध्यः" (व्या. जा. विवृत्तिः पृ. ९०) इत्येवं **जागदीशीवृत्तौ विवृतौ** उक्तमित्यवधेयम् ।

इत्थं जागदीशी सामान्येन व्याख्याता । अधुना जागदीशीगतैदम्पर्यप्रकटनप्रवीणा जागदीशी-विवृतिः गूढार्थतत्त्वालोकनाम्ना प्रसिद्धा विव्रियते ।

अत्रेदमवधेयम् - उक्तरीत्या दीधितिकृदुक्त्या वह्नेरपि अव्याप्यवृत्तित्वं निश्चीयते । तथापि अत्र निरूपणं वह्नेः व्याप्यवृत्तित्वमङ्गीकृत्यैव भविष्यति, सिद्धान्ते तस्य व्याप्यवृत्तित्वाऽङ्गीकारादेव । जागदीश्या'मिदञ्च' इतिपदस्य सामान्यवाचित्वेन तद् व्याचष्टे - **जागदीश्याम्** =

गू ढा

जागदीश्याम् इदञ्चेति । *अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्ति-दानञ्च इत्यर्थः* ।

●

तत्त्वचिन्तामणिव्याप्तिपञ्चकदीधितिव्याख्याभूतायां जगदीशकृतायां जागदीश्याम्, **इदञ्चे**ति । **अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ अव्याप्तिदानञ्च** = 'कपिसंयोगी, एतद्वृक्षत्वाद्' इत्यादिस्थले अव्याप्य-वृत्तिसाध्यके यः सद्धेतुः तस्मिन् साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणाऽनुसारेणाऽव्याप्तिदानञ्च दीधितिकृताम् इति भावः । **इत्यर्थः 'इदञ्चे'**त्यस्य ।

य शो ल ता

ननु 'द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय, जलत्व-द्रव्यत्वोभया-भावमादाय, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावमादाय चाऽव्याप्तिवारणाय जगदीशेन येन रूपेण इत्यादिरूपेण परिष्कारः कृतः, किन्तु सः व्यर्थः, साध्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य साध्याभावविशेषणविधया प्रवेशमात्रेण अव्याप्तिनिराकरणसम्भवे तादृशपरिष्कारस्याऽनुचितत्वात् ।

जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावः, जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, न तु द्रव्यत्व-त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः इति साध्यतावच्छेदकद्रव्यत्वत्वाऽवच्छिन्नत्वस्य तादृशाभावीयप्रतियोगितायाम-सत्त्वान्न हि सः अभावो ग्रहीतुं शक्यते येनाऽव्याप्तिः स्यात् ।

जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावोऽपि जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः एवेति तत्राऽपि साध्यतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण न हि सोऽभावोऽपि ग्रहीतुं शक्यते ।

●

❋ पंक्तिमांथी पदार्थोनो पारावार प्रगटे छे, बच्चा ज्ञानी कलमे ❋

आ रीते जागदीशी पंक्तिनो अर्थ आपणे जोई लीधो. हवे, आनी पाछळ रहेला रहस्योने उद्घाटित करता ग्रंथकार जणावे छे के -

वि न भा

गूढार्थतत्त्वालोक :- (जाग.) जागदीशीमां जे इदं लखेल छे तेनो मतलब एे के दीधितिकारे अव्याप्यवृत्तिसाध्यक सद्धेतुमां जे अव्याप्ति आपी छे ते आवो परिष्कार करीने समजवी..... आ रीते वाक्य समजवुं.

✲ परिष्कार बराबर, विस्तार शा माटे ? : प्रश्न ✲

प्रश्न :- तमे परिष्कार कर्यो ते वात बराबर ! पण आटलो लांबो परिष्कार करवानी जरूरत शी छे ? फक्त आटलुं ज कहो के साध्यताअवच्छेदकअवच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभाववद्अवृत्तित्व. हवे जे **द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वात्** स्थलमां द्रव्यत्व-जलत्वउभयाभाव लईने

कालिकेन द्रव्यत्वाभावोऽपि कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः एव, न तु साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः इति तस्य साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहान्न तद्ग्रहणं शक्यम् ।

एवञ्च साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणत्वाङ्गीकारे प्रदर्शिताऽव्याप्तित्रितयस्यापि निराकरणसम्भवे किमर्थं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य लक्षणत्वमङ्गीकरणीयम् ? ऋजुणा सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनाऽयोगा***दिति चेद् ?***

न, यतः साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमात्रस्य साध्याभावविशेषणविधया प्रवेशेऽपि नोक्ताऽव्याप्तित्रितयमपगच्छति । तथा हि - 'घटो द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावः साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः एव, यतः घटे जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वं समवायेन नास्ति इति तादृशाऽभावः जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वावच्छिन्न-समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, तत्र यद्यपि साध्यताऽवच्छेदकीभूतधर्मः न प्रतियोगिताऽवच्छेदकः भवति किन्तु साध्यताऽवच्छेदकीभूतः सम्बन्धस्तु प्रतियोगिताऽवच्छेदकः भवत्येव, समवायस्यैव साध्यता-प्रतियोगितोभयाऽवच्छेदकत्वात् । तथा चोक्ताऽभावः साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रति-

य शो ल ता

●

આપત્તિ આપી હતી તે નહીં આવે. કારણ કે દ્રવ્યત્વ-જલત્વઉભયાભાવ દ્રવ્યત્વ-જલત્વ-ઉભયત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદક દ્રવ્યત્વત્વ છે. તેનાથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક તાદૃશઉભયાભાવ નથી. માટે તે દ્રવ્યત્વ-જલત્વઉભયાભાવ નહીં લઈ શકાય. ફક્ત દ્રવ્યત્વાભાવ જ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ ગુણાદિ. તેમાં પૃથ્વીત્વ અવૃત્તિ. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ ગયો.

વિ ન મા

❖ સંક્ષિપ્ત પરિષ્કારથી અવ્યાપ્તિનિવારણ ❖

આ જ રીતે નિત્ય પૃથ્વીમાં કાલિકસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવને લઈને તમે અવ્યાપ્તિ આપી હતી. હવે, કાલિકસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવ નહીં લઈ શકાય. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સમવાય સંબંધ છે. તેનાથી અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવ તમે નથી લીધો. તમે જે અભાવ લીધો તે કાલિકસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે. પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવ જ લેવાનો છે. માટે, કાલિકસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવ નહીં પકડાય, કિંતુ સમવાયસંબંધ-

योगिताकत्वेन साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः कथ्यते एव, यथा साध्यताऽवच्छेदकीभूत-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावस्य साध्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सम्मतम्, तथैव साध्यताऽवच्छेदकीभूतसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावस्याऽपि साध्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वं स्यादेव, उभयोरपि साध्यताऽवच्छेदकत्वात् । ततश्च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य द्रव्यत्वत्वाऽ-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वेन साध्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमनाविलमिति तद्ग्रहणं कर्तुं शक्यते एव । तथा च पूर्वोक्तरीत्या लक्षणाऽसमन्वयादव्याप्तिः दुर्वारा ।

एवञ्च जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावस्याऽपि समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव, 'जलत्व-द्रव्यत्वोभयं समवायेन नास्ति घटे' - इतिविवक्षणात् । तथा च तादृशाभावोऽपि साध्यताऽवच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविधया ग्रहीतुं शक्यः इति तमादाय अव्याप्तिः दुर्वारा एव स्यात् ।

एवमेव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावस्य द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन, साध्यताऽवच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाऽसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकीभूत-द्रव्यत्वत्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वेन साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसिद्धेः तदुपादा-नमपि सम्भवति इति तमादाय अव्याप्तिः दुर्वारा एव ।

किञ्च, केवलं साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव अभावविशेषणविधया प्रवेशे 'पर्वतो वह्निमान्' इतिस्थलेऽपि अव्याप्तिः दुर्वारा । तथा हि - पर्वते संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नघटत्वा-

●

અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવ પકડાશે. તેનું અધિકરણ ગુણાદિ, તેમાં પૃથ્વીત્વ અવૃત્તિ. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ જશે !

આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઅભાવવદ્અવૃત્તિત્વથી જ કામ ચાલી જતું હોય તો 'યત્સમ્બન્ધઅવચ્છિન્ન યદ્ધર્મઅવચ્છિન્ન સાધ્યનિષ્ઠ સાધ્યતા તત્સમ્બન્ધ-અવચ્છિન્ન-તદ્ધર્મઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઅભાવવદ્અવૃત્તિત્વ' - આટલો લાંબો પરિષ્કાર કરવાની જરૂરત ખરી ?

(**નોંધ** :- હવે જે નિરૂપણ કરવામાં આવશે તે '**पर्वतो वह्निमान् धूमात्**' સ્થલને વ્યાપ્ય-વૃત્તિ માનીને જ કરવામાં આવશે. **द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वात्** માં ફક્ત સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્ન-અભાવ... કહેવામાં દોષ આવે જ છે. છતાં તેની ઉપેક્ષા કરી **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** સ્થલમાં

वच्छिन्नप्रतियोगिताकः घटाभावः लभ्यते, संयोगेन घटमात्रस्य पर्वतेऽसत्त्वात् । तादृशाऽभावः यद्यपि साध्यताऽवच्छेदकीभूतवह्नित्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको नास्ति तथापि साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तु अस्ति एवेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविधया तादृशघटाभावः ग्रहीतुं शक्यते एव । तदधिकरणं पर्वतः, तत्र धूमः वृत्तिरिति साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमे विरहेण तादृशलक्षणस्याऽव्याप्तिः दुर्वारा एव ।

य शो ल ता

न च अस्माभिः न केवलाभावविशेषणविधया साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं निवेश्यते, किन्तु साध्याभावविशेषणविधया साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं निवेश्यते ।

●

અવ્યાપ્તિ વગેરે દોષો આપવામાં આવશે - આ બાબત ખ્યાલમાં રાખવી.)

❀ विस्तृत परिष्कार ज सम्यग् : उत्तर ❀

उत्तर :- (साध्य.) અરે ભાઈ ! 'साध्यताअवच्छेदकअवच्छिन्नअभाववद्अवृत्तित्व' ફક્ત આટલું જ કહેવામાં આવે તો **द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वात्** સ્થલમાં તો દોષો આવશે જ. પણ, **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** માં પણ અવ્યાપ્તિ વગેરે દોષો આવી પડશે. જુઓ -

❀ संक्षिप्त परिष्कार अव्याप्तिग्रस्त ❀

પર્વત ઉપર સંયોગથી ઘડો રહેલો ન હોય તે વખતે સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવ પર્વત ઉપર મળી જશે. પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે - સંયોગ. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે - વહ્નિત્વ. ઘટાભાવ એ સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વધર્મથી અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ભલે ન હોય. પણ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગસંબંધથી તો અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે જ. માટે, સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઘટાભાવ પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઅભાવ કહેવાશે જ. આવા અભાવથી વિશિષ્ટ પર્વત. તેમાં ધૂમ અવૃત્તિ નથી. કિંતુ વૃત્તિ છે. માટે, સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વલક્ષણ ધૂમમાં નહીં જાય. અવ્યાપ્તિ દોષ આવશે જ.

વિ ના ભા

તથા પર્વત ઉપર સંયોગસંબંધથી વહ્નિ રહે છે. સમવાયથી તો વહ્નિ રહેતો નથી. માટે, સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અને વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ પર્વત ઉપર મળી જશે. તે વહ્નિઅભાવ સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવ જ કહેવાશે. કારણ કે વહ્નિત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે જ. તેનાથી અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક

साध्याभावश्च साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकरूपः । ततः साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः एव लक्षणविधया अस्माभिः अङ्गीक्रियते । 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र यः घटाभावः गृहीतः सः यद्यपि साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वेन साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः अस्ति, तथापि तत्प्रतियोगिता घटे वर्तते, न तु वह्नौ, घटश्च न साध्यम्, ततः साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावविधया न तद्ग्रहणं सम्भवति इति तमादायाऽव्याप्तिः कुतः स्या***दिति वाच्यम्;***

तथा सति वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽव्याप्तेः । उभयाभावीयप्रतियोगितायाः वह्नौ घटे चोभयत्र सत्त्वात्तस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वमपि अस्ति, साध्यताऽवच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वेन साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि अस्ति । तथा च साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावविधया तद्ग्रहणं सम्भवत्येव, तस्याधिकरणं पर्वतः, पर्वते वह्नेः सत्त्वेऽपि घटस्याऽभावेन 'एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ती'तिन्यायादुभयाभावसत्त्वे बाधकाभावात् । तादृशाधिकरणे धूमस्य वृत्तित्वेन धूमे साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य विरहेण कुतः लक्षणसमन्वयाऽवकाशः येनाऽव्याप्तिः निवर्तेत ?

किञ्च, साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य वा लक्षणत्वेन अङ्गीकारे 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इत्यत्रैव समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः दुर्वारा एव स्यात्, तादृशाऽभावस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेऽपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमनाविलम् । तादृशाऽभावस्य वह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वमपि अनाविलम् । इत्थं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविधया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावविधया च तादृशाऽभावस्य ग्रहणसम्भवाद् उभयथाऽपि लक्षणाऽसमन्वयः । समवायेन वह्नेः पर्वतेऽवृत्तित्वेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्य तत्र सत्त्वात्, धूमस्याऽपि च तत्र सत्त्वादित्यव्याप्तिः दुर्वारा ।

तथा च साध्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नाभावप्रवेशेऽपि 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्राऽव्याप्तिः

दुर्वारा एव, संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्न-घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्य च उपादातुं शक्यत्वात् । साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्न-साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावप्रवेशेऽपि अव्याप्तिः संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्निघटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नि-घटोभयाभावमादाय समवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावञ्चादाय सम्भवत्येवेति व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तिनिवर्तनं कर्तुं न शक्यते तादृशपरिष्कारेण ।

तथा चैतन्निराकरणाय एवं लक्षणमङ्गीकरणीयम् - धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । तथा च न कुत्राऽपि अव्याप्तिः । 'पर्वतो वह्निमान्' इत्येतत्स्थलमेव व्याप्यवृत्तिस्थलतया गृहीत्वा तत्र अव्याप्तिः ग्रन्थकृता दर्शिता, ततः तत्रैव तन्निराकरणं दर्शनीयमस्माभिः तथापि शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं 'द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' इत्येतत्स्थलं गृहीत्वाऽपि अव्याप्तिः प्रागुपदर्शिता अत्र च नूतनपरिष्कारेणाऽव्याप्तिनिराकरणमपि दर्शयिष्यते इत्यवधेयम् । आदौ 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इत्यत्र यथा एतत्परिष्कारानुसारेणाऽव्याप्तिनिवारणं सम्भवति तथा प्रदर्श्यते -

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावः गृहीतः सः अधुना ग्रहीतुं न शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां यः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेऽपि धर्मविधया साध्यतावच्छेदकं यद् वह्नित्वं धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्याऽसत्त्वात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता धर्मविधया घटत्वेन एव अवच्छिन्ना इति तादृशप्रतियोगिताकघटाभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते । ततः कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ?

●

વહ્નિઅભાવ પર્વત ઉપર મળી જશે. સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવનું અધિકરણ પર્વત. તેમાં ધૂમ વૃત્તિ છે. આ રીતે લક્ષણસમન્વય ન થવાને કારણે વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં જ અવ્યાપ્તિ આવી ગઈ. તો પછી અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આપવા જવાની દીધિતિકારને શું જરૂરત પડી ? વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં પણ અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. આ અવ્યાપ્તિ સાધ્યવદ્ભિન્નસાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિત્વ - આવું લક્ષણ સ્વીકારવાથી દૂર થઈ જશે. પૂર્વે જણાવેલ તે મુજબ આ વાત સ્પષ્ટ જ છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્ન-અભાવવિશિષ્ટઅવૃત્તિત્વ - આવું લક્ષણ બનાવવાના બદલે "ધર્મવિધયા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મવિધયા તેનાથી જ અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અને સંબંધવિધયા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક

य
शो
ल
ता

एवञ्च वह्नि-घटोभयाभावोऽपि नादातुं शक्यते, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य तादृशाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेऽपि धर्मविधया साध्यतावच्छेदकं यद् वह्नित्वं धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्याऽसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया वह्नि-घटोभयत्वेनैवावच्छेदादिति वह्नि-घटोभयाभावमादाय कुतः अव्याप्तिलेशोऽपि ?

एवमेव समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः सम्भवति, धर्मविधया यत्

●

संबंधविधया तेनाथी જ अवच्छिन्नप्रतियोगिताक જે अभाव तद्विशिष्टअवृत्तित्व" - આવું જ લક्षण માનવું જોઈએ. હવે પૂર્વે બતાવી તે अव्याप्ति नहीं आवी शके.

⁂ ધર્મના પ્રવેશની સાર્થકતા ⁂

(૧) संयोगसंबंधअवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभाव લઈને પહેલી વાર अव्याप्ति आपी. આ अभाव संयोगसंबंधथी अवच्छिन्नप्रतियोगिताक होवाने कारणे संबंधविधया જે साध्यता-अवच्छेदक तेनाथी संबंधविधया अवच्छिन्नप्रतियोगिताक कहेवाय. પણ, ઉક્ત अभाव घटत्वधर्मथी अवच्छिन्नप्रतियोगिताक छे. वह्नित्वधर्मअवच्छिन्नप्रतियोगिताक नथी. माटे, धर्मविधया જે साध्यताअवच्छेदक धर्मविधया तेनाथी જ अवच्छिन्न प्रतियोगिताक अभाव तरीके तादृशघटाभाव न लઈ शकाय. आपणे બन्ने विशेषण જેમાં घटी शकता होय तेवो
वि अभाव જ लेवानो छे. माटे, घटाभाव नहीं लઈ शकाय. संयोगसंबंधअवच्छिन्न-
न वह्नित्वधर्मअवच्छिन्नप्रतियोगिताक वह्निअभाव જ लेवो पडशे. कारण के धर्मविधया જे
भा साध्यताअवच्छेदक वह्नित्व धर्मविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक अने संबंधविधया જे साध्यताअवच्छेदक संयोग संबंधविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक आ अभाव જ कही शकाय तेम छे. आवा अभावनुं अधिकरण जलह्रद. त्यां धूम अवृत्ति होवाथी लक्षणसमन्वय थઈ જશે. अव्याप्ति नहीं आवे.

·⁘· संबधना प्रवेशनी सार्थकता ·⁘·

આ જ रीते (२) समवायसंबंधअवच्छिन्नप्रतियोगिताक वह्निअभावने लઈને अव्याप्ति બીજી वारमां आपी. आ अभाव वह्नित्वधर्मथी अवच्छिन्नप्रतियोगिताक छे. तथा धर्मविधया साध्यताअवच्छेदक પણ वह्नित्व જ छे. आम, धर्मविधया જे साध्यताअवच्छेदक तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व तादृश अभावमां रहेशे. किंतु ते अभावनी प्रतियोगिता समवायसंबंधअवच्छिन्न छे. જ्यारे संबंधविधया साध्यताअवच्छेदक संयोग छे. तेथी संबंधविधया જे साध्यताअवच्छेदक संयोग तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व तमे ग्रहण करेल

साध्यतावच्छेदकं वह्नित्वं धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य तादृशाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगसम्बन्धः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितायामसत्त्वात्तादृशाऽभावोपादानस्यैवाऽसम्भवात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्ध-विधया समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वमेव अस्ति, समवायसम्बन्धश्च नास्ति सम्बन्धविधया साध्यताव-च्छेदकः । ततश्च कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

ततश्च धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदको धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यता-वच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वा-भावस्य लक्षणत्वाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र घटाभावम्, वह्नि-घटोभया-भावम्, समवायेन वह्न्यभावमादाय वा नाऽव्याप्तिः सम्भवतीति स्थितम् ।

अत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः एव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगसम्बन्धः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य, धर्मविधया साध्यतावच्छेदकीभूतं यद् वह्नित्वं धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वात् । तादृशाऽभावाधिकरणं जलह्रदादिकमेव, तत्र च धूमस्याऽवृत्तित्वेन धूमे धर्मविधया साध्यतावच्छेदको यः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया साध्यताऽवच्छेदको यः सम्बन्धविधया

●

વહ્નિઅભાવમાં નહીં રહે. આપણા પરિષ્કાર મુજબ જેમાં (૧) ધર્મવિધયા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મવિધયા તદવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વ (૨) સંબંધવિધયા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધવિધયા તદવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વ - આ બન્ને વિશેષણ જે અભાવમાં રહે તે જ અભાવ સાધ્યાભાવપદથી લઈ શકાય. સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવમાં આ બન્ને વિશેષણ નથી ઘટતા. માટે, તે અભાવ નહીં લઈ શકાય. સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન -વહ્નિત્વધર્મઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવમાં જ ઉક્ત ઉભય વિશેષણ ઘટી શકતા હોવાથી તે જ અભાવ લઈ શકાશે. અને તે અભાવનું અધિકરણ જલહ્રદ. તેમાં ધૂમ અવૃત્તિ. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ ગયો. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

❖ ધર્મ - સંબંધનો ઉભયત્ર પ્રવેશ જ નિષ્કલંક ❖

આમ, 'સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નઅભાવવદ્અવૃત્તિત્વ' ફક્ત આટલું જ કહેવામાં આવે તો વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં જ અવ્યાપ્તિ આવી જતી હોવાથી 'ધર્મવિધયા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મવિધયા તદવચ્છિન્નત્વ અને સંબંધવિધયા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક

तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वाद् भवति हि लक्षणसमन्वयः, अपसरति अव्याप्तिरिति ।

एवं 'द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्राऽपि उक्तलक्षणाङ्गीकारे अव्याप्तिः न सम्भवति, यतः उक्तस्थले जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावग्रहणं न शक्यते कर्तुम्, तादृशाऽभावस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः यः समवायसम्बन्धः तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वेनैव अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वान्नूतनपरिष्काराऽनुसारेण ।

एवञ्च द्रव्यत्व-जलत्वोभयाभावोऽपि ग्रहीतुं न शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया द्रव्यत्व-जलत्वोभयत्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः यः समवायसम्बन्धः तदवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि धर्मविधया साध्यतावच्छेदकं यद् द्रव्यत्वत्वम्, तदवच्छिन्नत्वस्याऽसत्त्वात् तादृशप्रतियोगिताकाऽभावस्याग्राह्यत्वात् ।

एवञ्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावोऽपि नैव ग्राह्यः, तादृशाभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेन, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदको द्रव्यत्वत्वधर्मः

●

संबंधविधया तदवच्छिन्नत्व जे अभावनिरूपितप्रतियोगितामां रहे ते अभावथी विशिष्टमां अवृत्तित्व = व्याप्ति' आवुं कहेवुं जोईએ, જેથી व्याप्यवृत्तिसाध्यक स्थलमां अव्याप्ति न आवे - आ सूचववा माटे ज जागदीशीमां **येन**..... ઈત્યાદિ પંક્તિ લખવામાં આવી છે. આ પરિષ્કાર કરવા છતાં પણ **कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्** સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ તો આવવાની જ છે. કારણ કે એતદ્વૃક્ષમાં જે મૂલઅવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવ મળે છે તે ધર્મવિધયા કપિસંયોગત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે અને સંબંધવિધયા સમવાયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે. ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદક પણ કપિસંયોગત્વ છે અને સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદક પણ સમવાય જ છે. માટે, મૂલઅવચ્છેદેન એતદ્વૃક્ષમાં રહેનાર કપિસંયોગાભાવ લઈ શકાશે. આ અભાવનું અધિકરણ એતદ્વૃક્ષ. તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુ વૃત્તિ. માટે, અવ્યાપ્તિ ! साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्अवृत्तित्व કહેવામાં આવે તો પૂર્વોક્તરીત્યા અવ્યાપ્તિ નીકળી જશે.

આ રીતે પ્રસ્તુતમાં જે - જે પણ પરિષ્કાર કરવામાં આવે તેના દ્વારા व्याप्यवृत्तिसाध्यक સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં તો અવ્યાપ્તિ આવશે જ. તે અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે જ તો તત્ત્વચિંતામણિકારે દ્વિતીય લક્ષણ બતાવ્યું છે. આ રીતે

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रवेशेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटा-

तदवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायसम्बन्धः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्याऽसत्त्वात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

ततश्च नूतनपरिष्कृतलक्षणाऽनुसारेण 'द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र न जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय, जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादाय, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावमादाय वाऽव्याप्तिः सम्भवति । अत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्न-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावः एव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायसम्बन्धः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वात्, धर्मविधया साध्यतावच्छेदकं यद् द्रव्यत्वत्वं धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वाच्च । तादृशाभावाधिकरणविधया गुणादिकमेव ग्रहीतुं शक्यते, तत्र च पृथ्वीत्वमवृत्ति इति पृथ्वीत्वे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वाद् भवति हि लक्षणसमन्वयः । तथा चैवमेव लक्षणमङ्गीकार्यम् ।

न च जगदीशेन 'येन रूपेण येन सम्बन्धेन साध्यत्वं तदवच्छिन्नस्य साध्याभावस्य प्रवेशमादृत्य' इत्येव लिखितम्, न तु 'येन रूपेण साध्यत्वं धर्मविधया तदवच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन च साध्यत्वं सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नस्य साध्याभावस्य प्रवेशमादृत्य' इति लिखितम् । तथा च जगदीशोक्त्या कथमेतादृशार्थलाभः ? ***इति वाच्यम्,***

जगदीशोक्त्या उक्तार्थसूचनात्, अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्या ग्रन्थासङ्गतिप्रसक्तेः । अयं भावः - जगदीशेन यदुक्तं तेन अस्माभिः यदुक्तं तदेव सूच्यते, जगदीशेन तादृशाऽर्थप्रवेशसूचनायैव एवमभिहितमिति मन्तव्यमेव, अन्यथा यथाश्रुतार्थग्रहणे वक्ष्यमाणरीत्या अव्याप्तिप्रसक्तेः ग्रन्थाऽसङ्गत्यापातादिति आशयेनाह - साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणे साध्याभावविधया **साध्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नाभावप्रवेशे अपि** = साध्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावस्य प्रवेशे अपि =

દીધિતિકારની વાત પણ સાચી સાબિત થાય. પ્રસ્તુત પરિષ્કાર દ્વારા માત્ર વ્યાપ્યવૃત્તિ-સાધ્યકસ્થલીય અવ્યાપ્તિ જ દૂર થશે. તે ધ્યાનમાં રાખવું.

❀ પંક્તિસ્પર્શી પદાર્થ શબ્દાર્થમાં ❀

शब्दार्थ :- અત્યાર સુધીમાં દીધિતિ તથા તત્ત્વચિંતામણિગ્રંથની પંક્તિના રહસ્યાર્થને

गू ढा र्थ *भावस्य समवायावच्छिन्नवह्न्यभावस्य च तादृशतया तमादाय व्याप्यवृत्ति-साध्यकेऽव्याप्तिः स्यात्, अतो धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदको धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य, संसर्गविधया यः साध्यतावच्छेदकः संसर्गविधया*

●

साध्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावरूपस्य साध्याभाववद-वृत्तित्वस्याङ्गीकारेऽपि **व्याप्यवृत्तिसाध्यके** = पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यादिवह्न्यादिरूपव्याप्य-वृत्तिसाध्यकस्थले घटाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वेऽपि संयोगसम्बन्धरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन **संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावस्य** = संयोगसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्य **तादृशतया** = साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया, अत्र घटाभावविशेषणविधया उपन्यस्तं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं हेतुमुखविशेषणं बोध्यम् । तथा च यतः घटाभावः (साध्यतावच्छेदकीभूत)संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः ततः एव साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः इत्यर्थः । एवञ्च साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धाऽ-नवच्छिन्नत्वे अपि साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वाऽवच्छिन्नत्वेन **समवायावच्छिन्नवह्न्यभावस्य च** = समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्य च **तादृशतया** = साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रति-योगिताकतया **तमादाय** = संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावं समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-योगिताकवह्न्यभावञ्चादाय **अव्याप्तिः स्यात्**, तादृशाभावाधिकरणे धूमहेतोः वृत्तित्वात् ।

य शो ल ता

अतः = निरुक्ताऽव्याप्तेः तदपाकरणाय **प्रतियोगितायां** = साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणघटकी-भूतसाध्याभावप्रतियोगितायां **धर्मविधया यः साध्यताऽवच्छेदको धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य संसर्गविधया** = सम्बन्धविधया **यः साध्यतावच्छेदकः संसर्गविधया तदवच्छिन्नत्वस्य** च **प्रवेशसूचनाय**

●

બતાવી જાગદીશીગ્રંથની પંક્તિના રહસ્યાર્થોને બતાવે છે. જાગદીશીમાં **इदञ्च** કહેલ છે. **इदञ्च** = અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સદ્ધેતુમાં દીધિતિકારે જે અવ્યાપ્તિ આપેલ છે તે - આ પ્રમાણે

वि न भा અર્થ સમજવો. સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નઅભાવનો પ્રવેશ કરો તો પણ સંયોગસંબંધ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવ અને સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ - આ બન્ને અભાવ સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નઅભાવસ્વરૂપ હોવાને કારણે (= તાદૃશતયા) સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવને અને સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવને લઈને **'पर्वतो वह्निमान् धूमात्'** - આવા વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવે. આથી અભાવનિરૂપિતપ્રતિયોગિતામાં (૧) ધર્મવિધયા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ-

तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां प्रवेशसूचनायाह - ***"येन रूपेण येन सम्बन्धेन"*** *इति ।*

●

= 'प्रवेशः कर्तव्यः' इति सूचनाय, जगदीशेन साक्षादेतदर्थस्याऽनुक्तत्वात्तस्य सूचकत्वमुक्तमित्यवधेयम् । **आह** जगदीशः जागदीश्यामिति शेषः । **येन रूपेण येन सम्बन्धेनेति ।**

ननु किं व्यर्थविस्तारः एव रोचते भवते, येन यथाश्रुतार्थग्रहणे अभिप्रेतार्थसिद्धौ अपि विस्तार्य उच्यते ? जगदीशेन 'येन रूपेण येन सम्बन्धेन साध्यत्वं तदवच्छिन्नस्य साध्याभावस्य प्रवेशमादृत्य' इत्युक्तम् । तेन साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव अभावविशेषणविधया प्रतीयते, न तु 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वमि'त्यादिरीत्या धर्मविधया संसर्गविधया च प्रवेशः प्रतीयते ।

किञ्च, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य लक्षणतयाऽङ्गीकारेऽपि 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यादिस्थलीयाऽव्याप्तिः निवर्तते एव । तथा हि - संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकवह्नित्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहान्न साध्याभावविधया तद्ग्रहणं कर्तुं शक्यते, साध्यताऽवच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावस्यैव साध्याभावविधया नूतनपरिष्काराऽनुसारेण ग्राह्यत्वादिति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ?

एवं संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्निघटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निघटोभयाभावमादायाऽपि

●

વિધયા તદવચ્છિન્નત્વનો અને (૨) સંબંધવિધયા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધવિધયા તદવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવો અનિવાર્ય છે - આ પ્રવેશ સૂચવવા માટે જ જગદીશ જણાવે છે કે - **येन रूपेण येन सम्बन्धेन** ઈત્યાદિ..... !

※ પરિષ્કારને ગુરુભૂત ગણાવતો પૂર્વપક્ષ ※

પૂર્વપક્ષ :- (अथ.) માની લઈએ કે 'साध्यताअवच्छेदकअवच्छिन्नप्रतियोगिताकअभाववद्अवृत्तित्व' - ફક્ત આટલું જ કહેવામાં આવે તો संयोगसंबंधअवच्छिन्नप्रतियोगिताक ઘટાભાવને લઈને અને સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવી જાય. માટે, ફક્ત साध्यताअवच्छेदकअवच्छिन्नप्रतियोगिताक અભાવનો પ્રવેશ પર્યાપ્ત નથી. તેનાથી વધુ પરિષ્કાર કરવો પડે. છતાં આનો મતલબ એવો નથી કે

नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाऽभावात् ।

एवञ्च समवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः न सम्भवति, तादृशाऽभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहादिति ।

ततश्चोक्तलक्षणाऽनुसारेण न घटाभावस्य, वह्नि-घटोभयाभावस्य, समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्य वा ग्रहणं सम्भवति, किन्तु वह्नित्वाऽवच्छिन्न-संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः एव ग्रहीतुं शक्यते, तस्य साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सति साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् । तदधिकरणं जलह्रदः, तत्र धूमोऽवृत्तिः इति धूमे साध्यताऽवच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वाद् भवति हि लक्षणसमन्वयः इति कुतोऽव्याप्त्यवकाशः ?

●

આ આપત્તિને દૂર કરવા માટે તમે જે લાંબો લાંબો પરિષ્કાર બતાવો છો તે કરવો જ પડે. એટલે કે તમે જે લાંબો - લાંબો પરિષ્કાર બતાવ્યો છે તે ન સ્વીકારો ફક્ત 'साध्यता-अवच्छेदकीभूतधर्मअवच्छिन्न અને साध्यताअवच्छेदकीभूतसंबंधअवच्छिन्न प्रतियोगिताक-अभाववद्वृअवृत्तित्वम्' આટલું જ કહો તો પણ તમે કહેલ બધી આપત્તિ દૂર થઈ જાય છે, તે આ રીતે - પહેલા સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવ તમે લીધો. આ ઘટાભાવ साध्यताअवच्छेदकसंयोगसंबंधअवच्छिन्नप्रतियोगिताक છે, તે સાચું. પણ, साध्यता-अवच्छेदकवह्नित्वधर्मअवच्छिन्नप्रतियोगिताक નથી. ઘટત્વધર્મઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે. માટે, ઘટત્વઅવચ્છિન્ન-સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવ લઈ નહીં શકાય. કિંતુ વહ્નિત્વઅવચ્છિન્ન-સંયોગઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ જ લેવો પડશે. આ વહ્નિઅભાવનું અધિકરણ જલહ્રદ વગેરે. તેમાં ધૂમ અવૃત્તિ છે. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

❀ संबंधविधया प्रवेश व्यर्थ ❀

આ જ રીતે બીજી વારમાં તમે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આપી. આ વહ્નિઅભાવ साध्यताअवच्छेदकीभूतवह्नित्वधर्मअवच्छिन्न-प्रतियोगिताक છે. પણ, साध्यताअवच्छेदकीभूतसंयोगसंबंधअवच्छिन्नप्रतियोगिताक નથી.

अथ साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वे सति साध्यतावच्छेदकी-

●

'द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' इत्यत्र च यथा पूर्वोक्ताऽभावोपादानमशक्यं नूतनलक्षणानुसारेण तथा पूर्वमुपदर्शितमेव । एवं लक्षणाङ्गीकारे व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले एवाऽव्याप्तिः न भवति, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले पुनः भवति एवेत्यपि पूर्वमुक्तमेव । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव यथाश्रुतार्थलभ्यस्य लक्षणत्वाङ्गीकारे अभिप्रेतसिद्धेः कुतः 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना सम्बन्धविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमङ्गीक्रियते ? इत्याशयेनाशङ्क्याह - **अथ** प्रश्ने निरुक्तलक्षणघटकीभूतसाध्याभावीयप्रतियोगितावि‌शेषणविधया **साध्यतावच्छेदकीभूतधर्माऽवच्छिन्नत्वे सति साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशेऽपि =**

●

સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે. પરિણામે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મઅવચ્છિન્ન-સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવ તરીકે વહ્નિત્વઅવચ્છિન્ન-સંયોગ-સંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક પૂર્વોક્ત વહ્નિઅભાવ જ આવશે. આવા વહ્નિઅભાવનું અધિકરણ જલહ્રદ ! તેમાં ધૂમ અવૃત્તિ ! લક્ષણસમન્વય થઈ ગયો ! અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

·❋· દોષ રહિત લઘુભૂત લક્ષણ ·❋·

આ રીતે 'साध्यतावच्छेदकधर्मअवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसंबंधअवच्छिन्न-प्रतियोगिताकअभाववद्अवृत्तित्व' - આટલા પરિષ્કારથી જ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જાય છે. તો પછી ધર્મવિધયા साध्यतावच्छेदकधर्मअवच्छिन्न અને संबंधविधया साध्यतावच्छेदकसंबंधअवच्छिन्न એવી प्रतियोगितानिरूपकअभाववद्अवृत्तित्व - આવું લક્ષણ બનાવવાનું પ્રયોજન શું ? ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા - આ પ્રમાણે જે પ્રવેશ કરો છો તે વ્યર્થ છે, નક્કામું છે.

❁ પંક્તિસ્પર્શી પદાર્થ ❁

शब्दार्थ :- साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मअवच्छिन्नत्व હોતે છતે साध्यतावच्छेदकीभूत-संबंधअवच्छिन्नत्व જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં હોય તે અભાવથી વિશિષ્ટમાં અવૃત્તિત્વ - આટલું જ લક્ષણ બનાવવામાં આવે (એટલે કે साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मअवच्छिन्नत्व અને

गू ढा *भूतसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशेऽपि घटाभावादिवारणसम्भवाद् धर्म-संसर्ग-विधया तदवच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ* ***इति चेत् ?***

●

साध्यताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावरूपलक्षणाङ्गीकारेऽपि, यथा 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना..' इत्यादिरीत्या लक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इत्यत्र घटाभावादिकमादाय अव्याप्तिः न भवति तथा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावरूपलक्षणाङ्गीकारेऽपि 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यत्र उक्ताऽव्याप्त्यादिकं न भवतीति अपिशब्दसूचितो भावः ।

य शो ल ता

'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र अव्याप्त्यापादक**घटाभावादिवारणसम्भवात्**, आदिपदेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावादेर्ग्रहणम्, **धर्म-संसर्गविधया तदवच्छेदकत्वप्रवेशः** = साध्यतावच्छेदकत्वप्रवेशः = धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य संसर्गविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य च प्रवेशः **व्यर्थः**, तत्प्रवेशे विशेषाऽभावादिति अर्थः ।

खण्डयति - **इति चेन्नेत्यादिना** । अयमाशयः - 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता.....'

●

સાધ્યતાઅવચ્છેદકીભૂતસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ - આટલાનો જ અભાવીયપ્રતિયોગિતાના વિશેષણ તરીકે પ્રવેશ કરાવવામાં આવે, ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકીભૂતધર્મઅવચ્છિન્નત્વ અને સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકીભૂતસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ - આ પ્રમાણે તમે જે જણાવ્યું છે તે રીતે ધર્મ અને સંબંધનો પ્રવેશ કરાવવામાં ન આવે તો પણ) વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલે સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવ તથા સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ વગેરેનું વારણ સંભવી શકતું હોવાને કારણે ધર્મ અને સંબંધ રૂપે સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મઅવચ્છિન્નત્વનો અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ વ્યર્થ છે.

વિ ન મ્રા

ઉત્તરપક્ષ :- (ન.) જુઓ ભાઈ ! એક વાત તમે દિલમાં કોતરી દો કે અહીં અમે જે પણ અક્ષરો બતાવીશું તે એક એક અક્ષર કામના છે. હા ! તમને જે લખવા પાછળનું પ્રયોજન ન સમજાય તે જિજ્ઞાસાભાવથી પૂછી લો. પણ, તેને વ્યર્થ કહેવાની હિંમત તો કરતા જ નહીં. હવે જુઓ ! ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા પ્રવેશ કરવાથી કેટ-કેટલી

इत्येवमुभयत्र 'धर्मविधया' इत्यस्य 'सम्बन्धविधया' इत्यस्य च प्रवेशः कर्तव्यः एव । यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वे सति साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितावि‌शेषणविधया विनिवेश्यते तदा साध्यतावच्छेदकः यः तेन सम्बन्धविधया धर्मविधया चाऽवच्छिन्ना या प्रतियोगिता... इत्यादिरर्थः फलितो भवति । तादृशलक्षणाङ्गीकारे प्रतियोगिताऽवच्छेदकः धर्मः धर्मविधया एव साध्यतायाः अवच्छेदकः स्यादिति नियमः न स्यात्, किन्तु प्रतियोगिताऽवच्छेदकधर्मः यदि सम्बन्धविधया साध्यतायाः अवच्छेदकः स्यात् तदापि तादृशप्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्ना कथ्यते एव, प्रतियोगिताऽवच्छेदकधर्मस्य साध्यतावच्छेदकत्वात्, सः च सम्बन्धविधया धर्मविधया वेत्यन्यदेतत् ।

एवमेव प्रतियोगिताऽवच्छेदकसम्बन्धः यदि धर्मविधया साध्यतायाः अवच्छेदकः स्यात् तदापि साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां स्यादेव, तदवच्छेदकसम्बन्धस्य साध्यताऽवच्छेदकत्वादिति । तथा सति 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् ।

तथा हि - स्थलम् - पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमात् । यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र

आपत्तिओथी बची जवाय छे. (थोडी प्रासंगिक वात करी पछी मूळ वातनो जवाब आवशे. माटे धीरजपूर्वक आगळनुं मेटर वांचो :-) जे साध्यताअवच्छेदक धर्म होय ते ज प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म बनवो जोईअे. जे प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध होय ते ज साध्यताअवच्छेदक संबंध बनवो जोईअे - आ अमारुं मानवुं छे. आमां रहेला दरेक पद अमारे मन सार्थक छे. तेनी सार्थकता अमारे साबित करवानी छे. 'तेथी आना सिवाय बीजी कोई रीते लक्षण करवा जता आपत्ति आवे' तेवुं अमारे देखाडवानुं छे.

❁ लघुभूतपरिष्कार आपातरम्य ❁

(१) जो प्रस्तुतमां आवुं मानो के प्रतियोगिता साध्यताअवच्छेदकथी ज अवच्छिन्न होवी जोईअे. साध्यताअवच्छेदकईतरथी अनवच्छिन्न होवी जोईअे. एटले के आवुं स्वीकारो - प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म साध्यताअवच्छेदक बनवो जोईअे अने प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध पण साध्यताअवच्छेदक बनवो जोईअे. आवुं स्वीकारवाथी पण पहेलां जे घटाभाव वगेरेने लईने आपत्ति आपी हती ते नीकळी जाय छे. कारण के संयोगसंबंधअवच्छिन्नप्रतियोगिताक घटाभावनी जे प्रतियोगिता छे ते प्रतियोगितानो अवच्छेदक संबंध साध्यताअवच्छेदक बने छे. मतलब के साध्यताअवच्छेदक आ घटाभावीयप्रतियोगिता-

वह्निः भवत्येव, वह्निश्च समवायेन वह्नित्वविशिष्टः इति वह्नित्वसमवायी कथ्यते, वह्नित्व-निष्ठप्रतियोगिताकसमवायनिरूपितानुयोगितात्वविशिष्टस्यैव वह्नित्वसमवायित्वात् । तथा च यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्नित्वसमवायी इति अपि व्याप्तिः सिध्यति इति धूमः सद्धेतुः ।

अत्र पक्षः - पर्वतः । साध्यम् - वह्नित्वसमवायी । हेतुः - धूमः ।

साध्यतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायः = वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायः ।

साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

अत्र समवायस्यैक्येन वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायः न शुद्धसमवायाद् भिन्नः । 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेनाऽपि वह्नित्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायः शुद्धसमवायाद् अभिन्नः एवेति साध्यतावच्छेदकः धर्मः शुद्धसमवायोऽपि स्यादेव ।

अत्र अभावः समवायेन वह्नित्वसमवायिनः गृह्यते । पर्वते वह्नित्वसमवायी वह्निरस्ति किन्तु संयोगेन, समवायेन तु नास्त्येव । तथा च समवायेन वह्नित्वसमवायिनः अभावः पर्वतेऽस्ति । यदि अयमभावः भवल्लक्षणाऽनुसारेण साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यता-वच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स्यात्तदा साध्याभावविधया तद्ग्रहणं सम्भवेत् ।

●

અવચ્છેદક સંબંધ બને છે. પણ, પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક જે ઘટત્વધર્મ છે તે સાધ્યતાઅવચ્છેદક નથી. માટે, પ્રસ્તુતઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ન હોવાને કારણે ઘટાભાવ નહીં લઈ શકાય. સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિત્વઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ લઈ શકાય. કારણ કે આ અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકધર્મ વહ્નિત્વ પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે અને આ અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકસંબંધ સંયોગ પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે. માટે, તાદેશ વહ્નિઅભાવ સાધ્યાભાવપદથી ગ્રાહ્ય બનશે. આ અભાવનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ જાય. અવ્યાપ્તિ ન આવે.

આ જ રીતે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવને લઈને પણ અવ્યાપ્તિ નહીં આપી શકાય. કારણ કે પ્રસ્તુતવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદક હોવા છતાં પણ પ્રસ્તુતવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય સાધ્યતાઅવચ્છેદક નથી. માટે, આ વહ્નિઅભાવ લઈ ન શકાય. પણ, ઉપર બતાવ્યો તે સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અને વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ જ લઈ શકાય. કારણ કે તે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે

अत्र अभावीयप्रतियोगी - वह्नित्वसमवायी ।

प्रतियोगिताऽवच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायः ।

प्रतियोगिताऽवच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

प्रतियोगिताऽवच्छेदकधर्मः वह्नित्वसमवायः साध्यताऽवच्छेदकधर्मत्वेन साध्यतावच्छेदकः अस्ति एव । प्रतियोगिताऽवच्छेदकसम्बन्धस्यापि पूर्वोक्तयुक्त्या साध्यतावच्छेदकधर्मरूपत्वेन तत्र साध्यतावच्छेदकत्वमनाविलम् इति एतादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकीभूतधर्म-सम्बन्धयोः साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावः साध्यतावच्छेदकीभूतधर्माऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूत-सम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः स्यादेव, साध्यतावच्छेदकीभूतः यः वह्नित्वसमवायः धर्मः तेनाऽवच्छिन्नत्वात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः, साध्यतावच्छेदकीभूतः यः समवायसम्बन्धः तेनाऽवच्छिन्नत्वाच्च । ततश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावविधया समवायेन वह्नित्वसमवायिनः अभावः गृह्यते, तदधिकरणं पर्वतः, तत्र धूमः वृत्तिः, न तु अवृत्तिः इति धूमे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताक-साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावस्याऽसत्त्वेन लक्षणाऽसमन्वयाद् भवति हि अव्याप्तिः ।

यदि "ननु अस्माभिः विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते इति न्यायेन अन्यथा वा नैव वह्नित्व-समवायात् शुद्धसमवायः अभिन्नः इष्यते, किन्तु वह्नित्वसमवायः शुद्धसमवायश्चैतौ द्वावपि

●

અને તે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે. આ અભાવનું અધિકરણ છે જલહ્રદ, જ્યાં ધૂમ વૃત્તિ નથી. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

આ રીતે (૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક હોય અને (૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકસંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ = વ્યાપ્તિ આટલું માનવાથી પણ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જાય છે.

⊠ કથિતનિર્દોષપરિષ્કારની સદોષતા ⊠

છતાં ફક્ત આટલું જ ન કહેવાય. જો કહો તો '**पर्वतो वह्निसमवायिमान् धूमात्**' આ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આવે. પર્વત ઉપર વહ્નિ સંયોગસંબંધથી રહે છે. પર્વત અને વહ્નિનો સંયોગ હોય એટલે પર્વત અને વહ્નિના અવયવોનો પણ સંયોગ હોય જ. જેમ ભૂતલ ઉપર ઘડાનો

पृथगेव । तथा च उक्तस्थले समवायेन वह्नित्वसमवायिनः अभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकधर्मस्य वह्नित्वसमवायस्य साध्यताऽवच्छेदकत्त्वेऽपि प्रतियोगिताऽवच्छेदकसम्बन्धस्य समवायस्य नैव साध्यताऽवच्छेदकत्वमिति तादृशाऽभावे साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् । तथा च संयोगेनैव वह्नित्वसमवाय्यभावः ग्राह्यः, तत्प्रतियोगिताऽवच्छेदकीभूतधर्मस्य वह्नित्वसमवायस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वात्, प्रतियोगिताऽवच्छेदकीभूतसम्बन्धस्य संयोगस्याऽपि साध्यताऽवच्छेदकत्वात् । तथा च संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सति साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावविधया तद्ग्रहणं सुशक्यम् । तादृशाऽभावाधिकरणं नैव पर्वतः, तत्र वह्नित्वसमवायिनः वह्नेः संयोगेन विद्यमानत्वात्, किन्तु जलह्रदादिकमेव, तत्र धूमोऽवृत्तिः इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावस्य धूमे सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतोऽव्याप्त्यवकाशः ?" इति कोऽपि उच्छृङ्खलः शङ्केत ***तदा*** नैव आकर्णयितव्यः सः, वह्नित्वसमवायात् समवायस्याऽभिन्नत्वस्य सर्ववादिसिद्धस्य तेनाऽपलापात् । यद्वा 'तुष्यतु दुर्जनः'

●

સંયોગ હોય એટલે ઘટઅવયવીભૂતકપાલનો પણ સંયોગ હોય જ. તથા જેમ દીવાલને શરીરનો સંયોગ હોય એટલે શરીરના કોઈને કોઈ અવયવોનો પણ સંયોગ હોય જ. અવયવના સંયોગ વિના અવયવીનો સંયોગ શક્ય નથી. તેમ પર્વત ઉપર વહ્નિનો સંયોગ હોય એટલે વહ્નિના અવયવોનો સંયોગ હોય જ. માટે, કહી શકાય કે જ્યાં જ્યાં સંયોગથી ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં જે રીતે સંયોગથી વહ્નિ હોય તે જ રીતે સંયોગથી વહ્નિઅવયવ પણ હોય જ. વહ્નિઅવયવ વહ્નિના સમવાયી કહેવાય કારણ કે અવયવી હંમેશા પોતાના અવયવમાં સમવાય સંબંધથી રહે - આ વાત ન્યાયજગતમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. તેથી વહ્નિ પોતાના અવયવોમાં સમવાયસંબંધથી રહેશે. જે સમવાયનો અનુયોગી તે સમવાયી કહેવાય. માટે, વહ્નિના અવયવો વહ્નિસમવાયવાળા કહેવાય. હવે, વ્યાપ્તિ એમ પણ બનાવી શકાય કે જ્યાં જ્યાં સંયોગસંબંધથી ધૂમ ત્યાં ત્યાં સંયોગસંબંધથી વહ્નિસમવાયિ હોય જ. આ વ્યાપ્તિના આધારે અનુમાન કરવામાં આવ્યું કે '**पर्वतो वह्निसमवायिमान् धूमात्**' આ સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિસમવાય/સમવાય. સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ. યાદ રહે ! જ્યાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક તરીકે વહ્નિસમવાય વગેરે પ્રાતિસ્વિક ધર્મો બતાવ્યા હોય ત્યાં

न्यायेन अभ्युपगमवादेन एव, न तु वस्तुतः, तदुक्तं कक्षीक्रियताम्, तथापि अव्याप्तिस्तु भवत्येव ।

तथा हि - उच्छृङ्खलेनोक्तम् - वह्नित्वसमवायात् शुद्धसमवायो भिन्नः एव, अस्त्वेवम् । तथापि 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवायिनः अभावमादाय अव्याप्तिः सम्भवत्येव । पर्वते समवायेनाऽपि वह्नित्वसमवायी वह्निः नास्ति तर्हि वह्नित्वसमवायेन = वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायेन कुतः वह्निः स्यात् ? वह्नित्वसमवायेन

●

समवाय वगेरे तो साध्यताअवच्छेदक बनता જ होय. '**विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते**' न्यायथी જ स्तो !

वधारे सरळ स्थळ आ बनशे -

'**पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्**' ।

'तत्समवायि' - आ प्रमाणे जे मूळ पंक्तिमां जणावेल छे तेमां तत्पदथी वह्नित्व लઈ लઈએ. वह्नि જ वह्नित्वसमवायिमान् थઈ જशे. बाકी બધું पूर्ववत् ! प्रस्तुतमां वह्नित्व-प्रतियोगिक समवाय साध्यताअवच्छेदक धर्म थाय. दुनियामां समवाय तो એક જ छे. तथा **विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते** न्याय पण छे. माटे, समवाय पण साध्यताअवच्छेदक धर्म બને જ.

⁂ वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलविमर्श ⁂

हवे तमारी व्याप्ति याद કरो -

(१) જે अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म साध्यताअवच्छेदक होय अने (२) જે अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध पण साध्यताअवच्छेदक જ होय ते अभावना अधिકरणमां अवृत्तित्व होवुं જोઈએ. प्रस्तुतमां वह्नित्वसमवायी वह्नि पर्वत ઉपर संयोग-संबंधथी रहे. पण, समवायसंबंधथी तो न જ रहे. समवायसंबंधथी वह्नि पोताना अवयवमां रहे. पण, पर्वत ઉपर न रहे. माटे पर्वत ઉपर समवायसंबंधथी वह्नित्वसमवायि-अभाव मળी જशे. हवे आ अभाव तमारी शरतमांथी पसार थाय छे કे नहीं ते જोઈ लઈએ. आ वह्नित्वसमवायिअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म वह्नित्वसमवाय शुद्ध-समवायथी अभिन्न होवाना नाते साध्यताअवच्छेदक छे. तथा आ अभावीयप्रतियोगिता-अवच्छेदक संबंध समवाय ते पण साध्यताअवच्छेदक छे. धर्म રूपे साध्यताअवच्छेदक होय કे संबंध રूपे, पण साध्यताअवच्छेदक छे - तेटलुं ખरुं. माटे, आ अभाव लઈ शકाय. आ अभावनुं अधिકरण पर्वत. तेमां धूम वृत्ति होवाथी अव्याप्ति दुर्वार बने.

वह्नित्वस्यैव कुत्रचिदपि वृत्तेः सम्भवात्, तदतिरिक्तस्य तेन सम्बन्धेन वृत्तेरयोगादिति ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकः धर्मोऽपि वह्नित्वसमवायः, सम्बन्धोऽपि च वह्नित्वसमवायः, वह्नित्वसमवायस्य च साध्यताऽवच्छेदकधर्मरूपत्वेन तस्य साध्यतावच्छेदकत्वम् अनाविलम् इति वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वसमवायधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सति साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावविधया तद्ग्रहणं सम्भवति । तादृशाऽभावाधिकरणं पर्वतः, धूमः तत्र वृत्तिरेव, न तु अवृत्तिरिति धूमे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्याऽसत्त्वान्नैव लक्षणसमन्वयः सद्धेतौ इति अव्याप्तिः दुर्वारा एव । ***न चा***ऽत्र वह्नित्वसमवायेन वह्नेः वृत्तेरेवाऽप्रसिद्धेः कुतः तेन सम्बन्धेनाऽभावः गृह्यते ***इति वाच्यम्,*** व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाङ्गीकारे एव एतद्दर्शनाभिप्रायात् तेन सम्बन्धेन अभावग्रहणात् ।

'उपाये सति कर्तव्यं सर्वेषां चित्तरञ्जनम्' इतिन्यायेनैव वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिरुपदर्शिता, न तु समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः न भवति इति दर्शिता इति स्पष्टीकार्यम् ।

यदि च धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणत्वमङ्गीक्रियते तदा नोक्ताऽऽपत्तिः । तथा हि - 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र यः समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावः गृहीतः सः यद्यपि साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्न-साध्यताऽवच्छेदकीभूतसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः वर्तते तथापि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकः नास्ति, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य तत्र विरहात् । ततश्च धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावविधया समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावग्रहणमेव न सम्भवति तदा कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

एवं वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावस्याऽपि ग्रहणं न शक्यम्, तादृशाऽभावस्याऽपि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकत्वेऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकत्वाऽभावादिति कुतः तमादायाऽपि अव्याप्तिसम्भवः ?

किन्तु अत्र संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया साध्यतावच्छेदकः यः वह्नित्वसमवायः तेनैव धर्मविधयाऽवच्छिन्नत्वात्, सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः यः संयोगसम्बन्धः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वाच्च । तादृशाऽभावाधिकरणं पर्वतः नास्ति, किन्तु जलह्रदादिकमेव, तत्र धूमोऽवृत्तिरिति धूमे धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात्कुतः अव्याप्तिरिति भावः । तथा च 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति लक्षणं नाभ्युपेयम्, किन्तु 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमभ्युपेयम् । अतः एव 'येन रूपेण येन सम्बन्धेन'..... इत्यादिजागदीश्याः अपि उक्तलक्षणसूचकत्वमेवाऽभ्युपेयम्, न तु यथाश्रुतार्थग्रहणं कर्तव्यम् इति स्थितम् ।

य शो ल ता

अथ किं भवतो वक्रमार्गाश्रयणकुहेवाकः, येन पुनः पुनः वक्रमार्गः एवाश्रीयते । 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येतत्स्थलपर्यन्तमनुधावनं किमर्थम् ? 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येव स्थलमङ्गीक्रियताम्, तत्रापि अभिप्रेतसिद्धेः ।

तथा हि - स्थलं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमात्' । पक्षः - पर्वतः, साध्यम् - समवायी,

❁ વહ્નિત્વસમવાયી જ શા માટે સાધ્ય ? ❁

પ્રશ્ન :- જો "સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિસમવાય જ બને, સમવાય ન બને. માટે તમે જે અભાવ લીધો તેનો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સમવાય સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ન બની શકે. માટે, સમવાયથી વહ્નિસમવાયિનો અભાવ લઈ નહીં શકાય. અવ્યાપ્તિ પણ નહીં આવે" - આ પ્રમાણે કોઈ કહે તો આ જ આપત્તિ બીજા સ્થળે તમારે આપવી પડે. '**पर्वतः समवायिमान् धूमात्**' જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં સંયોગ સંબંધથી વહ્નિત્વસમવાયી હોય

વિ ન ભા

हेतुः - धूमः । साध्यतावच्छेदकः धर्मः - समवायः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः - संयोगः ।

यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निरिति यथोच्यते तथा 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र समवायी' इत्यपि कथयितुं शक्यते एव, वह्नेः समवायित्वात् । तथा चैतत् सद्धेतुकस्थलम् । अत्र वह्नेरिव संयोगेनैव समवायिनः साध्यता अभिप्रेता, तथैव व्याप्तेः ।

अत्र समवायेन समवाय्यभावः गृह्यते । तादृशाभावीयप्रतियोगी - समवायी ।

प्रतियोगिताऽवच्छेदकः धर्मः - समवायः ।

प्रतियोगिताऽवच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः।

समवायस्य साध्यतावच्छेदकधर्मत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-धर्मौ साध्यतावच्छेदकौ भवतः एव । तथा च एतादृशाभावः साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः अस्त्येव, साध्यतावच्छेदकीभूतः यः समवायः तेनैव तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधयाऽवच्छिन्नत्वात्, साध्यतावच्छेदकीभूतः यः समवायः तेनैव सम्बन्धविधयाऽपि अवच्छिन्नत्वाच्च ।

तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावविधया समवायसम्बन्धावच्छिन्न-समवायधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसमवाय्यभावः गृह्यते एव । तादृशाऽभावस्य अधिकरणं पर्वतः भवत्येव, वह्नेः पर्वते संयोगेन सत्त्वेऽपि समवायेनाऽसत्त्वात्, वह्नेः समवायित्वाच्च । धूमस्तादृशाधिकरणे वृत्तिरेवेति धूमे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य विरहेण लक्षणाऽसमन्वयाद् भवति हि अव्याप्तिः ।

यदि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणत्वमङ्गीक्रियते तदा नोक्ताऽव्याप्तिः, समवायेन समवाय्यभावस्याऽग्रहणात् ।

●

જ. આ વ્યાપ્તિ આપણે જોઈ ગયા. જ્યાં વહ્નિત્વસમવાયી હોય ત્યાં ફક્ત સમવાયી તો હોય જ. કારણ કે વહ્નિત્વસમવાયી એ પણ એક સમવાયીપદાર્થ જ છે. જેમ જ્યાં આંબો હોય ત્યાં વૃક્ષ તો હોય જ. કારણ કે આંબો એ એક વૃક્ષ જ છે. આમ, જ્યાં જ્યાં સંયોગથી ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં સંયોગથી સમવાયી હોય જ - આ વ્યાપ્તિ પણ કહી શકીએ. આના આધારે જ સ્થલ બનાવ્યું કે - '**पर्वतः समवायिमान् धूमात्**'

समवायेन समवाय्यभावीयप्रतियोगितायां धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य असत्त्वाद् यः धर्मविधया साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, यः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावविधया न तादृशसमवाय्यभावः गृह्यते, ततः कुतः तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ? अत्र संयोगेन समवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाभावीयप्रतियोगितायां यः धर्मविधया साध्यतावच्छेदकः समवायः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य यः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेन यः धर्मविधया साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, यः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावरूपत्वात् तादृशाऽभावस्य ।

तादृशाऽभावाधिकरणं न पर्वतः, पर्वते संयोगेन वह्नेः सत्त्वात्, वह्नेश्च समवायित्वात्, किन्तु गुणादिकमेव, तत्र धूमहेतुरवृत्तिः इति धूमे धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतोऽव्याप्तिः ? तथा च 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य लक्षणत्वाङ्गीकारः न युक्तः, किन्तु यः धर्मविधया साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया

●

આ સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - સમવાય.

સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.

અહીં અભાવ લઈશું સમવાયથી સમવાયિઅભાવ. પર્વત ઉપર વહ્નિત્વસમવાયી સંયોગથી રહે. સમવાયથી તો ન જ રહે. માટે, સમવાયિઅભાવ લઈ શકાશે.

સમવાયિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - સમવાય.

સમવાયિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

મતલબ કે જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે તે પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે. અને જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે તે પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે. આમ, તમારી શરતમાંથી પાસ થઈ જવાને કારણે સમવાયથી સમવાયિઅભાવ લઈ શકાશે. સમવાયથી સમવાયિ-

तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणत्वमङ्गीकरणीयमिति ।

एवञ्च यदभिप्रेतं तत् 'पर्वतः समवायिविशिष्टः धूमाद्' - इतिस्थलाङ्गीकारेणाऽपि सिध्यति तदा 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इतिस्थलमङ्गीकृत्य किमर्थम् अभिप्रेतसिद्धिः कृता ? ऋजुणा सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनाऽयोग***दिति चेद् ?***

मैवम्, समवायेन समवाय्यभावस्य पर्वतेऽविद्यमानत्वेन अभिप्रेताऽसिद्धेः । इदमत्र हृदयम् - "साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावलक्षणे अव्याप्तिः भवति, तद्वारणाय धर्मविधया साध्यतावच्छेदकः यः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः यः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणत्वमङ्गीकार्यम्" - इति अभिप्रेतम्, तत्सिद्ध्यर्थमस्माभिः 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इति स्थलं गृहीतम्, भवता

●

અભાવનું અધિકરણ પર્વત. પર્વતમાં ધૂમ વૃત્તિ. માટે, અવ્યાપ્તિ આવી જશે.

(યાદ રહે ! વાસ્તવમાં વહ્નિત્વસમવાયિનિષ્ઠસાધ્યતા જે રીતે વહ્નિત્વસમવાયથી અવચ્છિન્ન કહેવાય તે રીતે સમવાયથી પણ અવચ્છિન્ન કહેવાય જ. સમવાય પણ સાધ્યતા-અવચ્છેદક બને જ. છતાં અભ્યુપગમવાદથી માની લઈએ કે સમવાય સાધ્યતાઅવચ્છેદક ન બને. તે મુજબ આ અવ્યાપ્તિ દેખાડેલ છે, **उपाये सति कर्तव्यं सर्वेषां चित्तरञ्जनम्** આ ન્યાયથી. તેથી 'વહ્નિત્વસમવાયિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ નથી આવતી, માટે સમવાયિસાધ્યક સ્થલ બતાવ્યું' - આવું માનવું નહીં.) વળી આ સ્થળ જ લઘુભૂત છે. તો પછી અહીં શા માટે અવ્યાપ્તિ ન દર્શાવી ?

❀ શુદ્ધસમવાયિસાધ્યકસ્થલે અભિપ્રેતઅસિદ્ધિ ❀

ઉત્તર :- સમવાયથી સમવાયિઅભાવ પર્વત ઉપર મળી જ ન શકે. રૂપત્વસમવાય-વિશિષ્ટ જે રૂપ તે તો પર્વતમાં સમવાયથી રહેવાનું જ છે. માટે, ગ્રંથકારે તત્સમવાયિસાધ્યક સ્થલ દર્શાવ્યું છે.

આ આપત્તિના નિરાકરણ માટે હવે તમારે આવું લક્ષણ તો બનાવવું જ પડશે કે -

(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ હોય. અને (૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક હોય તે અભાવના

च 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इति स्थलमङ्गीकृतम् । यदि भवदुक्तस्थलं गृह्यते तदा तेनाऽभिप्रेतसिद्धिः तदैव स्याद् यदा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावरूपलक्षणस्याऽव्याप्तिः उक्तस्थले स्यात् । किन्तु तन्न सम्भवति । यतः समवायेन समवाय्यभावः अव्याप्त्यापादकविधया भवता गृहीतः । सः यद्यपि साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः तथापि तदधिकरणे धूमः अवृत्तिरेव, यतः तदधिकरणविधया पर्वतः नैव गृह्यते, पर्वतस्य समवायेन समवायिविशिष्टत्वात् । यद्यपि पर्वते समवायेन वह्निर्नास्ति तथापि समवायेन समवायी नास्ति इति नैव कथ्यते, रूपत्वसमवायिनः रूपस्य समवायेन पर्वते अवश्यम्भावात् ।

न हि एकस्य समवायिनः अभावमात्रेण तत्र समवाय्यभावः अस्ति इति कथयितुमुचितम्, किन्तु समवायिसामान्यस्य असत्त्वे एव समवाय्यभावः कथ्यते । यथा न हि एकस्य नीलघटादेः विरहे पीतादिघटसत्त्वे च भूतले घटाभावः अस्ति इति लोकैः व्यवह्रियते, किन्तु घटसामान्यस्य अभावे एव ।

तदुक्तं **दीधितिकृता**ऽपि **अवच्छेदकत्वनिरुक्तिदीधितौ** "एकघटवति भूतले 'कम्बुग्रीवादिमान् नास्ति' इतिशब्दो न प्रमाणम्, प्रमाणञ्च घटसामान्यशून्ये" (अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः - पृ. ५२३) इति । तथा च पर्वते एकस्य समवायिनः वह्नेः अभावेऽपि अन्यस्य समवायिनः रूपस्य सत्त्वान्न तत्र समवाय्यभावः प्रतिपादयितुमुचितः, किन्तु यदा तत्र समवायिसामान्यस्याऽभावः स्यात् तदैव समवाय्यभावः प्ररूप्यते । पर्वते न समवायिसामान्यस्याऽभावः, रूपस्य समवायिनः सत्त्वात् । तथा च समवायेन तादृशसमवायिसामान्यस्याभावः सामान्यादौ, तत्र धूमोऽवृत्तिरेवेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतोऽव्याप्तिः ?

तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य लक्षणत्वाङ्गीकारे यदि नास्त्येवाऽव्याप्तिः तर्हि किमर्थं धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः... इति लक्षणमङ्गीकुर्यात् कोऽपि ? ततः 'पर्वतः समवायिविशिष्टः धूमाद्' इत्येतत्स्थले अव्याप्त्यभावेन अभिलषिताऽसिद्धेरेव न तादृशस्थलमुपादेयम्, किन्तु 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्'

- इत्येतत्स्थलमेवाङ्गीकार्यम्, अत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावम्, वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावञ्चादाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताक-साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणे अव्याप्तिसद्भावेन अभिलषितसिद्धेः ।

ननु 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय, वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय चाऽव्याप्तिः सम्भवति इति स्वीकृतम्, किन्तु तन्निवारणाय न भवतोपदर्शितः एव पन्थाः स्वीकरणीयः । ततोऽपि ऋजुपथा अभिलषितसिद्धिः भवत्येव ।

अयं भावः - साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावरूपलक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावम्, वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावञ्चादाय अव्याप्तिः भवत्येव । किन्तु, तन्निवारणाय 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इतिलक्षणाङ्गीकारः नाऽऽवश्यकः परन्तु 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणाङ्गीकारेऽपि अव्याप्तिनिराकरणं सम्भवत्येव, धर्मविधया प्रवेशाऽकरणेऽपि सम्बन्धविधया प्रवेशकरणेनैव अव्याप्तिनिरासात् ।

तथा हि - पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद् - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावः गृहीतः, यदि एषः अभावः गृह्यते तदाऽव्याप्तिः भवति, किन्तु परिष्काराऽनुसारेण नैव अभावः ग्रहीतुं शक्यते, यतः एतदभावीयप्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वसमवायधर्माऽवच्छिन्नाऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना नास्ति । प्रकृते या

●

અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ = સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ. (મતલબ કે અડધી અમારી વાત તો સ્વીકારવી જ પડી.) જો આવું લક્ષણ કહેશો તો અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. કારણ કે **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** આ સ્થલે સમવાયથી જે વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ લીધો તે વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે. પણ, સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે, સંબંધ નહીં. પ્રસ્તુતમાં નવા પરિષ્કાર મુજબ પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક સંબંધ ફક્ત સાધ્યતાઅવચ્છેદક હોય એટલું પર્યાપ્ત નથી. પણ, પ્રતિયોગિતા-

प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाऽपि स्यात्, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नाऽपि स्यात् तस्या एव प्रतियोगितायाः निरूपकाऽभावस्य ग्रहणं सम्भवति । ततश्च समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावः नैव गृह्यते । ततः कुतः तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ?

एवमेव वह्नित्वसमवायेनाऽपि वह्नित्वसमवाय्यभावः ग्रहीतुं नैव शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वसमवायधर्मावच्छिन्नत्वेऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनावच्छिन्नत्वाभावात् । ततः कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ? किन्तु प्रकृते संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वसमवायधर्मावच्छिन्नत्वे सति सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावाधिकरणं न पर्वतः, तत्र संयोगेन वह्नित्वसमवायिनः वह्नेः सत्त्वादिति जलह्रदादिकमेव ग्राह्यम् । तत्र च धूमोऽवृत्तिरिति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिगन्धोऽपि ?

ततश्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र अव्याप्तिवारणं यदि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणत्वाङ्गीकारे सम्भवति तर्हि कः प्राज्ञः 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया

●

અવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ હોવો જોઈએ. તે તો સમવાયથી વહ્નિત્વસમવાયિ-અભાવ લેવામાં આવે ત્યારે શક્ય નથી. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે સંયોગ. જ્યારે તમારો પ્રતિયોગિતાાઅવચ્છેદક સંબંધ છે સમવાય. આમ સમવાયથી વહ્નિત્વસમવાયિ-અભાવ પ્રસ્તુતમાં લઈ નહીં શકાય. કિંતુ સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ લેવો પડશે, કારણ કે આ અભાવનો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગ સંબંધ એ જ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે. આ અભાવનું અધિકરણ જલહ્રદ. ત્યાં ધૂમ અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય થઈ ગયો. અવ્યાપ્તિ દૂર !

❖ ધર્મવિધયા પ્રવેશ ન કરતા પુનઃ અવ્યાપ્તિ ❖

સબૂર ! આ તો તમે હજુ અડધા જ સીધા રસ્તામાં આવ્યા છો. અડધું તમને બતાવવાનું બાકી છે. જો તમે ઉપર બતાવ્યું તેટલું જ કહો તો પણ તકલીફ ઊભી જ છે.

तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणमङ्गीकुर्यात् ? गुरुभूतत्वाद**स्येति चेद्** ?

य शो ल ता

मैवम्; तथा सति 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव संयोगेन वह्निसंयोगिनः अभावमादायाऽव्याप्तिप्रसक्तेः ।

तथा हि - पर्वते संयोगेन वह्निः वर्तते, किन्तु वह्निसंयोगी = वह्निप्रतियोगिकसंयोगविशिष्टः अन्यः कोऽपि पर्वतादिकः न विद्यते । ततः पर्वते संयोगेन वह्निसंयोगिनः अभावः प्राप्यते एव । एतादृशाऽभावीयप्रतियोगी - वह्निसंयोगी ।

- प्रतियोगितावच्छेदकधर्मः - वह्निसंयोगः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः - संयोगः ।

●

એટલે કે તમે (૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ હોય અને (૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક હોય..... આટલું જ કહો. પણ, જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક **ધર્મ** હોય - આ રીતે ધર્મ પદનો પ્રવેશ ન કરો તો આ જ સ્થલમાં પાછી અવ્યાપ્તિ આવશે.

આ વખતે **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** - (સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વસમવાય/સમવાય. સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ) આ સ્થલે વહ્નિસંયોગિઅભાવ સંયોગ સંબંધથી લેવો છે. કારણ કે પર્વત પોતે વહ્નિસંયોગી છે. પર્વતમાં વહ્નિસંયોગી બીજો કોઈ પર્વત સંયોગ સંબંધથી રહેતો નથી. માટે, સંયોગસંબંધથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈ શકાશે.

વિ ના

આ અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.

તથા અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિસંયોગ + સંયોગ. જે અભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે તે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે તથા જે અભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે તે સાધ્યતાઅવચ્છેદક તો છે જ. માટે, સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ પર્વત ઉપર લઈ શકાશે. આ અભાવનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં વૃત્તિ, લક્ષણઅસમન્વય ! માટે પુનઃ અવ્યાપ્તિ !

જો તમે એમ માનો કે - "અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિસંયોગ જ બને. સંયોગ નહીં. વહ્નિસંયોગ તો સાધ્યતાઅવચ્છેદક નથી. માટે, પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદકસ્વરૂપ ન બનતા સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ જ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ, તેમાં ધૂમ

अत्र वह्निसंयोगः = वह्निप्रतियोगिकसंयोगः = वह्निप्रतियोगिकत्वविशिष्टः संयोगः, सः 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन शुद्धसंयोगाद् अभिन्नः एवेति प्रतियोगितावच्छेदकधर्मविधया शुद्धसंयोगोऽपि प्रकृते प्राप्यते ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि प्रकृते संयोगः एव वर्तते इति प्रकृते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मोऽपि तत्सम्बन्धोऽपि च साध्यतावच्छेदकतया गृह्यते एव । भवताऽभ्युपगतलक्षणाऽनुसारेण एषोऽभावोऽङ्गीकर्तुं शक्यते एव, यतः एतादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकीभूतवह्निसंयोगधर्माऽवच्छिन्ना एव, तादृशप्रतियोगिताऽवच्छेदकीभूतवह्निसंयोगस्य शुद्धसंयोगाऽनतिरेकेण साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ना कथ्यते एव । एवमेव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वात् सम्बन्धविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः तदवच्छिन्नत्वमपि

य शो ल ता

●

અવૃત્તિ, લક્ષણસમન્વય થઈ ગયો તો અવ્યાપ્તિ ક્યાં આવી ?"

·※· અન્ય રીતે અવ્યાપ્તિઆપાદન ·※·

તો બીજી રીતે પણ અવ્યાપ્તિ આપી શકાય છે. વહ્નિત્વસમવાયી વહ્નિ છે. તે વહ્નિસંયોગથી રહે. મતલબ કે જે રીતે ભૂતલમાં ઘટ સંયોગ સંબંધથી રહે તે સંયોગ ઘટસંયોગ જ હોય, પટસંયોગ નહીં. માટે, ઘટસંયોગથી ઘટ ભૂતલમાં રહે - એવું કહી શકાય. તે જ રીતે વહ્નિત્વસમવાયી વહ્નિ પર્વત ઉપર સંયોગ સંબંધથી રહે તે વહ્નિસંયોગસંબંધથી જ, ઘટસંયોગથી નહીં. માટે, આપણે **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** અહીં સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે કેવલ સંયોગ નહીં લઈએ. કિંતુ વહ્નિસંયોગ જ લઈશું. માટે,

વિ ન ભ્રા

સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વસમવાય.

સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - વહ્નિસંયોગ.

પર્વત ઉપર વહ્નિનો સંયોગ રહે. કિંતુ વહ્નિસંયોગવાન્ કોઈ પર્વત તો પર્વત ઉપર ન રહે. ∴ પર્વત ઉપર વહ્નિસંયોગીનો અભાવ સંયોગસંબંધથી મળી જાય. જો પર્વત ઉપર સંયોગસંબંધથી વહ્નિસંયોગી ન રહે તો વહ્નિસંયોગસંબંધથી તો સુતરામ્ વહ્નિસંયોગી ન રહે. માટે, આપણે પર્વત ઉપર વહ્નિસંયોગસંબંધથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈશું.

વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિસંયોગ.

વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - વહ્નિસંયોગ.

વહ્નિસંયોગ તો સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે જ. અર્થાત્ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ

तत्र अस्ति एवेति यः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावविधया संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्निसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निसंयोग्यभावः गृह्यते एव, तदधिकरणं पर्वतः एव, पूर्वोक्तयुक्तेः, तत्र च धूमः वृत्तिः इति सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमे विरहेण लक्षणाऽसमन्वयाद् भवति एव अव्याप्तिरिति ।

य शो ल ता

●

વહ્નિસંયોગ એ જ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ છે.

તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકધર્મ વહ્નિસંયોગ તે પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક જ છે.

∴ વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. પર્વત ઉપર ધૂમ વૃત્તિ. માટે, લક્ષણઅસમન્વય તથા અવ્યાપ્તિ !

⁂ સંયોગીઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ કેમ નહીં ? પ્રશ્ન ⁂

પ્રશ્ન :- અરે ભાઈ ! આપ આટલું વિચિત્ર કેમ કરો છો ? **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** - આ સ્થળે સંયોગથી જ સાધ્યતા માનો. તથા વહ્નિસંયોગિઅભાવ લેવાના બદલે ફક્ત સંયોગિઅભાવ લઈ લો. સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ બનશે - સંયોગ તથા સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.

જે વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિસંયોગને જ માનશે, કેવલ સંયોગને નહીં માને તે લોકોના મતે પણ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ તો સંયોગ બનશે જ. તથા સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગસંબંધ એ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે જ. તથા આ અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સંયોગ એ પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે જ. માટે, પરિષ્કાર મુજબ સંયોગિઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. તેમાં ધૂમ વૃત્તિ. લક્ષણઅસમન્વય. માટે, અવ્યાપ્તિ ! તો પછી આવા વિચિત્ર સ્થળ બનાવવાની શી આવશ્યકતા પડી ?

વિ ન ભા

⁂ સંયોગીઅભાવ અવ્યાપ્તિઆપાદક નથી માટે ! : ઉત્તર ⁂

ઉત્તર :- તમારી શંકા વ્યાજબી જ છે. પણ, બીજો કોઈ રસ્તો ન હતો. માટે, તેવું સ્થલ અમારે લેવું પડ્યું. તમે જણાવ્યું તે મુજબ સંયોગિઅભાવ પરિષ્કાર મુજબ લઈ જ શકાશે. પણ, તેનું અધિકરણ પર્વત કેવી રીતે બને ? ઘાસને પરમાણુનો સંયોગ હોય. માટે, પરમાણુસંયોગવાન્ ઘાસનો સંયોગ પર્વત ઉપર મળશે જ. એટલે કે સંયોગસંબંધથી સંયોગી

अत्र 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणाङ्गीकारे नोक्ताऽव्याप्तिसम्भवः, समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभाववत् संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्निसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निसंयोग्यभावस्योक्तलक्षणाऽनुसारेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् ।

●

પર્વત ઉપર રહેશે જ. તો પછી તેનો અભાવ કેવી રીતે લઈ શકાય ? સંયોગિઅભાવનું અધિકરણ મળશે ગુણાદિ. તેમાં ધૂમ અવૃત્તિ જ છે. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ જ જશે. પહેલા જેમ સમવાયથી સમવાયિઅભાવ પર્વત ઉપર રહી ન શક્યો તે રીતે સંયોગથી સંયોગિઅભાવ પણ ન જ મળે.

માટે, વહ્નિસંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈને જ અવ્યાપ્તિ આપવી પડશે. ત્યારે વહ્નિસંયોગને જ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ બનાવવો પડશે.

યાદ રહે ! આ અવ્યાપ્તિ, સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિને સાધ્ય માનો તો અવ્યાપ્તિ નથી આવતી માટે, દેખાડી છે તેવું નથી. સંયોગથી જ્યારે વહ્નિત્વસમવાયી સાધ્ય છે ત્યારે તો અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. છતાં પણ **अधिकं न दोषाय, उपाये सति कर्तव्यं सर्वेषां चित्तरञ्जनम्** ઇત્યાદિ ન્યાયથી જ આ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. કોઈને ભ્રમ ન થાય માટે જ પુનઃ પુનઃ આ ખુલાસો કરવામાં આવે છે.

❁ ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા પ્રવેશથી આપત્તિ નિવારણ ❁

ચલો ! હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. આપણી જૂની અવ્યાપ્તિ જ લેવાની છે. મતલબ કે **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** આ સ્થલમાં કે જ્યાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ, સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વસમવાય, સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ આપી કે જેનો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ, પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિસંયોગ + સંયોગ.

આ આપત્તિ "(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ હોય અને (૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક હોય તે અભાવથી વિશિષ્ટમાં અવૃત્તિત્વ = સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ" - આવો પરિષ્કાર સ્વીકારવામાં આવે તો જ છે. જે પહેલાં જણાવી જ દીધેલ છે. વચ્ચે વચ્ચે પ્રાસંગિક અનિવાર્ય ઘણી ઘણી બાબતો આવતી હોવાથી ધ્યાનપૂર્વક, ધીરજપૂર્વક, અનુસંધાન રાખવા પૂર્વક આ આખું મેટર

य तथा हि - प्रकृते साध्यतावच्छेदकः धर्मः वह्नित्वसमवायः, साध्यतावच्छेदकश्च सम्बन्धः
शो संयोगः वर्तते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मो वह्निसंयोगः, प्रतियोगितावच्छेदकः
ल सम्बन्धश्च संयोगः । ततश्च तादृशप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः

વાંચવું. ન સમજાય તો પુનઃ પુનઃ વાંચવું. બધી બાબત સ્પષ્ટ છે. કશું જ અસ્પષ્ટ નથી. એક - બે વાર વાંચવાથી બધી બાબતોના જવાબ આમાંથી જ મળી જશે.

આ અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે હવે અમે જે ખુલાસો જણાવ્યો હતો તે જ માનવો પડશે. મતલબ કે -

(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ હોય અને

(૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ હોવું જોઈએ.

❄ આ રીતે દૂર થશે અવ્યાપ્તિ ❄

જો આવો પરિષ્કાર કરશો તો વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલમાં ક્યાંય આપત્તિ નહીં આવે. તે આ રીતે -

વિ સ્થલ હતું - **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** ।

साध्यताअवच्छेदक संबंध - संयोग.

न साध्यताअवच्छेदक ધર્મ - વહ્નિત્વસમવાય.

भा તમે જે સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ લીધો તેમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકધર્મ - વહ્નિસંયોગ + સંયોગ તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.

સ્પષ્ટ જ છે કે - જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે તે સાધ્યતાઅવચ્છેદક (સંબંધ છે, પણ) ધર્મ નથી. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે વહ્નિસંયોગ + સંયોગ. જ્યારે સાધ્યતા-અવચ્છેદક ધર્મ છે વહ્નિત્વસમવાય.

માટે, વહ્નિસંયોગિઅભાવ નહીં લેવાય. સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ જ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. તેમાં ધૂમ અવૃત્તિ. માટે લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

पर्वतः वह्नित्वसमवायिमान् धूमात् આ સ્થલમાં આપણે જ્યારે વહ્નિસંયોગસંબંધથી સાધ્યતા સ્વીકારી ત્યારે

સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - વહ્નિસંયોગ.

सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेऽपि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वं नास्त्येव, तादृशप्रतियोगितायाः धर्मविधया वह्निसंयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वात्, वह्निसंयोगस्य साध्यतावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि सम्बन्धविधयैव सम्भवेत्, धर्मविधया नैव सम्भवेत् । तथा च धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावविधया संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्न-वह्निसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकः वह्निसंयोग्यभावः नैव गृह्यते इति कुतः तमादाय अव्याप्तिसम्भवः ?

अत्र संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावस्यैव धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तदवच्छिन्ना सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकत्वात्तमादाय पूर्वोक्तरीत्या लक्षणसमन्वयः सम्भवत्येव ।

तथा च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावम्,

●

साध्यताअवच्छेदक धर्म - वह्नित्वसमवाय.

अभाव लीधेलो - वह्निसंयोगसंबंधथी वह्निसंयोगिअभाव.

प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध - वह्निसंयोग.

प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म - वह्निसंयोग.

स्पष्ट छे के प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध એ જ साध्यताअवच्छेदक संबंध छे. किंतु જે प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म छे એ જ साध्यताअवच्छेदक धर्म नथी. कारण के प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म छे - वह्निसंयोग अने साध्यताअवच्छेदक धर्म छे - वह्नित्वसमवाय.

आ रीते, જે नूतन परिष्कार कर्यो ते मुजब वह्निसंयोगिअभाव नहीं लई शकाय. पण, वह्निसंयोगसंबंधथी वह्नित्वसमवायिअभाव જ लेवो पडशे. तेनुं अधिकरण जलह्रद. धूम तेमां अवृत्ति. लक्षणसमन्वय थई गयो. अव्याप्ति नहीं आवे. आ रीते अन्यत्र सर्वत्र समजी लेवुं.

❀ धर्म-संसर्गोभयविधया प्रवेशपूर्वकनुं लक्षण ❀

टूंकमां, सो टचना सोना जेवुं फलित थयेलुं लक्षण :-

(१) જે अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध साध्यताअवच्छेदक संबंध होय अने

(२) જે अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म साध्यताअवच्छेदक धर्म होय ते अभावना अधिकरणमां अवृत्तित्व सद्धेतुमां रहेवुं जोईએ.

वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावञ्चादाय अव्याप्तिवारणाय अभावीयप्रतियोगितायाः विशेषणविधया सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य प्रवेशनीयत्वेन, संयोगेन वह्निसंयोग्यभावमादाय अव्याप्तिवारणाय धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य च प्रवेशनीयत्वेन 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वविशिष्टा धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमङ्गीकार्यम् ।

एतावता "(१) 'साध्याभाववदवृत्तित्वम्' - इति लक्षणं नाङ्गीकार्यम्, 'द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावम्, द्रव्यत्व-जलत्वोभयाभावम्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावञ्चादायाऽव्याप्तेः, 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसवृत्तितात्रिशिष्टवह्न्यभावम्, वह्नि-घटोभयाभावम्, समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय चाऽव्याप्तेश्च ।

(२) 'साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्यपि लक्षणं नाङ्गीकार्यम्, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावमादाय, समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय चाऽव्याप्तेः, पूर्वोक्ताऽव्याप्तिप्रसक्तेश्च ।

(३) 'साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्यपि लक्षणं नाङ्गीकार्यम्,

संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नि-घटोभयाभावमादाय, समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय चाऽव्याप्तेः, पूर्वोक्ताऽव्याप्तिजालप्रसक्तेश्च ।

(४) 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणमपि न सम्यक्,

संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावादिकमादाय 'पर्वतो वह्निमान्' - इत्यत्राऽव्याप्तेः ।

●

⁂ सरळभाषामां २जू करेलुं लक्षण नव्यन्यायनी परिभाषामां ⁂

આ જ લક્ષણને હવે નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં ઢાળવાનું છે. આપણે પહેલા જોઈ ગયા તે મુજબ પ્રતિયોગિતા એ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાની નિરૂપક હોય. (નિરૂપિત પણ હોય.) જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા સંસર્ગમાં જાય તે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા ધર્મમાં પણ જાય. જે સંસર્ગ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ બને તે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ પણ બનવો જોઈએ. આ જ વાત દૃષ્ટાંત ટાંકીને જોઈએ.

(५) 'साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्यपि लक्षणं न स्वीकार्यम्, समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय 'पर्वतो वह्निमान्' - इत्यत्रैव अव्याप्त्यापत्तेः ।

(६) 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणमपि न योग्यम्, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावम्, वह्नित्वसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावञ्चादाय अव्याप्तेः ।

(७) 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्यपि न चारु, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तेः ।

(८) अत एव 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्यपि लक्षणं नाङ्गीकार्यम्, संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावमादाय 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्राऽव्याप्तेश्च ।

(९) 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्यपि लक्षणं न चारुतरम्, 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तेः ।

(१०) 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्यपि अग्राह्यम्, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावं वह्नित्वसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावं चादायाऽव्याप्तेः ।

ततश्च नैतेषु एकमपि लक्षणं ग्राह्यम्, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावं वह्नित्वसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावञ्चादाय यद्वा संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तेरवश्यम्भावात् ।

अतः 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्ति-

त्वाभावः' इति एवमेव लक्षणं ग्राह्यम्, तथा सति कुत्रापि अव्याप्तेरसम्भवा*दि"ति फलितम्* ।

ननु 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमङ्गीकार्यम्, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तेरसम्भवात्, संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निसंयोग्यभावस्य पर्वतेऽसत्त्वात् ।

तथा हि - संयोगेन वह्निसंयोग्यभावः पर्वते तदैव भवेत्, यदा वह्निसंयोगिसामान्यस्य तत्र असत्त्वं स्यात् । किन्तु एवं नास्ति । वह्निसंयोगः यथा पर्वते वर्तते तथा स्वस्मिन् अपि वर्तते एव, संयोगस्य द्विष्ठत्वेन पर्वत-वह्न्युभयत्र सत्त्वात् । ततः वह्निसंयोगी वह्निरपि भवति एव, स च संयोगेन वृत्तिरेव पर्वते । ततः कुतः पर्वते संयोगेन वह्निसंयोग्यभावः प्राप्येत ? किञ्च, वह्निना समं संयुक्तमन्यत् तृणोपलादिकमपि सम्भवति, तत्सर्वमपि वह्निसंयोगि एव, तच्च पर्वते संयोगेन वृत्तिरिति कथं पर्वते संयोगेन वह्निसंयोग्यभावः लभ्यते ? ततश्च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निसंयोग्यभावस्य सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतवह्निसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकत्वेऽपि तदधिकरणतया गुणादेरेव ग्राह्यतया तत्र च धूमादेः अवृत्तित्वेन धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिगन्धलेशोऽपि ? ***इति चेद् ?***

नः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य अनुयोगितासम्बन्धेन यदधिकरणं तस्य संयोगेनाऽभावविवक्षणे दोषाभावात् । अयमाशयः - तृणादिना समं वह्नेः यः संयोगः सः नास्ति वृत्तिनियामकः किन्तु वृत्त्यनियामकः एव, यथा अङ्गलीद्वयसंयोगः वृत्त्यनियामकः भवति तथा अयमपि सम्बन्धः । पर्वतेन समं यः वह्नेः संयोगः सः वृत्तिनियामकः । तथा च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टाः न सन्त्येव तृणादयः, किन्तु वह्निः पर्वतश्चैव । तत्रापि वह्निसंयोगस्य प्रतियोगित्वं वह्नौ अनुयोगित्वञ्च पर्वते, यतः वह्नेः संयोगेन पर्वते सत्त्वेन तादृशसंयोगस्य वह्निप्रतियोगिकत्वात् पर्वतानुयोगिकत्वाच्च । ततश्च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य स्वनिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धेन अधिकरणं वह्निः, स्वनिरूपिताऽनुयोगितासम्बन्धेन तु अधिकरणं पर्वतः, प्रकृते तादृशवह्निसंयोगस्य

अनुयोगितासम्बन्धेनैव अधिकरणं विवक्षितम् । ततश्च पर्वतः एव लभ्यते । एवञ्च यानि यानि वह्नेरधिकरणानि तान्येव तादृशवृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य अनुयोगितासम्बन्धेन अधिकरणानि भवन्ति, वह्नेश्च अधिकरणानि पर्वतः, महानसम्... इत्यादयः एव । न तेषु एकमपि अधिकरणं संयोगसम्बन्धेन पर्वते वर्तते इति पर्वते वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य अनुयोगितासम्बन्धेन यदधिकरणं तस्य संयोगेन अभावः एव । तथा च प्रकृते अनुयोगितासम्बन्धेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टस्य संयोगेन अभावः एव विवक्षितः, अत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगतः शुद्धसंयोगः अभिन्नः एव, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायात् ।

अतः यदा 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदक-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमङ्गीक्रियते तदा उक्ताऽभावः गृह्यते एव, साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया यः संयोगः सम्बन्धविधया तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितायाः तेनाऽवच्छिन्नत्वात्, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य शुद्धसंयोगाऽनतिरेकेण साध्यतावच्छे-दकीभूतवृत्तिनियामकवह्निसंयोगावच्छिन्नत्वाच्च । तथा च सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविधया वृत्तिनियामक-वह्निसंयोगविशिष्टाभावः गृह्यते, तदधिकरणं पर्वतः, तत्र धूमः वृत्तिरिति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावा-धिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण लक्षणाऽसमन्वयाद् भवति एव अव्याप्तिः ।

यदि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्ति-त्वाभावस्य लक्षणत्वमूररीक्रियते तदा नोक्ताऽऽपत्तिः, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टाभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तथा हि - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगिता सम्बन्धविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः संयोगः तेन सम्बन्धविधया अवच्छिन्ना, किन्तु धर्मविधया यः साध्यता-वच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तदवच्छिन्ना नास्त्येव, प्रकृते यदभावीयप्रतियोगिता सम्बन्ध-विधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च सः एव अभावः गृह्यते । वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टाभावीय-प्रतियोगितायाः तादृशत्वविरहान्न तद्ग्रहणं शक्यमिति संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया

तदवच्छिन्नत्वे सति धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वात् । तादृशवह्नित्वसमवाय्यभावाधिकरणं जलह्रदादि, न तु पर्वतः, पूर्वोक्तयुक्त्या वह्नित्वसमवायिनः पर्वते संयोगेन सत्त्वात् । तथा च धूमः तादृशाऽधिकरणे अवृत्तिरेवेति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिः ?

तथा च सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य वा लक्षणत्वाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादिति सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणत्वमङ्गीकार्यम्, उक्ताऽव्याप्तिविरहादिति स्थितम् ।

य शो ल ता

ननु भवतां ***यदि*** इदमेवाऽभिप्रेतं स्याद् यदुत - 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य', 'सम्बन्धविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य' वा लक्षणत्वाङ्गीकारे अव्याप्तिः भवति, अतः तादृशलक्षणं नैवाङ्गीकार्यम्, किन्तु 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमङ्गीकार्यम्, ***तर्हि*** एतत्सिद्ध्यर्थं 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य अनुयोगितासम्बन्धेन यदधिकरणं तस्य संयोगेन यः अभावः तमादायाऽव्याप्तिः किमर्थं दीयते ? किमर्थमेवं गुरुतरपथाश्रयणं क्रियते ? संयोगेन संयोग्यभावमादायैव सर्वसामञ्जस्ये तादृशाभावग्रहणस्याऽनुचितत्वात् ।

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य वा लक्षणत्वाङ्गीकारे

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः भवत्येव, संयोग्यभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनाऽवच्छिन्नत्वेन प्रथमलक्षणाऽनुसारेण तादृशप्रतियोगितानिरूपकसंयोग्यभावस्य ग्राह्यत्वात्, द्वितीयलक्षणाऽनुसारेणाऽपि संयोग्यभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनावच्छिन्नत्वेन तादृशप्रतियोगिताऽवच्छेदकसंयोगधर्मस्यापि साध्यतावच्छेदकतया साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगधर्मावच्छिन्नत्वस्याऽपि तादृशप्रतियोगितायां सत्त्वेन च तादृशप्रतियोगितानिरूपकाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

पर्वते वह्निसंयोगिनः अभावोऽस्ति एवेति संयोग्यभावोऽपि कथ्यते एव, तादृशाऽभावाधिकरणपर्वते धूमस्य वृत्तित्वेन धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण च लक्षणाऽसमन्वयाद् भवत्येवाऽव्याप्तिः ।

यदा च सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य लक्षणत्वमुररीक्रियते ***तदा*** संयोग्यभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वेन नाऽव्याप्तिः, संयोगेन संयोग्यभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वाभावेन सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावविधया न हि संयोग्यभावः ग्रहीतुं शक्यते । किन्तु संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, पूर्वोक्तयुक्त्या तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनाऽवच्छिन्नत्वात्, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तेनाऽवच्छिन्नत्वाच्च । तादृशाऽभावाधिकरणं न पर्वतः किन्तु जलह्रदादिकमेव, तत्र धूमोऽवृत्तिरिति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात्कुतोऽव्याप्तिः ?

तथा च सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य लक्षणत्वाऽनभ्युपगमे 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य', 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य' वा लक्षणत्वाऽभ्युपगमे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन संयोग्यभावमादाय अव्याप्तेः उक्तलक्षणमेवाङ्गीकार्यमिति स्थितम् ।

एवञ्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र एव संयोगेन संयोग्यभावमादाय एव अभिप्रेतसिद्धेः किमर्थं संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावपर्यन्तमनुधावनं क्रियते ? ***इति चेद् ?***

भोः देवानांप्रिय ! किमर्थं पूर्वोक्तं पुनः पुनः विस्मरसि ? किं संयोग्यभावः पर्वते वर्तते न वा ? इति तु विमृश, न हि पर्वते संयोगेन संयोग्यभावः वर्तते, आकाशादिसंयोगिनः तृणादेः तत्र संयोगेन सत्त्वादिति सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविधया, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविधया च संयोगेन संयोग्यभावस्य ग्रहणेऽपि तदधिकरणविधया गुणादेरेव ग्राह्यत्वात्तत्र च धूमस्य असत्त्वाद् धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव च सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कथं 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति लक्षणाङ्गीकारे 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं वा लक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात्, येन एतल्लक्षणं त्यक्त्वा 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवमेव लक्षणमङ्गीकरणीयं स्यादिति ।

य शो ल ता

तथा च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायैवाऽव्याप्तिः दर्शनीया उक्तलक्षणद्विके, न तु संयोग्यभावः ग्राह्यः, तद्ग्रहणेऽव्याप्त्यभावादिति ।

अथ अत्राऽपि कश्चिदुच्छृङ्खलः शङ्केत - "ननु 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमस्माभिः अङ्गीक्रियते तथापि न काचिदव्याप्तिः भवेत् । भवता 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः उपदर्शिता, सा च नैव सम्भवति, वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावग्रहणस्यैवाऽशक्यत्वात् । तथा हि - अस्माभिः 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायः नैवाङ्गीक्रियते, तथा च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः शुद्धसंयोगश्च न अभिन्नौ किन्तु भिन्नौ एव । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य शुद्धसंयोगरूपत्वेन संयोगेन वह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य संयोगस्य साध्यतावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि तादृशाभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकीभूतधर्मस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य साध्यताऽवच्छेदकत्वं नैव सम्भवति, संयोगस्य वह्नित्वसमवायस्य चैव साध्यतावच्छेदकत्वात्, एतदतिरिक्तस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य साध्यतानवच्छेदकत्वात् ।

ततश्च वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेन अवच्छिन्नत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मेणाऽनवच्छिन्नत्वम् एव, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य साध्यताऽनवच्छेदकत्वात्, शुद्धसंयोगात्तादृशविशिष्टसंयोगस्य भिन्नत्वादेव । तथा च - सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यताऽवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविधया संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः नैव गृह्यते, किन्तु संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव गृह्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनाऽवच्छिन्नत्वात्, साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वसमवायधर्मावच्छिन्नत्वाच्च । तादृशाऽभावाधिकरणं जलह्रदादिकं तत्र च धूमः अवृत्तिरिति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतोऽव्याप्तिः ? कुतः तद्वारणार्थं 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधि-

करणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमङ्गीकरणीयम्" ***इति ।***

एतदसत्, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायस्य सर्ववादिसिद्धस्याऽपलपितुमशक्यत्वात् । अस्तु वा 'तुष्यतु दुर्जनः' इतिन्यायेन भवदभिमतं यदुत शुद्धसंयोगः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगात् पृथगेवेति, तथापि 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्राऽव्याप्तिः स्यादेव । तथाहि - 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र न केवलं शुद्धसंयोगेन साध्यता अभिप्रेता, किन्तु वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेनैव, वह्नित्वसमवायी वह्निः पर्वते येन संयोगेन वर्तते सः संयोगः वृत्तिनियामकः एवास्ति वह्निप्रतियोगिकश्च । ततः यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायी स्यादेवेति व्याप्तिः अनाविला ।

एवञ्च प्रकृते साध्यम् - वह्नित्वसमवायी ।

साध्यतावच्छेदकधर्मः - वह्नित्वसमवायः ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः ।

अत्र अभावः गृह्यते वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः । पर्वते शुद्धसंयोगेनाऽपि यदि वृत्तिनियामकवह्निसंयोगी नास्ति तर्हि वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन तु सुतरां नैव स्यात् । अतः पर्वते वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः प्राप्यते ।

एतादृशाऽभावीयप्रतियोगी - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगी ।

प्रतियोगितावच्छेदकधर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः ।

प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः ।

न च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगसम्बन्धेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनः पर्वतादेः किं कुत्रापि वृत्तिः प्रसिद्धा ? येन तदभावः तेन सम्बन्धेन पर्वते उच्यते ? वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यपेक्षया वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य व्यधिकरणसम्बन्धत्वेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्निसंयोगिनः कुत्रचिदपि वृत्तेः असम्भवेन तत्सम्बन्धेन तदभावः नैव वक्तुं शक्यते, व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाऽभावे मानाभाव***दिति वाच्यम्;***

'संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन पर्वते वह्निः नास्ति' इति प्रतीतेः प्रमाणत्वात् । अग्रेऽपि संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्नेरभावः ग्रहीष्यते एव । किं संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्नेः वृत्तिता प्रसिद्धा ? नैव, न हि वह्निरेकत्रैव उभयसम्बन्धेन वर्तते तथापि यथा तादृशाऽभावः

य शो ल ता

आनुभाविकः अत एव अनपलपनीयः तथैव वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्य-भावकल्पने किमर्थं मुखं वक्रीभवति ?

न च संयोगेन समवायेन च वह्नेः वृत्तिता प्रसिद्धा इति संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावः स्वीक्रियते ***इति वाच्यम्;***

तथा सति वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावोऽपि ग्राह्यः एव, वृत्तिनियामकसंयोगेन एव पर्वतस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनः भूतलादौ वृत्तित्वात्, वृत्त्यनियामकवह्निसंयोगादिसम्बन्धेन च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनः पर्वतस्य वह्नौ वृत्तेः, संयोगस्य द्विष्ठत्वेन अनुयोगिनि पर्वतेऽपि तस्य सत्त्वेन तेन सम्बन्धेन तस्य वह्नौ वृत्तेरनाविलत्वादित्येवं खण्डशः ताभ्यां सम्बन्धाभ्यां वृत्तिप्रसिद्ध्या वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन अभावाङ्गीकारे बाधकाभावात् ।

तथा च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावाङ्गीकारे नास्ति बाधकमिति स्थितम् । एतादृशाऽभावः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नसाध्यता-वच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविधया गृह्यते एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः तेन सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वात्, धर्मविधया तादृशप्रतियोगिताऽवच्छेदकस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन साध्यता-वच्छेदकीभूतवृत्तिनियामकवह्निसंयोगधर्मावच्छिन्नत्वात् । एतादृशाऽभावस्याधिकरणं पर्वतः, तत्र धूमः वृत्तिरिति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यता-वच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य विरहेण लक्षणाऽ-समन्वयाद् भवत्येव अव्याप्तिः ।

य शो ल ता

एतदव्याप्त्यपाकरणाय 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिक-रणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवमेव लक्षणमङ्गीकार्यम्, तथा सति नोक्ताऽव्याप्तिः, वृत्तिनियामक-वह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावस्य प्रकृते ग्रहीतुमशक्यत्वात् । वृत्तिनियामकवह्नि-संयोग्यभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वाभावात्, प्रकृते यदभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः

सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वे सति धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वम्, तदभावग्रहणस्यैव शक्यत्वान्न वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः ग्रहीतुं शक्यते, किन्तु वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशवह्नित्वसमवाय्यभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः सम्बन्धविधया तेनैवावच्छिन्नत्वात्, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तेनैवावच्छिन्नत्वाच्च ।

पर्वते वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायी वह्निरस्ति इति न तत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः लभ्यते किन्तु जलह्रदादौ एव, तत्र संयोगमात्रेण वह्नेरसत्त्वेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन सुतरामसत्त्वात् । तत्र च धूमोऽवृत्तिरेवेति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिगन्धलेशोऽपि ?

य शो ल ता

तथा च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमभ्युपेयते तदा 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायिनः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय अव्याप्तिप्रसक्तेः नैव तल्लक्षणमभ्युपेयम् । किन्तु 'सम्बन्धविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणम् अभ्युपेयम् अव्याप्तिवारणाय इति स्थितम् । तथा च 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायानभ्युपगमेऽपि उच्छृङ्खलैः 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिभिया 'साध्यतावच्छेदकः यः सम्बन्धविधया, सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इतिलक्षणं 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति वा लक्षणमभ्युपेतुं न शक्यते, किन्तु 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यता-

वच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमभ्युपगन्तव्यम्, ततः 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायाभ्युपगमे तु का कथा ?

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः न सम्भवतीति अतः अत्र 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यत्वमभ्युपगम्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिरुपदर्शिता - इति नैव बोध्यम्, किन्तु 'तुष्यतु दुर्जनः' इतिन्यायेन उच्छृङ्खलोपदर्शितसिद्धान्तमभ्युपगम्य एव 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यत्वमभ्युपगम्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिरुपदर्शिता, 'उपाये सति कर्तव्यं सर्वेषां चित्तरञ्जनम्' इतिन्यायात् ।

वस्तुतः 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायस्याऽवश्यमभ्युपेयतया 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायामपि संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिरस्ति एव, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिरस्ति इति ध्येयम् ।

य शो ल ता

एतावता 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमभ्युपेय***मिति फलितम् ।***

ननु 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमङ्गीक्रियताम्, अनेनाऽपि पूर्वोक्तनिखिलाऽभाववारणसम्भवात् । अनेनैव सामञ्जस्ये उभयत्र 'सम्बन्धविधया', 'धर्मविधया' - इत्येवं प्रवेशमादृत्य 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं गुरुतरलक्षणं किमर्थमङ्गीक्रियते ?

'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणाङ्गीकारे न कुत्रापि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले अव्याप्तिः स्यात्, स्याच्च अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले इति । तथा हि -

(१) 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसवृत्तितात्रिशिष्टवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं वह्नित्वम् तेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितायाः महानसीयवृत्तितात्रिशिष्टवह्नित्वेनैवाऽवच्छेदात्तादृशमहानसवृत्तितात्रिशिष्टवह्न्य-भावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

(२) एवमेव 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नघटाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं वह्नित्वं तेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितायाः घटत्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वात्तादृशघटाभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

(३) एवमेव 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्रैव न वह्नि-घटोभयाभावमादाय, वह्नि -जलोभयाभावमादाय वा अव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेन अवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वह्नि-घटोभयत्वेनैव, वह्नि-जलोभयत्वेनैव वा अवच्छिन्नत्वात्तादृशवह्नि-घटोभयाभावस्य वह्नि-जलोभयाभावस्य वा अग्राह्यत्वात् ।

(४) एवमेव 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र न समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्य-भावमादायाऽपि अव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यताव-च्छेदकः वह्नित्वधर्मः तेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनाऽनव-च्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः समवायसम्बन्धेनैव अवच्छिन्नत्वात्तादृशसमवायसम्बन्धाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

अतः 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः संयोगः तेन अवच्छिन्नत्वे सति धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तेनाऽपि अवच्छिन्न-

त्वात् । तादृशवह्न्यभावाधिकरणं जलह्रदः एव, धूमः तत्राऽवृत्तिरिति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिः सम्भवति ?

(५) एवञ्च 'घटः द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय न अव्याप्तिसम्भवः, जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेन अवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः द्रव्यत्वत्वधर्मः तेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वेनैवाऽवच्छेदात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

(६) एवमेव 'घटः द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः द्रव्यत्वत्वधर्मः तेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वेनैवावच्छिन्नत्वात्तादृशजलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावस्य अग्राह्यत्वात् ।

(७) एवमेव 'घटः द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय न अव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः कालिकसम्बन्धेनैवाऽवच्छिन्नत्वात्तादृशकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

अतः 'घटः द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्न-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेनाऽवच्छिन्नत्वे सति धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तेनापि अवच्छिन्नत्वात् । तादृशाभावाधिकरणं गुणादिकमेव, न तु घट-पटादिकम्, तत्र समवायेन द्रव्यत्वस्य सत्त्वात् । गुणादौ च नास्त्येव पृथ्वीत्वमिति पृथ्वीत्वे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेनाऽवच्छिन्ना, धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तेनाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिगन्धलेशोऽपि ?

(८) एवञ्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय अव्याप्तिः नैव सम्भवति, समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावीयप्रतियोगितायाः

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः समवायेनैवाऽवच्छिन्नत्वात् तादृशसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वसमवायाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

इदमत्र तत्त्वम् - भवता एवमुक्तं यदुत 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः भवति, सः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः अपि धर्मविधया एव भवेत्, यः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः सः प्रतियोगितायाः अपि सम्बन्धविधयैवाऽवच्छेदकः भवेत्...' इति । भवतैवं नियन्त्रणं कृतम्, किन्तु उक्तस्थलीयाऽव्याप्तिवारणाय नैतादृशनियन्त्रणा आवश्यकी, यतः तत्र समवायेन वह्नित्वसमवायविशिष्टाभावः गृहीतः, तस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य धर्मस्य सम्बन्धस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मस्य सम्बन्धस्य च - उभयस्य न प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वं किन्तु धर्मस्यैव । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य धर्मस्य वह्नित्वसमवायस्य सम्बन्धस्य च समवायस्य धर्मविधया एव साध्यताऽवच्छेदकत्वम् । समवाय-वह्नित्वसमवायोभयेनाऽप्यवच्छिन्ना हि साध्यता, किन्तु प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायधर्मेणैवाऽवच्छिन्ना, न तु साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धेनाऽपि इति यदि एवं निवेश्यते यदुत सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया च यः साध्यतावच्छेदकः तदुभयेनाऽपि अवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावः एव ग्राह्यः तदा समवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतेन धर्मेण वह्नित्वसमवायलक्षणेन अवच्छिन्नत्वेऽपि सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकेन संयोगेन अनवच्छिन्नत्वात् । एवञ्च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लघुलक्षणाङ्गीकारेऽपि 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वसमवायाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावस्य, अत एव तदापादिताऽव्याप्तेश्च वारणसम्भवे किमर्थम् उभयत्र 'धर्मविधया' 'सम्बन्धविधया' च इत्येवं निवेश्य 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणमङ्गीकार्यम् ? लघुभूतपथा कार्यसिद्धौ गुरुतरपथाश्रयणस्याऽनुचितत्वात् ।

य शो ल ता

(९) एवमेव 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वसमवायधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वह्नित्वसमवायेनैवाऽवच्छिन्नत्वात्तादृशवह्नित्वसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वसमवायाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

(१०) एवञ्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन एव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छिन्नत्वात्तादृशसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

अत्रापि - संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन च उभयेनाऽपि साध्यतायाः अवच्छिन्नत्वेऽपि साध्यताऽवच्छेदकीभूतेन धर्मेण वह्नित्वसमवायलक्षणेन सम्बन्धेन च संयोगलक्षणेन - उभयेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अनवच्छिन्नत्वेन यदि 'साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मेणाऽपि साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धेनाऽपि च = धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनापि च अवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावः एव साध्याभावपदेन ग्राह्यः' - इत्येवं विवक्ष्यते तदापि तादृशाऽभाववारणं सम्भवति एवेति 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनावच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनावच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणाङ्गीकारेणैव संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावस्य, तदापादिताऽव्याप्तेश्च वारणसम्भवाद् व्यर्थमेव 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणाङ्गीकरणमिति भावः ।

अतः 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनाऽवच्छिन्नत्वे सति धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तेनाऽपि अवच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावाधिकरणं च जलह्रदादिकमेव, न तु पर्वतः, वह्नित्वसमवायिनः वह्नेः संयोगेन पर्वते वृत्तित्वात् । तत्र च धूमोऽवृत्तिरेवेति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात्कुतः अव्याप्तिगन्धलेशोऽपि ?

(११) एवमेव 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः तेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वात्तादृशवृत्तिनियामकवह्निसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

अत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभाव एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः तेनाऽवच्छिन्नत्वे सति धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तेनाऽवच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावाधिकरणं जलह्रदादयः, न तु पर्वतः, तत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः सत्त्वात् । जलह्रदे च धूमोऽवृत्तिरेवेति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव सत्त्वेन लक्षणसमन्वयादव्याप्त्याशङ्काऽपि न ।

एवञ्च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणाङ्गीकारे व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले न कुत्राप्यव्याप्तिः, पूर्वोक्तनिखिलाऽभाववारणात् । तथा च किमर्थं

'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमङ्गीकार्यम् ?

किञ्च, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इतिलक्षणाङ्गीकारेऽपि अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले भवत्येव अव्याप्तिः, यतः 'कपिसंयोगी, एतद्वृक्षत्वाद्' - इत्येतत्स्थले शाखाऽवच्छेदेन कपिसंयोगसत्त्वेऽपि मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावः एकस्मिन्नेव वृक्षे वर्तते । मूलाऽवच्छेदेन वर्तमानः कपिसंयोगाभावः समवायसम्बन्धावच्छिन्न-कपिसंयोगावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः, मूलाऽवच्छेदेन वृक्षे एकस्याऽपि कपिसंयोगस्य समवायेनाऽवर्तमानत्वात् ।

तथा चोक्तस्थले साध्यतावच्छेदकधर्मस्य कपिसंयोगस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य समवायस्य च उभयस्य कपिसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वेन सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेनाऽवच्छिन्नत्वे सति धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः कपिसंयोगः तेनाऽवच्छिन्नत्वात्तादृश-प्रतियोगितायाः उक्तस्थले समवायेन कपिसंयोग्यभावः गृह्यते एव, तदधिकरणं वृक्षः, तत्र एतद्वृक्षत्वं वृत्ति इति एतद्वृक्षत्वे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य विरहेण लक्षणाऽसमन्वयादव्याप्तिः भवत्येव, सा च द्वितीयलक्षणाङ्गीकारेणाऽपनेया इति व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिविरहादेव अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयाऽव्याप्तिमाशङ्क्य द्वितीयलक्षणमुत्थापितं **तत्त्वचिन्तामणिकृता** । अतः **दीधितिकृदुक्तिः** न केवलं साध्याभाववद-वृत्तित्वमिति लक्षणमभिप्रेत्य, किन्तु सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्ति-त्वाभावलक्षणमभिप्रेत्य ।

इत्थं च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणाङ्गीकारेणैव सर्वसामञ्जस्ये 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिक-रणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं गुरुभूतं लक्षणं किमर्थमनुसृतम् ? ***इति चेद् ?***

मैवं वोचः; 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनावच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगिनः समवायेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिप्रसक्तेः ।

तथा हि - 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेनैव साध्यता अभिप्रेता इति प्रकृते -

साध्यम् - वह्नित्वसमवायी ।

साध्यतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायः ।

साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' - इतिन्यायेन वह्नित्वसमवायस्य साध्यतावच्छेदकधर्मत्वे ततोऽनतिरिक्तशुद्धसमवायस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वं स्यादेव ।

य शो ल ता

पर्वते संयोगविशिष्टाः तृणादयः संयोगेन वर्तन्ते किन्तु समवायेन न कोऽपि, रूपादयः ये समवायेन पर्वते वर्तन्ते, ते न सन्ति संयोगविशिष्टाः, रूपादिगुण-क्रिया-सामान्येषु संयोगगुणाऽयोगादिति नैयायिकराद्धान्तात् । तथा च पर्वते ये समवायेन वर्तन्ते ते न संयोगविशिष्टाः, ये च संयोगविशिष्टाः ते न समवायेन पर्वते वर्तन्ते । संयोगविशिष्टानि द्रव्याण्येव भवन्ति, अन्यत्र गुणाऽयोगात्, पर्वते च न हि किमपि द्रव्यं समवायेन वर्तते इति समवायसम्बन्धेन संयोग्यभावः पर्वते लभ्यते ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - संयोगी ।

प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

अत्र प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्याऽपि, प्रतियोगिताऽवच्छेदकसम्बन्धस्याऽपि च साध्यतावच्छेदकत्वम् । नवरं धर्मविधया यः प्रतियोगितावच्छेदकः संयोगः वर्तते सः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः वर्तते यश्च सम्बन्धविधया प्रतियोगितावच्छेदकः समवायः सः धर्मविधया साध्यतावच्छेदकः अस्ति ।

भवदभ्युपगतलक्षणाऽनुसारेण तादृशसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यभावः गृह्यते एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः

तेनाऽवच्छिन्नत्वे सति धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेनाऽवच्छिन्नत्वात् । यः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः यश्च धर्मविधया साध्यतावच्छेदकः तेनोभयेन यदभावीयप्रतियोगिता अवच्छिन्ना भवेत् सः अभावः ग्राह्यः स्यादेव भवल्लक्षणाऽनुसारेण । धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः भवेत् सः धर्मविधया एव प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः यदि स्यात्, यश्च सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः स्यात् सः यदि सम्बन्धविधया एव प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः स्यात् तदैव तादृशप्रतियोगितानिरूपकः अभावः ग्राह्यः - इत्येवं नियन्त्रणा भवता नैवाऽभ्युपगताऽस्ति । धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया च यः साध्यतावच्छेदकः तेनोभयेनाऽपि येन केनाऽपि रूपेण प्रतियोगिता यदि अवच्छिन्ना भवेत्तदा तादृशप्रतियोगितानिरूपकः अभावः भवल्लक्षणाऽनुसारेण ग्राह्यः एव ।

प्रकृते समवायसम्बन्धावच्छिन्न-संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यभावीयप्रतियोगिता धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः सम्बन्धविधया च यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनोभयेनाऽवच्छिन्ना, तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वात्, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायस्य च धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वात् । अतः तादृशसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यभावः ग्राह्यः एव, तदधिकरणं पर्वतः, पर्वते संयोगिनः कस्यचिदपि समवायेनाऽवृत्तित्वात्, तत्र च धूमः वृत्तिरेवेति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनावच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनावच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः इति ।

यदि 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते ***तदा*** नोक्ताऽव्याप्तिः, तादृशसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यभावग्रहणस्याऽसम्भवात् । तथा हि - नूतनपरिष्काराऽनुसारेण प्रतियोगितावच्छेदकौ धर्मविधया सम्बन्धविधया च साध्यतावच्छेदकौ स्यातामित्येतावन्मात्रेण न तादृशप्रतियोगिताकाऽभावः गृह्यते किन्तु धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः स धर्मविधया एव यदभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकः स्यात्, सम्बन्धविधया च यः साध्यतावच्छेदकः सोऽपि सम्बन्धविधया एव यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः स्यात् सः एवाऽभावः ग्राह्यः ।

समवायसम्बन्धावच्छिन्न-संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यभावश्च न तथा, धर्मविधया यः

साध्यतावच्छेदकः समवायः तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न धर्मविधया एव प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वम्, किन्तु सम्बन्धविधया एव, सम्बन्धविधया च यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न सम्बन्धविधया एव प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वम्, किन्तु धर्मविधया एव । ततश्च यः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य, यः धर्मविधया साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः समवायः वा धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य च समवायसम्बन्धावच्छिन्न-संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावीयप्रतियोगितायामभावान्न सः अभावः ग्रहीतुं शक्यते, सम्बन्धविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः सम्बन्धविधया एव तेन अवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया एव तेन अवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावस्यैव प्रकृते ग्राह्यत्वात् । अतः अत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वसमवायाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेन सम्बन्धविधया एव अवच्छिन्नत्वात्, धर्मविधया च यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तेन धर्मविधया एवाऽवच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावाधिकरणञ्च जलह्रदादिकमेव, धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तेनाऽवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तेनाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयान्नैवाऽव्याप्तिः ।

ततश्च ***यदि*** 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनावच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमङ्गीक्रियते ***तदा*** 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले एव अव्याप्तिप्रसक्तेः अव्याप्यवृत्तिस्थलपर्यन्तमनुधावनं व्यर्थमेव स्यात् । तथा च दीधितिकृदुक्त्यसङ्गतिः इति 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तेनाऽवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तेनावच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणाऽभ्युपगमे एव श्रेयः, तथा सति व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यादिः न स्यात्, स्याच्चाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले इति भावः ।

अत्रापि कश्चिदुच्छृङ्खलः शङ्केत - ***ननु*** 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' - इति न्यायः नैवाऽस्माभिः अभ्युपगम्यते, मानाभावादिति । तथा च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधि-

य शो ल ता

करणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति एवं लक्षणाऽभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । 'पर्वतो वह्नित्वसमवायि-विशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते, यतः प्रकृते साध्यतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायः, साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः, तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगः, प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धश्च - समवायः ।

ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तदवच्छिन्नत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां नास्ति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः समवायेनाऽवच्छिन्नत्वेन समवायस्य च साध्यतावच्छेदकत्वाऽभावेन धर्मविधया साध्यतावच्छेदकस्य वह्नित्वसमवायस्य प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वाऽसम्भवात् ।

तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तदवच्छिन्नत्वाभावान्न हि तादृशोऽभावः ग्रहीतुं शक्यते इति कुतः तमादाय अव्याप्त्याशङ्काऽपि ?

एतदसत्, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायस्य अपलपितुमशक्यत्वात्, तादृशन्यायानभ्युपगमेऽपि अव्याप्तिविरहाभावाच्च ।

अत्र 'तुष्यतु दुर्जनः', 'उपाये सति कर्तव्यं सर्वेषां चित्तरञ्जनम्...' इत्यादिन्यायेन 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायापलापिमते अव्याप्तिः प्रदर्श्यते ।

तथा हि - 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इतिस्थलं ग्राह्यम्, धूमसत्त्वे वह्नित्वसमवायिनः अवश्यम्भावात् समवायी अपि अवश्यं स्यादेव, विशेषसत्त्वे सामान्यस्याऽवश्यं सत्त्वात्, आम्रवृक्षसत्त्वे वृक्षावश्यम्भाववत् । ततश्च सत्स्थलमिदम् । एतत्स्थले च समवायेन संयोग्यभावः ग्राह्यः ।

इत्थञ्च प्रकृते साध्यम् - समवायी = वह्निः ।

साध्यतावच्छेदकः धर्मः - समवायः ।

साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

तथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - संयोगी ।

अभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

अभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेनाऽप्यवच्छिन्ना

वर्तते, सम्बन्धविधया च यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनाऽप्यवच्छिन्ना वर्तते । ततश्च समवायेन संयोग्यभावः धर्तुं शक्यते एव । तादृशाऽभावाधिकरणं पर्वतः धूमस्तत्र वृत्तिरिति स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

यदि 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदा नोक्ताऽव्याप्तिः । समवायेन संयोग्यभावीयप्रतियोगिता सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनाऽवच्छिन्ना वर्तते, किन्तु धर्मविधया एव, सम्बन्धविधया तु तेनाऽनवच्छिन्ना एव । एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेनाऽवच्छिन्ना वर्तते किन्तु सम्बन्धविधया एव, धर्मविधया तु तदनवच्छिन्ना एव । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वाभावात्, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वाभावाच्च तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ? एवं तादृशन्यायापलापिनामपि उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशः अङ्गीकार्यः एवेति स्थितम् ।

ननु अत्र स्थलं परावर्तितम्, वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थले किमव्याप्तिः सम्भवति ? इति चेज्जिज्ञासा ? तदा वह्नित्वसमवायिसाध्यकस्थलेऽपि अव्याप्तिं प्रदर्शयामः 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायाऽपलापिनां मते ।

तादृशस्थले वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावः ग्राह्यः । पर्वते समवायेन नास्ति कोऽपि संयोगी इति वह्नित्वसमवायेन तु सुतरां नैव स्यात् । वह्नित्वसमवायः = वह्नित्वप्रतियोगिकः समवायः, तथा च तादृशसम्बन्धेन वह्नित्वमेव कुत्रापि स्यान्नान्यत् किमपि ।

तथा च वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावः पर्वते प्राप्यते एव । अयञ्चाऽभावः भवदभ्युपगतलक्षणाऽनुसारेण ग्रहीतुं शक्यते एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तेनाऽपि अवच्छिन्नत्वात्, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनाऽपि अवच्छिन्नत्वाच्च । यद्यपि धर्मविधया साध्यतावच्छेदकः यः वह्नित्वसमवायः सः प्रतियोगितायाः धर्मविधया नाऽवच्छेदकः, तादृशप्रतियोगितायाः धर्मविधया संयोगेनाऽवच्छिन्नत्वात्, किन्तु सम्बन्धविधया एव, तथापि वह्नित्वसमवायः प्रतियोगितावच्छेदकः कथ्यते एव, सम्बन्धविधया धर्मविधया वेत्यन्यदेतत्, किन्तु वह्नित्वसमवायः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकः नास्ति इति

य शो ल ता

तु नैव कथ्यते । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तेन अवच्छिन्ना एव कथ्यते, न तु अनवच्छिन्ना । एवमेव यद्यपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सः प्रतियोगितायाः अपि नैव सम्बन्धविधयैवाऽवच्छेदकः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया वह्नित्वसमवायेनाऽवच्छिन्नत्वात्, किन्तु धर्मविधयाऽवच्छेदकः तथापि सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः यः संयोगः सः प्रतियोगिताऽवच्छेदकः नास्तीति तु नैव कथ्यते, धर्मविधया तस्याऽवच्छेदकत्वात् । न हि सम्बन्धविधया प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकस्याऽपि धर्मविधया तदवच्छेदकत्वे प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वं प्रच्यवते, धर्मविधया प्रतियोगिताऽवच्छेदकस्य प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वाऽनपायात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना एव स्यात्, न तु अनवच्छिन्ना ।

एवञ्च वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावस्य सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकत्वेन तद्ग्रहणं सम्भवत्येव । तादृशवह्नित्वसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यभावस्याधिकरणं पूर्वोक्तयुक्त्या पर्वतः, तत्र च धूमः वृत्तिरिति धूमे सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिः, 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति एवं लक्षणाङ्गीकारे ।

यदि 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदा नोक्ताऽव्याप्त्यवकाशः, यदभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेन धर्मविधया एव अवच्छिन्नत्वं सम्बन्धविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः तेन सम्बन्धविधया एव अवच्छिन्नत्वञ्च तस्यैवाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् । न हि धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेन सम्बन्धविधया प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वे, धर्मविधया तदनवच्छेदकत्वे तादृशप्रतियोगितानिरूपकाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेन अवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधयाऽनवच्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वे एव तादृशप्रतियोगितानिरूपकाऽ-

भावस्य ग्राह्यत्वसम्भवात् ।

प्रकृते वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि सम्बन्धविधया अनवच्छिन्नत्वात्, धर्मविधया एव अवच्छिन्नत्वात् तादृशाभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वं नैव सम्भवेत् । किञ्च, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तेन अवच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया तेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, सम्बन्धविधया एवाऽवच्छिन्नत्वात् तादृशवह्नित्वसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-संयोगाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तेनाऽवच्छिन्नत्वं नैव स्यादिति वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्नत्वस्य धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेन 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणाऽनुसारेण तादृशसंयोग्यभावस्य ग्राह्यत्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वस्य धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य चाऽभावात् 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवंलक्षणाऽनुसारेण अग्राह्यत्वेन एतल्लक्षणाङ्गीकर्तृणां मते न तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ।

इत्थञ्च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमङ्गीकार्यम्, व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यभावादव्याप्यवृत्तिसाध्यके च तत्सद्भावादित्यभिप्रेतसिद्धेः ।

एवञ्च प्रकृते अव्याप्तित्रितयं दर्शितम्,

(१) 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादाय,

(२) 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादाय

(३) 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावमादाय च ।

अग्रे तृतीयाऽव्याप्तिः तन्निराकरणं वा एव दर्शयिष्यते, अन्यदव्याप्तिद्वितयं तन्निराकरणं च सर्वत्र स्वयमूहनीयम् इत्यवधेयम् ।

'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता...' इत्येवं लक्षणप्रदर्शनं सामान्यशैल्या प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कृतम्, परिष्कारशैल्या अधुना लक्षणं प्रदर्शनीयम्, तदर्थं समस्तं सम्पूर्णं लक्षणं कार्यम् । अधुना तदेव प्रदर्श्यते -

- आदौ 'साध्याभाववदवृत्तित्वम्' इतिलक्षणार्थविधया 'साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति लक्षणमङ्गीकृतम् ।

- 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय 'साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणमङ्गीकृतम् ।

- 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नि-घटोभयाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय 'साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणमङ्गीकृतम् ।

- 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणमङ्गीकृतम् ।

- 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय चाऽव्याप्तिवारणाय 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं सामान्यशैल्या लक्षणमङ्गीकृतम्, एतल्लक्षणं परिष्कारशैल्या प्रदर्शनीयमिति ।

- 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र शुद्धसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति

एवं लक्षणमङ्गीकार्यम्, एतदपि लक्षणं परिष्कारशैल्या प्रदर्शनीयमिति ।

- 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्रैव शुद्धसमवायेन संयोग्यभावमादाय वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावमादाय वा अव्याप्तिवारणाय 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणमङ्गीकरणीयम् । एतदपि परिष्कारशैल्या प्रदर्शनीयम् ।

तत्रादौ 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणं परिष्कारशैल्या प्रदर्श्यते । 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र साध्यं वह्निः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः संयोगः । यथा यदा घटः भूतले संयोगेन वर्तते तदा घटनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टः संयोगः भवति तथैव प्रकृते साध्यं वह्निः पर्वते संयोगेन वर्तते, अतः वह्निनिष्ठसाध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टः संयोगः भवति, यदि 'पर्वतः समवायेन संयोगी' इत्यादि स्थलं स्यात् तदा संयोगे साध्यतानिरूपितसंसर्गता नैव स्यात्, तदा साध्यस्य समवायेन वृत्तेः । साध्यं येन सम्बन्धेन पक्षे वर्तमानतया इष्यते तस्मिन्नेव सम्बन्धे साध्यतानिरूपितसंसर्गता भवति । तथा च 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र साध्यतानिरूपितसंसर्गता संयोगे एव स्यात्, संयोगेन वह्नेः पर्वते वृत्तित्वस्येष्टत्वात् । यदा अत्र संयोगेन वह्न्यभावः गृह्यते तदा संयोगे तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि स्यात्, प्रतियोगिताऽवच्छेदकता = प्रतियोगितायाः अवच्छेदकता, षष्ठ्यर्थत्वान्निरूपितत्वस्य 'प्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकता' इत्यर्थः । तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकता वह्नित्वेऽपि संयोगेऽपि च वर्तते इति वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका संयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका च तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता कथ्यते । संयोगश्च प्रकृते साध्यतानिरूपितसंसर्गता-

य शो ल ता

●

पर्वतो वह्निमान् धूमात् - અહીં સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ. સંયોગમાં જે સંસર્ગતા છે તે સાધ્યતાનિરૂપિત છે. જેમ વહ્નિનિરૂપિત સંયોગનિષ્ઠ સંસર્ગતા કહેવાય તે રીતે વહ્નિનિષ્ઠસાધ્યતાનિરૂપિત પણ સંસર્ગતા કહેવાય. માટે, સંયોગ એ સાધ્યતાનિરૂપિત-સંસર્ગતાવિશિષ્ટ થયો. આ સંયોગમાં સંયોગથી વહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ રહે. તે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપક તાદશઅભાવીયપ્રતિયોગિતા બને. જો સંયોગ સંબંધથી અભાવ લીધો હોય તો જ તાદશઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સંયોગમાં રહે,

वि वे भा

विशिष्टः इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं स्यात् । यदि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावः प्रकृते गृह्यते तदापि तादृशघटाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वस्य संयोगे सत्त्वात्, तादृशसंयोगस्य च साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वात् ।

एवमेव यदि प्रकृते वह्नित्वसमवायादिना संयोग्यभावः गृह्यते तदापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं स्यादेव, यतः वह्नित्वसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकतायाः वह्नित्वसमवाये एव सत्त्वेऽपि धर्मविधया अवच्छेदकतायाः संयोगे सत्त्वात् प्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः स्यादेव, अयमेव संयोगः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः वर्तते इति साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टः यः संयोगः तन्निष्ठा या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निरूपकत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायामस्त्येवेति ध्येयम् ।

अत्र सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्नत्वं = साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम् इत्यर्थः फलितः । ततश्च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेनाऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणस्य सामान्यशैल्योपदर्शितस्य परिष्कारशैल्योपदर्शनम् - 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपित-

●

બાકી નહીં. માટે, સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવન્નિષ્ઠઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે તે અભાવ લઈ શકાય - આ પ્રમાણે આપણે કહી શકીએ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ એક હોવા જોઈએ આ બાબતને પણ આ રીતે આપણે ઢાળીએ - સાધ્યતાનિરૂપિત સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા કહેવાય. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ જે વહ્નિત્વધર્મ તેમાં સંયોગથી વહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ રહે. આ અવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જાય. જો વહ્ન્યભાવ લેવામાં આવે તો તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વમાં રહે, ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તો વહ્નિત્વમાં ન જ રહે ને ! તે ઘટત્વમાં રહે. આથી, સાધ્યતાનિરૂપિતસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવન્નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે તે અભાવ લઈ શકાય. આ રીતે પણ પરિષ્કાર કરી દેવાનો.

वृत्तित्वाभावः' - इत्येवं भवति ।

अनेन लक्षणेन पूर्वोक्तरीत्या अनेकत्र अव्याप्तिः निराकृता भवति । परिष्कृतलक्षण-समन्वयः पुनः दर्श्यते ।

- 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावमादायाऽव्याप्तिः न सम्भवति, यतः एतादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकतायाः ***यद्यपि*** संयोगे सत्त्वेन संयोगस्यैव साध्यताऽवच्छेदकसम्बन्धरूपत्वेन साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टः यः संयोगः तन्निष्ठा या सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकता तन्निरूपकत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायामस्ति, सम्बन्धविधया तादृशप्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः संयोगे सत्त्वात्, ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं नास्ति, वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वात्, तेन प्रतियोगितायाः अनवच्छेदात्, घटत्वेनैव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छिन्नत्वादिति संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावः नैव प्रकृते ग्राह्यः इति कुतः तमादाय अव्याप्तिः ?

- 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि न अव्याप्तिः । ***यद्यपि*** वह्नि-घटोभयाभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया संयोगेनाऽवच्छिन्नत्वेन संयोगस्यैव च सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं तादृशाभावीयप्रतियोगितायां स्यादेव ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः न साध्यतावच्छेदकीभूतधर्माऽवच्छिन्नत्वम्, साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अनवच्छिन्नत्वात्, वह्नि-घटोभयत्वेनैव तादृशप्रतियोगितायाः अवच्छिन्नत्वादिति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नि-घटोभयाभावः एव अग्राह्यः, तर्हि कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

- 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिसम्भवः । ***यद्यपि*** पूर्वोक्तरीत्या महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया संयोगेनाऽवच्छिन्नत्वम्, संयोगश्चैव प्रकृते सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः, तथा च साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टः यः संयोगः तन्निष्ठा या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तन्निरूपकत्वं तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां स्यादेव ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया महानसीयवह्नित्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन साध्यताऽवच्छेदकीभूतवह्नित्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वेन न तद्ग्रहणं सम्भवतीति नाऽव्याप्तिः ।

- 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्रैव समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः । ***यद्यपि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वह्नित्वेन अवच्छिन्नत्वम्, धर्मविधया

साध्यताऽपि वह्नित्वेनैवाऽवच्छिन्ना इति साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्यादेव ***तथापि*** तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः संसर्गविधया अवच्छेदकता समवाये वर्तते धर्मविधया च वह्नित्वे इति नैकाऽपि अवच्छेदकता संयोगे वर्तते, संयोगश्च सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः । ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव अस्ति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः संयोगेऽसत्त्वात् । तथा च नैषः अभावः ग्राह्यः इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ?

अत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः एव ग्राह्यः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गतावन्निष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमपि अस्ति, साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगे तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः सत्त्वात्, साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वमपि अस्ति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वधर्माऽवच्छिन्नत्वात् । ततश्च साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया तादृशवह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणं जलह्रदादिकमेव, न तु पर्वतः, तत्र च धूमः अवृत्तिरेवेति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिसम्भवः ।

य शो ल ता

एवञ्च 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्येतत्स्थलेऽपि जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय, जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादाय, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय च या या अव्याप्तिः पूर्वमुपदर्शिता तेषां सर्वेषां निराकरणमेतल्लक्षणाऽनुसारेण कर्तव्यम्, समवायसम्बन्धावच्छिन्न-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयोऽपि कर्तव्यः इति ।

यद्यपि 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इत्यत्र 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र च याः याः अव्याप्तयः उपदर्शिताः तन्निवारणार्थं नोक्तलक्षणमङ्गीकृतम्, 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लघुभूतलक्षणेनाऽपि तन्निवारणसम्भवात् । ***तथापि*** 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणायैव उक्तलक्षणमङ्गीक्रियते, उपदर्शितलघुभूतलक्षणेन तदनिवारणात् । तथा हि -

- 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽ-

व्याप्तिः भवति, यदि 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणमङ्गीक्रियते तदा, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य सम्बन्धस्य समवायलक्षणस्य धर्मस्य च वह्नित्वसमवायलक्षणस्य साध्यतावच्छेदकत्वात् ।

एवमेव 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः स्यात्, 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येतल्लक्षणाङ्गीकारे, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य वह्नित्वसमवायरूपस्य धर्मस्य सम्बन्धस्य च साध्यतावच्छेदकत्वात् ।

एतदव्याप्तिवारणाय 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः = साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयम्, तथा च नोक्ताऽव्याप्तिः, यतः 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावः नैव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वसमवायधर्मावच्छिन्नत्वेऽपि साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां विरहात्, साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगे तादृशवह्नित्वसमवाय्यभावीयप्रतियोगितानिरूपितायाः सम्बन्धविधया धर्मविधया वा एकस्या अप्यवच्छेदकतायाः विरहात् ।

एवञ्च वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावोऽपि नैव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वसमवायावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात् । न हि एकाऽपि धर्मविधया सम्बन्धविधया वा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकता संयोगे वर्तते, संयोगस्य सम्बन्धविधया धर्मविधया वा प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् । ततः संयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां कुतः स्यात् ?

ततश्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावस्य, वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावस्य वाऽग्रहणात् संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगे सत्त्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकता-

निरूपकत्वं साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वसमवायावच्छिन्नत्वञ्च स्तः इति संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकः वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणं जलह्रदादिकम्, धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिगन्धलेशोऽपि ?

ननु साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं प्रतियोगिताविशेषणविधया प्रवेशनीयमिति स्वीकृतम्, किन्तु तत्सार्थक्योपपादनार्थं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्येतत्स्थलपर्यन्तमनुधावनं किमर्थम् ? 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्रैव समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः प्रदीयत***मिति चेद् ?***

न, असम्भवात् । 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इतिलक्षणाङ्गीकारेऽपि 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र भवदुक्तरीत्या अव्याप्तिः नैव भवति, वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावाऽग्रहणात् । यदि वह्नित्वसमवायः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः धर्मो वा स्यात् तदैव वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावग्रहणं सम्भवति, तदैव साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्ध-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्भवात् । 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् वह्नित्वस्यैव च साध्यतावच्छेदकधर्मत्वान्न वह्नित्वसमवायः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः धर्मो वा भवति, ततः 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्रहीतुं न शक्यते तर्हि कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ? कुतश्च तदव्याप्तिवारणाय 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमङ्गीकार्यं स्यात् ?

यदा 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इति स्थलमुपेयते तदा वह्नित्वसमवायः साध्यतावच्छेदकः धर्मः भवति । अतः साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वञ्च वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावीयप्रतियोगितायां सम्भवतः । अतः एव च तद्ग्रहणं सम्भवति । ततश्च 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इतिलक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायि-

विशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैवाऽव्याप्तिरुपदर्शनीया, न तु 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र इति फलितम् ।

एतदव्याप्तिवारणाय च 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमङ्गीकार्यमेवेत्यपि फलितम् ।

य शो ल ता

एतल्लक्षणाङ्गीकारेऽपि 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र शुद्धसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां शुद्धसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय च अव्याप्तिः भवति एव । तथा हि - शुद्धसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां साध्यं - वह्नित्वसमवायी, साध्यतावच्छेदकधर्मः - वह्नित्वसमवायः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः - संयोगः ।

अत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः गृह्यते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः संयोगः धर्मश्च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायात् शुद्धसंयोगश्च । एवञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतवृत्तिनियामकवह्निसंयोगावच्छिन्नत्वमस्ति एव, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वात्, साध्यतावच्छेदकीभूत-

●

⟪ धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वनो परिष्कारशैलिथी प्रवेश ⟫

सबूर ! आटलो परिष्कार करी देवाथी काम चाली नहीं जाय. अव्याप्ति तो ऊभी ज रहेशे. आपणु जूनुं स्थळ ज लईए - **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्.**

वि ना भा

साध्यताअवच्छेदक संबंध - संयोग. साध्यताअवच्छेदक धर्म - वह्नित्वसमवाय.
अभाव - वह्निसंयोगिअभाव.
प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म - वह्निसंयोग + संयोग.
प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध - संयोग.

ઉપર પરિષ્કાર કર્યો તે મુજબ જો વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં (१) साध्यतानिरूपितसंसर्गतावन्निष्ठअवच्छेदकतानिरूपकत्व અને (२) साध्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकतावन्निष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतानिरूपकत्व રહે તો વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈ શકાય. પ્રસ્તુતમાં, साध्यतानिरूपितसंसर्गता संयोगમાં રહે છે. અર્થાત તાદશસંસર્ગતાવિશિષ્ટ

संयोगावच्छिन्नत्वमपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायामस्तीति कथ्यते एव, शुद्धसंयोगस्याऽपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । किञ्च, साध्यतानिरूपितसंसर्गता संयोगे वर्तते, प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धोऽपि संयोगः एवेति साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्यात्, संयोगस्य प्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वेन संयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वात् ।

इत्थं च संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गता-विशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वात् साध्यता-निरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूप-काऽभावविधया संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः गृह्यते एव, तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूत-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य विरहेण लक्षणाऽसमन्वयाद् भवत्येवाऽव्याप्तिः ।

एवमेव 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽ-व्याप्तिः दुर्वारा, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतवृत्तिनियामकवह्निसंयोग-धर्मावच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टवृत्तिनियामकवह्निसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-त्वस्य च सत्त्वेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावस्य ग्राह्यत्वात् । तादृशा-

●

संयोग थाय छे. એમાં જે प्रतियोगिताअवच्छेदकता तन्निरूपकत्व वह्निसंयोगिअभावीय-प्रतियोगितामां જશे. કારણ કે वह्निसंयोगिअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकता संयोगमां જાય છે. આ રીતે પહેલી શરતમાંથી वह्निसंयोगिअभावीयप्रतियोगिता પાસ થઈ ગઈ. તથા साध्यतानिरूपितसाध्यताअवच्छेदकता संयोगमां પણ જાય જ. તેથી साध्यता-अवच्छेदकताविशिष्ट संयोग જ લઈશું. તેમાં प्रतियोगिताअवच्छेदकता પણ જાય છે. તે प्रतियोगिताअवच्छेदकतानिरूपकत्व वह्निसंयोगिअभावीयप्रतियोगितामां જશે જ. કારણ કે वह्निसंयोगिअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकता संयोगमां રહે જ છે. આમ, બન્ને શરતમાંથી वह्निसंयोगिअभावीयप्रतियोगिता પાસ થઈ જવાને કારણે वह्निसंयोगिअभाव લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. તેમાં ધૂમ વૃત્તિ. લક્ષણઅસમન્વય. અવ્યાપ્તિતાદવસ્થ્યમ્ !

भावाधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकता-निरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण लक्षणाऽसमन्वयाद् भवत्येवाऽव्याप्तिः ।

एतदव्याप्तिवारणाय 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपिका धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमङ्गीकार्यम् । अधुना 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना' - इत्यस्य परिष्कारशैल्या लक्षणेऽन्तर्भावः कर्तव्यः । तद्यथा - साध्यतावच्छेदकः यः धर्मः सः प्रतियोगितावच्छेदकः स्यादिति तदर्थः, ततश्च साध्यतानिरूपितावच्छेदकता यत्र तत्र प्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताऽऽवश्यकीति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकता-निरूपकत्वं प्रतियोगितावशेषणविधया प्रवेशनीयम् । ततश्च 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्ट-निष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रति-योगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणं फलितम् । एतल्लक्षणाङ्गीकारे नोक्ताऽव्याप्तिः, एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र शुद्धसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां शुद्धसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावस्य वृत्ति-नियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावस्य च ग्रहणाऽसम्भवात् । उक्ताऽभावद्वितय-निरूपितायां प्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टः यः वह्नित्वसमवायः तन्निष्ठाव-च्छेदकतानिरूपकत्वं नास्त्येव, वह्नित्वसमवायेन तादृशाभावीयप्रतियोगिताया सम्बन्धविधया धर्म-विधया चोभयथा अपि अनवच्छेदादिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गता-विशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकता-निरूपकत्वाऽसत्त्वान्न तादृशप्रतियोगितानिरूपकाऽभावद्वितयस्यापि ग्रहणं प्रकृते शक्यमिति कुतः तमादाय अव्याप्तिः ? तथा च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र शुद्धसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय चाऽव्याप्तिवारणाय लक्षणे प्रतियोगितावशेषणविधया साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठा-वच्छेदकतानिरूपकत्वं प्रवेश्य 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यता-निरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपित-

वृत्तित्वाभावः' - इत्येवमेव लक्षणमङ्गीकार्यमिति ।

ननु साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-विशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इति एवं लक्षणाङ्गीकारेऽपि 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र शुद्धसंयोगेन वह्नित्व-समवायिनः साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन च वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः भवत्येव । तथा हि - शुद्धसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां यदा संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः गृह्यते तदा भवतोक्तं 'सः अभावः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावि-शिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकः न भवति, यतः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदक-ताविशिष्टवह्नित्वसमवाये प्रतियोगितावच्छेदकता नास्ती' ति, किन्तु नैतत् सम्यक्, साध्यतानिरूपिता-वच्छेदकता न केवलं वह्नित्वसमवाये एव वर्तते किन्तु संयोगेऽपि वर्तते एव, यथा वह्नित्वसमवाये धर्मविधया साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽस्ति, तथा संयोगे सम्बन्धविधया साध्यतानिरूपिताऽव-च्छेदकताऽस्ति । संयोगे च प्रतियोगिताऽवच्छेदकताऽपि अस्ति एवेति संयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरू-पिका एव तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता वर्तते ।

इत्थं च तादृशसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीय-प्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं स्यादेव, साध्यता-निरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं तु अस्ति एवेति साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्ट-निष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिता-निरूपकाऽभावविधया तादृशाभावो गृह्यते एव, तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठा-वच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

एवञ्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्व-समवायिनः साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय अपि अव्याप्तिः स्यादेव । यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टवृत्तिनिया-मकवह्निसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं तु अस्त्येव, साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठाऽ-

वच्छेदकतानिरूपकत्वमपि अस्त्येव । साध्यतानिरूपितावच्छेदकता न केवलं वह्नित्वसमवाये एव वर्तते येन तत्र प्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः विरहात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं न स्यादिति । किन्तु साध्यतानिरूपितावच्छेदकता वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेऽपि वर्तते एव, सः च प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टः इति तादृशवृत्तिनियामकवह्निसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वञ्च स्तः एव । ततश्च साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया वृत्तिनियामकवह्निसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः गृह्यते एव, तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण लक्षणाऽसमन्वयाद् भवत्येवाऽव्याप्तिः ।

ततश्च 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणाङ्गीकारेऽपि 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्राऽव्याप्तिः भवति एवेति व्यर्थमेवैतल्लक्षण***मिति चेद्*** ?

नः 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणाभ्युपगमे दोषाभावादिति ।

●

❁ પરિષ્કારથી અવ્યાપ્તિનિવારણ ❁

હવે જે રીતે અવ્યાપ્તિ આપી તે ધ્યાન દઈને ફરીથી વાંચો. તેમાં નં-૧ માં જે (= સંસર્ગનિષ્ઠા) સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા લીધી તે જ સંસર્ગનિષ્ઠા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા નં-૨માં લીધી. જો નં-૨માં સાધ્યતાનિરૂપિતસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા ધર્મનિષ્ઠા લેવામાં આવે તો તાદૃશ-સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ સંયોગ ન બને. કિંતુ વહ્નિત્વસમવાય બને. અને વહ્નિત્વસમવાયમાં તો વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા નથી જતી. જાય તો વહ્નિત્વ-

अयमाशयः - साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां च प्राप्यते, यतः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टः वृत्तिनियामकसंयोगः गृह्यते एव । यदि तादृशः परिष्कारः क्रियेत येन साध्यतानिरूपितावच्छेदकता वह्नित्वसमवायनिष्ठा एव गृह्यते तदा नोक्ताऽऽपत्तिः स्यात्, वह्नित्वसमवाये तादृशाभावद्वितयनिरूपितप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः असत्त्वात् । न हि वह्नित्वसमवायः संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः वा, येन वह्नित्वसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं तादृशप्रतियोगिताद्वितये स्यादिति येन परिष्कारेण साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगनिष्ठा वृत्तिनियामकवह्निसंयोगनिष्ठा वा न गृह्यते किन्तु धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तन्निष्ठा एव गृह्यते सः परिष्कारः प्रकृते आश्रयणीयः ।

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः भवति तन्निष्ठावच्छेदकता सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः भवति तन्निष्ठावच्छेदकतातः भिन्ना, यतः सम्बन्धस्य सम्बन्धः अनवस्थाभयेन नैयायिकैः नाङ्गीक्रियते, यथा 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यत्र साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः संयोगः, संयोगः

●

સમવાયિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા જાય. પણ, તાદશપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં નહીં જાય. કિંતુ વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જ જશે. માટે, સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ ન લઈ શકાય. પણ, વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ જ લેવાશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. તેમાં ધૂમ અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય. અવ્યાપ્તિ દૂર ! પરંતુ, સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો એ છે કે એવો કયો પરિષ્કાર કરવો કે જેના દ્વારા નં-૨માં સાધ્યતાનિરૂપિતસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા સંબંધનિષ્ઠા ન પકડાય, કિંતુ ધર્મનિષ્ઠા જ પકડાય ? આ પ્રશ્નનો જવાબ ગ્રંથકાર આપે છે કે સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ કરો એટલે ધર્મનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા જ લેવી પડે. કારણ કે એક નિયમ છે કે સંસર્ગનિષ્ઠઅવચ્છેદકતા એ સંસર્ગથી અવચ્છિન્ન ન હોય. બાકી અનવસ્થા આવે. એટલે કે સંસર્ગનિષ્ઠઅવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક કોઈ સંસર્ગ માનો તો તેમાં અવચ્છેદકતાની અવચ્છેદકતા આવે. તેનો અવચ્છેદક અન્ય સંબંધ માનવો પડે. તેમાં પાછી અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકતાની અવચ્છેદકતા આવે. એ અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક અન્ય સંસર્ગ... આમ, અનવસ્થા ચાલે. માટે ન્યાયજગતમાં સંસર્ગનિષ્ઠઅવચ્છેદકતાને

समवायसम्बन्धेन पर्वते वह्नौ च वर्तते, किन्तु तन्न अन्विष्यते, अर्थात् समवायः तादृशज्ञाने संयोगीयवृत्तितावच्छेदकतया न भासते, अन्यथा तस्यापि संसर्गस्य, तस्यापि संसर्गस्य कल्पनीयत्वापत्त्या अनवस्थाप्रसङ्गात् । अतः नैयायिकैः सम्बन्धनिष्ठा या काऽपि अवच्छेदकता सा सम्बन्धेनाऽनवच्छिन्ना एव स्वीक्रियते इति सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः यः संयोगः तन्निष्ठा या साध्यतावच्छेदकता सा न केनाऽपि सम्बन्धेनावच्छिन्ना भवति । धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तन्निष्ठा साध्यतावच्छेदकता तु समवायादिरूपसम्बन्धेनाऽवच्छिन्ना भवति एव, नैयायिकैः तथाऽभ्युपगमात् । तथा च धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तन्निष्ठा साध्यतावच्छेदकता यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना भवति, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तन्निष्ठा साध्यतावच्छेदकता न केनाऽपि सम्बन्धेनाऽवच्छिन्ना भवति । अतः यदा साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता कुत्र स्यादिति पर्यनुयुज्यते तदा इदमेव समाधानं यदुत धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तत्रैव, न सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदके । ततः 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यत्र साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता वह्नित्वे एव स्यात्, न तु संयोगे इति फलितम्, संसर्गनिष्ठायाः अवच्छेदकतायाः सम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वात् ।

य शो ल ता

प्रकृते "अनवस्थाभयेन सम्बन्धसम्बन्धभानस्य अनभ्युपगन्तव्यतया सम्बन्धनिष्ठायाः अवच्छेदकतायाः सम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वस्य सिद्धान्तसिद्धतया" (व्या.प.माथुरी-गङ्गा-पृ.३९) इति **व्याप्तिपञ्चकमाथुरीगङ्गावृत्तिकारशिवदत्तमिश्रोक्तिः** स्मर्तव्या ।

इत्थञ्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र शुद्धसंयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां

●

संसर्गथी अनवच्छिन्न मानवामां आवी छे. हा ! धर्ममां जे अवच्छेदकता आवे ते संबंधथी अवच्छिन्न होय. जेम के वह्नित्वमां साध्यताअवच्छेदकता आवे ते समवायसंबंधथी अवच्छिन्न होय. कारण के साध्यताअवच्छेदक धर्म जे संबंधथी साध्यमां रहे ते संबंधथी अवच्छिन्न साध्यताअवच्छेदकनिष्ठसाध्यताअवच्छेदकता कहेवाय. टूंकमां, साध्यतानिरूपितयत्किंचित्संबंधअवच्छिन्नअवच्छेदकता साध्यताअवच्छेदक धर्ममां ज जाय. साध्यताअवच्छेदक संबंधमां नहीं. आपणे जे दृष्टांत जोता हता ते मुजब साध्यतानिरूपितयत्किंचित्संबंधअवच्छिन्नअवच्छेदकता वह्नित्वसमवायनिष्ठा ज लेवी पडशे. एने लईने तो अव्याप्ति न ज आवे ते पूर्वे देखाडी ज दीधुं छे.

वि न भा

साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं नास्ति । साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः भवति, किन्तु साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टस्तु संयोगः नैव भवति, संयोगस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तन्निष्ठा या साध्यतानिरूपिता अवच्छेदकता तस्याः केनचिदपि सम्बन्धेनाऽनवच्छिन्नत्वात् । अतः साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टः वह्नित्वसमवायः एव भवति, वह्नित्वसमवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धेनाऽवच्छिन्नत्वात्, वह्नित्वसमवायस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तन्निष्ठाऽवच्छेदकतायाः यत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वावश्यम्भावात् ।

वह्नित्वसमवायस्तु संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावस्य प्रतियोगिताऽवच्छेदकः धर्मविधयापि नास्ति, सम्बन्धविधयाऽपि नास्ति, एवमेव वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकता धर्मविधया सम्बन्धविधया वा नास्त्येव वह्नित्वसमवाये इति संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायाञ्च साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्याऽसत्त्वात् 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र शुद्धसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायाञ्च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्य-

य शो ल ता

●

★ साध्यतावच्छेदकत्वनो परिष्कारशैलिथी उभयविधया प्रवेश ★

આમ, જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવન્નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ અને

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવન્નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ જતું હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ = સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ. (અહીં સાધ્યતાનિરૂપિતસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા... આ પ્રમાણે જણાવવામાં આવે છે. હકીકતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા એટલે જ સાધ્યતાનિરૂપિતઅવચ્છેદકતા. માટે, સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નઅવચ્છેદકતા... આટલું જ કહેવું પર્યાપ્ત છે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા કહેવાની જરૂરત છે જ નહીં. છતાં તથાવિધબાલ-મંદજીવને અનુલક્ષીને તથાપ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં પણ આ જ વાત સમજી લેવી.)

વિ ન ભા

भावस्य साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकाभावविधया ग्रहणं नैव शक्यम् ।

अतः अत्र संयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसमवायेन चाऽवच्छिन्नत्वात् । एवञ्च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन, वह्नित्वसमवायेन चावच्छिन्नत्वेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य वह्नित्वसमवायस्य च क्रमशः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेद-

य शो ल ता

●

पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात् આ સ્થલમાં સમવાયથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ન આવે તે માટે નં-૧ પરિષ્કાર જરૂરી છે. તથા તે જ સ્થલમાં સંયોગસંબંધથી વહ્નિસંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ન આવે તે માટે નં-૨ પરિષ્કાર જરૂરી છે. આ આપણે પહેલા જોઈ જ ગયા છીએ. માટે, ફરીથી તેના ઉપર વિસ્તાર નથી કરતા.

(**નોંધ** :- અમે પૂર્વે ગુજરાતી લક્ષણ તરીકે બતાવેલ કે

(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ બનતો હોય અને (૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ બનતો હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ - આ આખા લક્ષણને સંસ્કૃતમાં હજુ ઢાળ્યું નથી. જેટલું લક્ષણ સંસ્કૃતમાં જોયું તેનું ગુજરાતીમાં લક્ષણ આ રીતે કહેવાય -

વિ ના મા

(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ બનતો હોય. અને (૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ બનતો હોય તે અભાવીયઅધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

આ લક્ષણ મુજબ **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** અહીં સમવાયથી વહ્નિત્વસમવાયિ-અભાવને લઈને કે સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આપી શકાય. કારણ કે બંને અભાવની પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ બંનેમાંથી કોઈ એકથી જ અવચ્છિન્ન છે. ઉભયથી અવચ્છિન્ન નથી. આ બાબત પૂર્વે

कताविशिष्टत्त्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टवृत्तिनियामक-वह्निसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता-विशिष्टवह्नित्वसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वात् ।

संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावस्य च पर्वतेऽवृत्तित्वेन तदधिकरणविधया जलह्रदादिकमेव लभ्यते, तत्र च धूमोऽवृत्तिरिति धूमे साध्यता-निरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाव-च्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिगन्धलेशोऽपि ?

एतावता 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावि‌शेषणविधया साध्यतानिरूपित-संसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं लक्षणे प्रवेशनीयम्, उक्तस्थले एव संयोगेन वृत्तिनि-यामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय च साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना-वच्छेदकताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वञ्च प्रतियोगितावि‌शेषणविधया लक्षणे प्रवेशनीय***मिति फलितम् ।***

ननु 'साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्यैव प्रतियोगितावि‌शेषणविधया प्रवेशे अव्याप्तिः भवति, अतः प्रतियोगितावि‌शेषणविधया साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्ट-निष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं लक्षणे प्रतियोगितावि‌शेषणविधया प्रवेशनीयम्' - इत्येतद् भवतः

●

જણાવી જ દીધેલ છે. ટૂંકમાં, આ લક્ષણમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક પછી ધર્મ અને સંબંધનો પ્રવેશ કરવામાં આવેલ છે. કિંતુ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક પછી ધર્મ કે સંબંધ - કશાનો પ્રવેશ કરવામાં નથી આવ્યો.

હવે, આ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ આપવામાં આવશે. તે દૂર કરવા પરિષ્કાર કરતા પૂર્વે જે ગુજરાતી લક્ષણ બતાવેલ તે સંપૂર્ણતયા ફલિત થશે, સાર્થક સાબિત થશે. આ ટ્રેક મગજમાં સ્થિર કરી પછી તે રીતે આગળ વધો કે જેથી ગાડી પાટા ઉપરથી ઉતરી ન જાય. પણ, એટલું યાદ રાખવું કે પદાર્થ એકદમ સ્પષ્ટ છે. ન સમજાય તો આને જ એક-બે-ત્રણ વાર ફરી-ફરીને વાંચવું. સ્પષ્ટતા થઈ જશે. હિંમત ન હારવી. અત્યાર સુધી જે લક્ષણ બન્યું તેમાં હજુ શું અવ્યાપ્તિ આવે છે ? તે જોઈએ -)

अभिप्रेतम् । एतत्सिद्ध्यर्थं भवता 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येतत्स्थलं किमर्थं गृहीतम् ? साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्यैव प्रतियोगिताविशेषणविधया लक्षणे प्रवेशे कृते 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्रैव संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन च साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः भवति, एतदव्याप्तिनिवारणाय लक्षणे साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्यैव प्रवेशः कर्तव्यः, तेनोक्ताऽव्याप्तेर्वारणात् । तथा हि - यदि 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः = साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकसाध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः'-इत्येव लक्षणमभ्युपेयते तदा 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वह्नेः साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, तादृशाभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धस्य साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकीभूतवृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्याऽपि 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन शुद्धसंयोगवत् साध्यतावच्छेदकत्वेन च उक्ताऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वादुक्ताभावग्रहणसम्भवात् । तादृशाऽभावाधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण लक्षणाऽसमन्वयाद् अव्याप्तिः भवत्येव ।

य शो ल ता

'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायाऽनभ्युपगन्तॄणामुच्छृङ्खलानां सङ्ग्रहायापि 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्रैव वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नेः साध्यत्वमभ्युपगम्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः प्रदर्शनीया । वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवृत्तिनियामकवह्निसंयोगसम्बन्धस्य साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टवृत्तिनियामकवह्निसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वात् तादृशवृत्तिनियामकवह्निसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः गृह्यते एव ।

तादृशाऽभावाधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकसाध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण कुतः लक्षणसमन्वयः ? येन अव्याप्तिः न स्यादिति ।

ततश्च 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणाऽभ्युपगमे 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र शुद्धसंयोगेन वह्नेः साध्यत्वे संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेनैव च वह्नेः साध्यत्वे वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः । एतदव्याप्तिवारणाय 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणमभ्युपेयम् ।

एतल्लक्षणाऽभ्युपगमे 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वह्नेः साध्यत्वे संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्याऽसत्त्वात् । साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित् सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टं वह्नित्वमेव स्यात्, न तु संयोगः, संयोगस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तन्निष्ठावच्छेदकतायाः केनाऽपि सम्बन्धेनाऽनवच्छिन्नत्वात् । वह्नित्वं च तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया धर्मविधया वा नास्ति अवच्छेदकमिति तन्निष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं नास्त्येव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाम् । तथा च साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः नैव ग्राह्यः, तस्याऽतथात्वात् ।

एवञ्च उक्तस्थले वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नेः साध्यत्वे वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावोऽपि नैव एतल्लक्षणाऽभ्युपगमे ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टवृत्तिनियामकवह्निसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्याऽसत्त्वात् । साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्ट-

वह्नित्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया वा नास्ति अवच्छेदकमिति कुतः साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्भवेत् ? तथा च साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकाऽभावविधया वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावस्याऽग्राह्यत्वात् कुतस्तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

एवञ्चैतल्लक्षणाऽभ्युपगमे 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यत्वे संयोगेन वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्संसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य संयोगस्य वह्नित्वस्य च यथाक्रमं साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वात्, साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाच्च । एतदभावस्य अधिकरणं जलह्रदः, धूमः तत्राऽवृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिः ।

एवं वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यत्वे उक्तलक्षणाऽनुसारेण वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्न्यभावः एव लक्षणघटकः भवितुमर्हति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टवृत्तिनियामकवह्निसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतायाः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे वह्नित्वे चोभयत्र सत्त्वात्, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वात्, वह्नित्वस्य साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टत्वाच्च । तादृशाभावाधिकरणं जलह्रदः, धूमस्तत्रावृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिः ?

इत्थञ्च "यदि 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकी-

यशोलता

भूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति एवं लक्षणमभ्युपेयते तर्हि 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र शुद्धसंयोगेन साध्यत्वे संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यत्वे वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय चाऽव्याप्तिः स्यादिति तन्निवारणाय 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-प्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवमेव लक्षणमभ्युपेयम्" - इत्येव भवता कथनीयम्, किमर्थं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येतत्स्थलपर्यन्तमनुधावनं कृतम् ? ***इति चेत्*** ?

मैवम्, अभिप्राय-वस्तुस्थित्यपरिज्ञानात् । अयमभिप्रायः - लक्षणे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं परित्यज्य साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमेव प्रवेशनीयम् । यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव प्रवेश्यते तदा 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन च वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् । यदि साध्यताऽवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रवेश्यते तदा 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्येतत्स्थले तु नास्त्येवाऽव्याप्तिः इति पूर्वमुक्तमेव । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटितलक्षणे अव्याप्तिप्रदर्शनार्थं पूर्वं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येवं स्थलं गृहीतम्, यदि एतत्स्थले एव साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नत्वघटितलक्षणस्य अव्याप्तिः सम्भवति तर्हि तत्रैव तद्दर्शनमुचितं स्यात्, प्रकृतस्थले एवाऽव्याप्तिसम्भवे अन्यत्स्थलगवेषणस्याऽनुचितत्वात्, तथैव लाघवसम्भवाच्च । ग्रन्थकृत्पङ्क्तिदर्शनेन तत् स्पष्टं यदुत स्थलमपरावृत्त्यैकस्मिन् एव स्थले उभयथा (= धर्मविधया सम्बन्धविधया च) साध्यताद्यवच्छेदकताप्रवेशोपपादनम् अतीव शब्दलाघवेन सम्भवतीति ।

तथा च लक्षणे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वप्रवेशप्रयोजकाऽव्याप्तिप्रदर्शनाय धर्मविधया सम्बन्धविधया च प्रतियोगितावच्छेदकताप्रवेशप्रयोजकवक्ष्यमाणाऽव्याप्तिप्रदर्शनाय च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्येतत्स्थलस्याऽवश्यं ग्राह्यत्वेन तत्रैव साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वप्रवेशप्रयोजकाऽव्याप्तिप्रदर्शनम् अव्याप्तिसम्भवे युक्तमिति 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इत्यत्र भवदुक्तरीत्या अव्याप्त्यादिसम्भवेऽपि ग्रन्थकृतां तु तत्प्रदर्शनमनुचितमेवेति न ग्रन्थकृता स्थलं परावृत्तमिति

य शो ल ता

सूक्ष्मेक्षिकया विभावनीयम् ।

एवञ्च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतीदमेव परिष्कारशैल्या 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणं भवतीति, 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतीदमेव परिष्कारशैल्या 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणं भवतीति च दृष्टम् ।

एतावता सम्बन्धविधया धर्मविधया च साध्यतावच्छेदकतायाः प्रवेशः आवश्यकः इति फलितम् । प्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः अपि सम्बन्धविधया धर्मविधया च प्रवेशः कार्यः - इत्येतदधुना दर्श्यते ।

य शो ल ता

ननु 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणाऽभ्युपगमेऽपि न निस्तारः, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तेरवारणात् । तथा हि - समवायेन संयोग्यभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकता समवाये संयोगे च वर्तते । समवायतः वह्नित्वसमवायस्य अनतिरिक्तत्वेन समवाये साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता स्यादेव, वह्नित्वसमवायवत् समवायस्यापि धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वात् । संयोगोऽपि सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः एवेति संयोगे साध्यतानिरूपितसंसर्गता स्यादेव । तथा च तादृशसमवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वात् तादृशाऽभावग्रहणं स्यादेव। तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेव अव्याप्तिः ।

न च समवायेन संयोग्यभावः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकाभावविधया नैव ग्रहीतुं शक्यते, विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते - इति न्यायस्याऽनभ्युपगतत्वादिति कुतः अव्याप्तिः ? ***इति वाच्यम्,***

वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तेः दुर्वारत्वात् । वह्नित्वसमवायेन पर्वते न कोऽपि संयोगी वर्तते, वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वमेव कुत्रचिदपि वृत्ति भवति, न तु अन्यत् किमपि इति पर्वते वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावो लभ्यते एव । एतदभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकता वह्नित्वसमवाये संयोगे च वर्तते । तत्र वह्नित्वसमवायः साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टः, वह्नित्वसमवायस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वात् । संयोगोऽपि साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टः, तस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य, साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वात् तादृशाऽभावः गृह्यते एव, तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपित-

द्या शो ल ता

●

✲ प्रतियोगिताअवच्छेदकतानो उभयविधया प्रवेश ✲

જે લક્ષણ આપણે જોયું તેમાં થોડું ઉમેરવું જોઈએ :- જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવન્નિષ્ઠા સંસર્ગવિધયા યા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ અને

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવન્નિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ આ બંને જતું હોય તે અભાવીયઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ સદ્ધેતુમાં જવું જોઈએ. જો આ રીતે ધર્મવિધયા અને સંસર્ગવિધયા પરિષ્કાર ન કરો, પણ પૂર્વે જે બતાવેલ તે જ લક્ષણ સ્વીકારો તો **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** આ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બને. પૂર્વે જોઈ જ ગયા છીએ તેમ પ્રસ્તુતમાં

વિ ન ભા

સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વસમવાય + સમવાય.

સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.

અભાવ લઈશું સમવાયથી સંયોગિઅભાવ.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - સંયોગ.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

संसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता-विशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण लक्षणाऽसमन्वयाद् भवत्येवाऽव्याप्तिः ।

तथा च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः = साध्यतानिरूपित-संसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता-विशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणाङ्गीकारेऽपि 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन च संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः स्यादेव ***इति चेत् ?***

●

प्रस्तुतमां, साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्ट संयोग. એમાં પ્રસ્તુત સંયોગિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા જાય છે. કારણ કે ઉપર બતાવ્યું તેમ સંયોગ એ પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક ધર્મ છે. માટે, તાદૃશસંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ સંયોગિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જશે.

તથા સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંસર્ગઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ સમવાય. (+ વહ્નિત્વસમવાય.) કારણ કે ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વસમવાય + સમવાય જ છે. તેમાં પ્રસ્તુતસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા જશે. કારણ કે ઉપર જણાવ્યું તેમ સમવાય ઉક્તઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે. માટે, તાદૃશસમવાય-નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જશે.

આ રીતે સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા તમારા પરિષ્કારમાંથી પાસ થઈ ગઈ. આ સંયોગિઅભાવનું અધિકરણ પર્વત, કારણ કે પર્વત ઉપર કોઈ પણ સંયોગી સમવાયસંબંધથી ન રહેતું હોય તે શક્ય છે. પર્વતમાં જે સમવાયથી રહે છે તે પર્વતત્વ વગેરે સંયોગી નથી અને જે સંયોગી ઘાસ વગેરે છે તે સમવાયથી રહેતા નથી. માટે, સમવાયથી સંયોગિઅભાવનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં વૃત્તિ. માટે, લક્ષણઅસમન્વય, અવ્યાપ્તિ દુર્વાર !

❀ સમવાયથી સંયોગ્યભાવનું વારણ ❀

આ અવ્યાપ્તિને દૂર કરવા માટે અમે જે પરિષ્કાર જણાવ્યો તે માનવો જ પડશે. ગુજરાતીમાં આપણે પરિષ્કાર કરેલો કે -

सत्यम्, अतः एव 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति लक्षणं परित्यज्य 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवमेव लक्षणमभ्युपेयम् । एतल्लक्षणाऽभ्युपगमे न पूर्वोक्ताऽऽपत्तिरिति पूर्वमुपदर्शितमेव । अधुना एतल्लक्षणं परिष्कारशैल्या उपदर्शनीयम् ।

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः = साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टः, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः = साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टः इत्यर्थः पूर्वं दृष्टः एव । एतादृशसाध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठा या प्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकता गृह्यते साऽपि संसर्गविधया एव स्यादित्यावश्यकम्, तथा च साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठा या संसर्गीयाऽवच्छेदकता तन्निरूपकत्वं यदि प्रतियोगितायां भवेत्तदैव तादृशप्रतियोगिता सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना कथ्यते । ततश्च सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वं = साध्यतानिरूपितसंसर्गतावन्निष्ठसंसर्गीयाऽव-

●

(१) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ હોય અને
(૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ હોય
તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात् સ્થલમાં
સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વસમવાય + સમવાય.
સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.
અભાવ - સમવાયેન સંયોગિઅભાવ.
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - સંયોગ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

સ્પષ્ટ છે કે જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે તે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ નથી. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે સમવાય. જ્યારે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે સંયોગ. તથા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે તે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ નથી. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે સંયોગ. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે સમવાય ! એટલે સમવાયથી સંયોગિઅભાવ નહીં લઈ શકાય. કિંતુ સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ જ લેવો પડશે. કારણ કે આ અભાવ જ ઉક્તપરિષ્કારમાંથી પસાર થવા સક્ષમ છે. આ

च्छेदकतानिरूपकत्वम् इत्यर्थः फलितः । धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्व-मित्यस्यापि साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाव-च्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वमेवार्थः ज्ञेयः । तथा च 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीया-ऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्स-म्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं परिष्कारशैल्या लक्षणं फलितम् ।

य शो ल ता

एतल्लक्षणाभ्युपगमे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र न वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति, यतः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टः यः संयोगः सः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया एवाऽवच्छेदकः, न तु सम्बन्धविधया । ततश्च साध्यता-निरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठा या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निरूपकत्वमेव तादृशाऽभावीय-

●

અભાવનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય. અવ્યાપ્તિ લાખો જોજન દૂર !

❁ ઉભયનો ઉભયવિધયા પ્રવેશ ❁

હવે, સંસ્કૃત (= પરિષ્કૃત = પરિષ્કારશૈલિ મુજબના લક્ષણ =) વ્યાપ્તિ મુજબ જોઈ લઈએ. જે અભાવની પ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવન્નિષ્ઠા યા સંબંધવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ અને

વિ

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવન્નિષ્ઠા યા ધર્મ-વિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ - આ બંને રહે તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

न भा

❁ પરિષ્કૃત લક્ષણના આધારે સમન્વય ❁

પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવિશિષ્ટ છે - સંયોગ. સંયોગમાં સંયોગિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા છે ખરી, પણ તે ધર્મવિધયા છે. કારણ કે સંયોગ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે. સંયોગમાં સંબંધવિધયા પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા તો જ જાય જો સંયોગસંબંધથી તમે અભાવ લો. જ્યારે પ્રસ્તુત અભાવ તો સમવાય સંબંધથી લેવામાં આવેલ છે. (કારણ કે સંયોગથી સંયોગિઅભાવ પર્વતમાં મળે

प्रतियोगितायां स्यात्, न तु साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठा या संसर्गीयाऽवच्छेदकता तन्निरूपकत्वम्, संयोगस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अनवच्छेदकत्वात् । यदि संयोगः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकः भवेत् तदा तादृशसंयोगनिष्ठा या संसर्गीयाऽवच्छेदकता तन्निरूपकत्वं तादृशाभावीयप्रतियोगितायां सम्भवेत् । संयोगः साध्यतायाः सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकोऽस्ति इति संयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यतायां सम्भवति, किन्तु तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां नैव सम्भवति । तथा च समवायेन संयोग्यभावीयप्रतियोगिता न साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपिका इति ।

किञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता-विशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिकाऽपि नास्ति । साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टः वह्नित्वसमवायः वर्तते, तस्य धर्मविधया साध्यतायाः अवच्छेदकत्वात् । वह्नित्वसमवाये तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकता वर्तते किन्तु सा संसर्गीयाऽवच्छेदकता, वह्नित्वसमवायस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकत्वात् । तादृशी संसर्गीयावच्छेदकता न केनाऽपि सम्बन्धेनाऽवच्छिन्ना भवति, सम्बन्धनिष्ठावच्छेदकतायाः सम्बन्धेनाऽनवच्छिन्नत्वाऽभ्युपगमात् । तथा च वह्नित्वसमवाये तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिता यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता नैव सम्भवति, वह्नित्वसमवायस्य धर्मविधया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वे एव तत्सम्भवात् । तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया संयोगेनाऽवच्छिन्नत्वम्, अतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां संयोगनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं सम्भवति, किन्तु वह्नित्वसमवायनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाव-

य शो ल ता

જ નહીં. મળે તોય કામ લાગે નહીં.) માટે, સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં તાદૃશસંયોગનિષ્ઠા યા સંબંધવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ નહીં રહે.

તથા સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવન્નિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ પણ નથી રહેતું. કારણ કે પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ છે - વહ્નિત્વસમવાય કે સમવાય. તે સમવાયનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સંબંધવિધયા છે, ધર્મવિધયા નથી. કારણ કે સમવાય તાદૃશસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાનો સંબંધવિધયા જ અવચ્છેદક છે, ધર્મવિધયા નહીં. માટે, ધર્મવિધયા

વિ ન ભા

च्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव सम्भवति, वह्नित्वसमवायनिष्ठायाः प्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः केनाऽपि सम्बन्धेनाऽनवच्छिन्नत्वात् । साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टश्च वह्नित्वसमवायः एव, न तु संयोगः इति साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसमवायनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेऽपि साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसमवायनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं नास्ति एव ।

य शो ल ता

ततश्च वह्नित्वसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गतावन्निष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वमपि नास्ति, साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमपि नास्ति, तर्हि कुतः तादृशाऽभावग्रहणं सम्भवति ? कुतः तमादायाऽव्याप्तिश्च ? एवं समवायेन संयोग्यभावमादाय याऽव्याप्तिर्भवति तस्या अपि निराकरणं कर्तव्यम्, 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र च समवायेन संयोग्यभावमादाय याऽव्याप्तिरुपदर्शिता तस्याः अपि निराकरणमनया दिशा स्वयमूहनीयम् ।

अत्र संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टस्य वह्नित्वसमवायस्यैव साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात्, तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टस्य

●

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં નહીં રહે.

આમ, બે પરિષ્કારમાંથી એક પણ પરિષ્કાર સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં ઘટતા નથી.

વિ ન

માટે, સંયોગિઅભાવ નહીં લઈ શકાય. સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ જ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. તેમાં ધૂમ અવૃત્તિ. માટે, લક્ષણસમન્વય અને અવ્યાપ્તિનિરાકરણ.

મા

આ રીતે આપણે ફાઈનલ લક્ષણ બનાવ્યું. આ જ લક્ષણ ઉપર હવે આગળ ચર્ચા થશે. માટે આ લક્ષણ મગજમાં બરાબર સ્થિર કરવું. ગુજરાતી લક્ષણો (= સાદી સરળ ભાષામાં જણાવેલા લક્ષણો) બોલવામાં તથા સમજવામાં સરળ છે તેના આધારે સૌ પ્રથમ લક્ષણસમન્વય થાય છે કે નહીં તે જોઈ લેવું. પછી નવ્યન્યાયશૈલિથી પરિષ્કૃત લક્ષણ મુજબ લક્ષણસમન્વય થાય છે કે નહીં તે વિચારવું. જેથી સમજવામાં ઘણી સરળતા રહેશે.

संयोगस्यैव साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वाच्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपित-संसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाव-च्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसमवायनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वात् । तादृशाऽभावाधिकरणं न पर्वतः किन्तु जलह्रदादिकमेव, धूमस्तत्राऽवृत्तिरेव इति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्स-म्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिता-निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्त्याशङ्काऽपि ?

अत्र "साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चि-त्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरण-निरूपितवृत्तित्वाऽभावः - इत्येवं पूर्वोक्तलक्षणाऽभ्युपगमेऽपि 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवत्येव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगि-तायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता-निरूपकत्वविरहेण तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । अतः 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येतत्स्थलाऽनुसरणं न्याय्यमेवे"ति स्पष्टमेव ।

एतावता "–'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन च वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय अव्याप्तिवारणाय लक्षणे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेद-कतानिरूपकत्वमभावीयप्रतियोगितायाः विशेषणविधया प्रवेशनीयम् । तथा च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरण-

य शो ल ता

●

❋ સમવાય - વહ્નિત્વસમવાય એક નહીં, અવ્યાપ્તિ ફોક ❋

અંતે એક વાત જણાવી દઈએ. આ પરિષ્કાર કેમ કરવો પડ્યો તેના માટે જે અવ્યાપ્તિ આપી હતી તે ફરીથી રિફર કરો. તેમાં વહ્નિત્વસમવાય અને સમવાય બંનેને સાધ્યતાઅવચ્છેદક માન્યા હતા. જો સમવાયને સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ ન માનો તો અવ્યાપ્તિ આવે જ નહીં. કારણ કે સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતા-અવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ વહ્નિત્વસમવાય જ છે, સમવાય નહીં. સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા વહ્નિત્વસમવાયમાં તો જતી જ નથી, સમવાયમાં જ જાય છે. માટે, સાધ્યતા-નિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વસમવાયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-

વિ ન ભા

निरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येतदर्थकमिदं 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयम् ।

- 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र शुद्धसंयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां च वृत्तिनियामकवह्नि-संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय लक्षणे प्रतियोगितावि‌शेषणविधया साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं प्रवेशनीयम् । ततश्च 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्यर्थकम् 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाव-च्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्ति-त्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयमिति ।

- 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितानिरूपिता या अवच्छेदकता सा अपि धर्मविधया

●

અવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં નહીં જાય. કારણ કે વહ્નિત્વસમવાય સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક બનતો જ નથી. તેથી સંયોગિઅભાવ હવે લઈ નહીં શકાય. સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ જ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. તેમાં ધૂમ અવૃત્તિ. માટે લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ આવશે જ નહીં. અને તેથી જ અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે કરેલો પરિષ્કાર પણ વ્યર્થ ઠરશે.

★ સમવાયની જગ્યાએ વહ્નિત્વસમવાય લઈને અવ્યાપ્તિ ★

તેથી જે સમવાયને સાધ્યતાઅવચ્છેદક ન માનતા હોય તે લોકોના મતે વહ્નિત્વસમવાય-સંબંધથી સંયોગિઅભાવ લઈને આપત્તિ આપવી. પર્વત ઉપર જો સમવાયસંબંધથી કોઈ સંયોગી ન રહેતા હોય તો વહ્નિત્વસમવાયસંબંધથી તો સુતરામ્ ન જ રહે.

આ અભાવના

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - સંયોગ.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - વહ્નિત્વસમવાય.

संसर्गविधया च प्रवेशनीया । तथा च 'सम्बन्धविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्यर्थकं 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्ट-निष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्ट-निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वाभावः' - इति एवं लक्षणमुपेयम् एवे"***ति फलितम् ।***

●

વહ્નિત્વસમવાયમાં પણ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા હવે જશે. માટે સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વસમવાય-નિષ્ઠસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જશે. આમ, સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં બન્ને પરિષ્કાર ઘટી જવાને કારણે સંયોગિ-અભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ, લક્ષણઅસમન્વય અને અવ્યાપ્તિ.

આ અવ્યાપ્તિને દૂર કરવા માટે અમે જે પરિષ્કાર હમણાં ગુજરાતીમાં + સંસ્કૃતમાં બતાવ્યો તે સ્વીકારવો જ પડશે. જો તે પરિષ્કાર સ્વીકારો તો આ આપત્તિને કોઈ અવકાશ નહીં રહે. તે આ રીતે - ગુજરાતી મુજબ

સ્થલ - **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात् ।**

સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વસમવાય. સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ. અભાવ - વહ્નિત્વસમવાયથી સંયોગિઅભાવ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - સંયોગ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - વહ્નિત્વસમવાય.

સ્પષ્ટ છે કે, પ્રસ્તુત સ્થલમાં જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે તે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ નથી. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધ સંયોગ છે. જ્યારે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ વહ્નિત્વસમવાય છે. તથા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે તે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ નથી. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે - વહ્નિત્વસમવાય. જ્યારે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે - સંયોગ.

આ રીતે, પ્રસ્તુત પરિષ્કારમાંથી વહ્નિત્વસમવાયસંબંધથી સંયોગિઅભાવ પાસ નહીં થાય. સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ જ લેવો પડશે. કારણ કે તેનો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ અને ધર્મ બંને અનુક્રમે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ અને ધર્મ છે. આ અભાવનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

⌘ પરિષ્કૃત લક્ષણ મુજબ સમન્વય ⌘

સંસ્કૃત મુજબ - સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવત્સંયોગસંબંધનિષ્ઠા યા સમ્બન્ધવિધયા અવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ નથી. કારણ કે સંયોગિઅભાવીય જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સંયોગમાં જાય છે તે ધર્મવિધયા જાય છે. સંબંધવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તો વહ્નિત્વસમવાયમાં રહે. માટે સંયોગનિષ્ઠા યા સંબંધવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ પ્રસ્તુત સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેતું નથી.

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવાન્ વહ્નિત્વ-સમવાય છે. કારણકે પ્રસ્તુત સ્થલમાં ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વસમવાય છે. વહ્નિત્વસમવાયમાં સંયોગિઅભાવીય જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા જાય છે તે સંબંધવિધયા જાય છે. ધર્મવિધયા જતી નથી. માટે, વહ્નિત્વસમવાયનિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ વહ્નિત્વસમવાયથી જે સંયોગિઅભાવ લીધો છે તેની પ્રતિયોગિતામાં નહીં રહે. જો વહ્નિત્વસમવાયમાં સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગતાઅવચ્છેદકતા ધર્મવિધયા રહેતી હોત (અર્થાત્ વહ્નિત્વસમવાય જો ધર્મવિધયા તાદશઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક બનતો હોત) તો વહ્નિત્વસમવાયનિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેત. કિંતુ ધર્મવિધયા સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા વહ્નિત્વસમવાયમાં જતી નથી, સંયોગમાં જાય છે. માટે, સંયોગનિષ્ઠા યા ધર્મ-વિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે, કિંતુ વહ્નિત્વસમવાયનિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતામાં ન રહે.

વિ
ના
મ્રા

આમ, સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવત્સંયોગસંબંધનિષ્ઠા યા સમ્બન્ધવિધયા પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ પણ નથી રહેતું અને

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વ-સમવાયનિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ પણ નથી રહેતું.

માટે, સંયોગિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. સંયોગસંબંધથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય. અવ્યાપ્તિ દૂર !

⌘ શબ્દશઃ પંક્તિનો અર્થ, ભાવાર્થ બાદ ⌘

ખૂબ જ શાંત ચિત્તે વારંવાર આ પદાર્થની વિભાવના કરવી. આ પદાર્થ દૃઢ કરવા

न, तत्समवायिनः संयोगेन साध्यतायां तत्समवायिनः समवायेनाऽभावीयप्रतियोगितायाः वारणाय साध्यतानिरूपितसंसर्गतावन्निष्ठावच्छेदकताकत्वस्य

●

एतदेवाह - **तत्समवायिनः संयोगेन साध्यतायाम्**, अत्र तत्समवायितया घटत्व-पटत्वादि-समवायिग्रहणमपि शक्यमेव, तथापि पूर्वं पर्वतपक्षक-धूमहेतुकस्थलस्य गृहीतत्वेन तत्रैव वह्नित्वसमवायिनः साध्यत्वाऽभ्युपगमे सामञ्जस्ये तत्स्वीकारस्यैवोचितत्वात् 'पर्वतो वह्नित्व-समवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्येतत्स्थले - इत्यर्थः । **तत्समवायिनः** = वह्नित्वसमवायिनः **समवायेनाऽभावीयप्रतियोगितायाः वारणाय** = समवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय लक्षणे प्रतियोगितायाः विशेषण-विधया **साध्यतानिरूपितसंसर्गतावन्निष्ठावच्छेदकताकत्वस्य** = साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्ट-निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य, अस्य च **'प्रवेशनीयत्वाद्'** - इत्यग्रेतनपदेन सममन्वयः । तथा च 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावमादाय, समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय च या अव्याप्तिः भवति तन्निवारणं 'साध्यता-वच्छेदकीभूतसम्बन्धाऽवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरण-

●

માટે સંસ્કૃતમાં તથા ગુજરાતીમાં જે લક્ષણ આપેલ છે તેનો દરેક સ્થલમાં સમન્વય ફરીથી એક વાર વિચારી જવો. તથા દરેક પદનું પદકૃત્ય પણ વિચારી જવું. હવે મૂળ પંક્તિનો શબ્દાર્થ જોઈ લઈએ -

(શબ્દાર્થ આમને આમ વાંચશો તો અસ્પષ્ટ જ લાગશે. પહેલા ઉપરનો ભાવાર્થ શાંત ચિત્તે મગજમાં સ્થિર કરી શબ્દાર્થ જોશો તો જ વ્યવસ્થિત સમજાશે. તથા જ્યાં શબ્દભેદ હશે. પણ, અર્થભેદ નહીં હોય તેવા સ્થલે મતિ મૂંઝાશે નહીં.)

शब्दार्थ :- तत्समवायी = वह्नित्वसमवायी એ જ્યારે સંયોગસંબંધથી સાધ્ય હશે ત્યારે એટલે કે **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** - આ સ્થલે સમવાયસંબંધથી વહ્નિત્વસમવાયિ-અભાવની પ્રતિયોગિતાનું વારણ કરવા માટે સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવન્નિષ્ઠ(પ્રતિયોગિતા)-અવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જાય... ઈત્યાદિ પરિષ્કાર કરવો પડશે અને એ જ સ્થલમાં સંયોગસંબંધથી વહ્નિસંયોગિઅભાવની પ્રતિયોગિતાનું વારણ કરવા માટે સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્ન(સાધ્યતા)અવચ્છેદકતાવન્નિષ્ઠ(પ્રતિયોગિતા)-અવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વનો પ્રવેશ કરવો પડશે. (પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિતપ્રતિમાં **'वन्निष्ठावच्छेदक-**

गूढार्थ *तत्संयोगिनः संयोगेनाभावप्रतियोगितायाः वारणाय साध्यतानिरूपितकिञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावन्निष्ठावच्छेदक(ताक)त्वस्य (च) प्रवेशनीयत्वात्,*

●

निरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणाऽभ्युपगमेऽपि सम्भवति। किन्तु तादृशलक्षणस्यैवाऽभ्युपगमे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन, उपलक्षणाद् वह्नित्वसमवायेन च, वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः भवतीति तन्निवारणाय 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्यर्थकं 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकसाध्यतावच्छेदकीभूतधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयमिति भावः ।

यशोलता किञ्च, 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र वक्ष्यमाणाऽऽपत्तिसम्भवेऽपि स्थलपरावर्तने गौरवात् पुनः 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव अव्याप्तिः दर्श्यते - 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां **तत्संयोगिनः** = वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनः **संयोगेन अभावप्रतियोगितायाः वारणाय** = संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय अव्याप्तिवारणाय, उपलक्षणात् पूर्वोक्तस्थले एव वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय, लक्षणे प्रतियोगितावि‌शेषणविधया **साध्यतानिरूपितकिञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावन्निष्ठावच्छेदकताकत्वस्य** = साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य, **प्रवेशनीयत्वादिति** । यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणात् साध्यतानिरूपिता धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्या एव ग्रहणं सम्भवति । अत्र **मुद्रितप्रतौ 'साध्यतानिरूपितकिञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावन्निष्ठावच्छेदकत्वस्य'** - इति पाठः, सः

●

विना **त्वस्य**'.... આટલો જ પાઠ છે. પણ, તે અશુદ્ધ છે. કારણ કે (૧) પ્રતિયોગિતામાં અવચ્છેદકતા ન આવે. કિંતુ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ આવે, (૨) પૂર્વે પણ પ્રથમ પરિષ્કાર વખતે અવચ્છેદકતાકત્વ જ લખેલ છે. (૩) અર્થના સંદર્ભથી પણ અવચ્છેદકતાકત્વ પાઠ જ સુસંગત જણાય છે. માટે, **अवच्छेदकताकत्व** - આ રીતે પાઠ પ્રસ્તુતમાં અમે લીધેલ છે. વિજ્ઞ વાચકવર્ગે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.) તથા સમવાયસંબંધથી સંયોગિઅભાવની

संयोगिनः समवायेनाभावीयप्रतियोगितावारणाय च प्रतियोगितावच्छेदकताया अपि धर्म-संसर्गविधया प्रवेशनीयत्वात् ।

चाऽशुद्धः इति अपेक्षितः पाठः योजितः इति ध्येयम् ।

तथा च 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूत-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवमेव लक्षणाऽभ्युपगमे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः स्यादिति अव्याप्त्यापादकतादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वारणाय = तादृशं विशेषणं प्रतियोगितायाः लक्षणे योजनीयम्, येन तादृशप्रतियोगिता ग्रहीतुमेव न शक्यते, तथा करणाय 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येतदर्थकं 'साध्यतानिरूपित-संसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकसाध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता-विशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयम् इति भावः ।

किञ्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव **संयोगिनः समवायेन अभावीयप्रतियोगितावारणाय च** लक्षणे **प्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः अपि धर्म-संसर्गविधया प्रवेशनीयत्वात् ।** उपलक्षणात्, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्य-भावमादाय 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादाय च अव्याप्ति-वारणायाऽपि लक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकता धर्म-संसर्गविधया प्रवेशनीयेति बोध्यम् ।

तथा च 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरण-निरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवमेव लक्षणाऽभ्युपगमे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन च संयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः स्यादिति तन्निवारणाय 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्यर्थकं

પ્રતિયોગિતાનું વારણ કરવા માટે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ લક્ષણમાં ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા બે રીતે પ્રવિષ્ટ કરવી પડશે.

'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठा या संसर्गविधया अवच्छेदकता तन्निरूपिका, साध्यतानिरूपित-यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठा या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निरूपिका च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः = साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्ट-निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्ट-निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयम्, अत्र साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता-विशिष्टनिष्ठा या प्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकता तस्याः यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणात्

य शो ल ता

▒ સરળ અને સખત - બન્ને શૈલિમાં લક્ષણ ▒

ફલિત લક્ષણ :- **(A) સામાન્યભાષામાં** -

(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ હોય અને (૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

(B) નવ્ય ન્યાયની પરિષ્કૃત શૈલિમાં -

જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવન્નિષ્ઠા યા સંબંધવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ અને

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્ન(સાધ્યતા)અવચ્છેદકતાવન્નિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ રહેતું હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

વિ ન ભા

આ લક્ષણ સ્વીકારવાથી **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** - આ સ્થલમાં

(૧) સમવાયથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ,

(૨) સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ અને

(૩) સમવાયથી સંયોગિઅભાવ લઈ નહીં શકાય.

(હવે મૂળની ૬-૭ પંક્તિ પછી **'एतेन'** કહીને ગ્રંથકાર પૂર્વપક્ષ ઉઠાવવાના છે. વસ્તુતઃ તે પૂર્વપક્ષ અહીં આવે. પણ સંસ્કૃતની શૈલિ મુજબ ઉત્તરપક્ષ બતાવ્યા પછી **एतेन...निरस्तम्** ઈત્યાદિ કહી પૂર્વપક્ષ પણ બતાવી દેવામાં આવે છે. માટે, અત્યારે વિસ્તારથી પૂર્વપક્ષ બતાવીશું. જ્યારે પંક્તિ આવશે ત્યારે તેટલો વિસ્તાર નહીં કરીએ. **अवहितमनसा पठितव्यम्** -)

धर्मविधया या अवच्छेदकता सैव गृह्यते ।

एवञ्च साध्यतावच्छेदकतायाः अपि धर्म-संसर्गविधया प्रवेशः कर्तव्यः, प्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः अपि धर्म-संसर्गविधया प्रवेशः कर्तव्यः एवेति फलितम् ।

अत्र चोपदर्शितः शब्दार्थः पूर्वोपदर्शितभावार्थानुसारेणैव स्पष्टीभविष्यतीति ध्येयम् ।

अथ 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन च संयोग्यभावमादाय या अव्याप्तिः भवति तन्निवारणाय 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं बृहल्लक्षणाऽभ्युपगमाऽपेक्षा नास्त्येव, न हि अत्र प्रतियोगिताऽवच्छेदकता धर्म-संसर्गोभयविधया प्रवेशनीया, धर्मविधया सम्बन्धविधया वा - एकतरविधया एव प्रवेशनीया ।

एतत्स्पष्टावबोधार्थमादौ कति लक्षणानि साध्यतावच्छेदकता-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः उभयविधया प्रवेशाऽप्रवेशमाश्रित्य भवन्ति तद्दृष्टव्यम् । भङ्गकरचना एवं भवति -

	साध्यतावच्छेदकत्वम्		प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्	
	धर्मविधया	सम्बन्धविधया	धर्मविधया	सम्बन्धविधया
१	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्
२	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
३	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्
४	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
५	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्
६	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
७	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्
८	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
९	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्
१०	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
११	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्
१२	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्

१३	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्
१४	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
१५	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्
१६	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्

अत्र आदिमभङ्गत्रयवर्तिलक्षणाङ्गीकारे न काचिदपि क्षतिः विद्यते । अत्र तावत् प्रत्येकभङ्गानुसारिलक्षणानि पश्चानुपूर्व्या प्रदर्श्यन्ते -

– अन्तिमभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । अत्र साध्यतावच्छेदकतायाः प्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः वा नास्ति सम्बन्धविधया धर्मविधया च प्रवेशः ।

दोषः - एतल्लक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसवृत्तितावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावम्, वह्नि-घटोभयाभावम्, समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावम्, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावञ्चादायाऽव्याप्तिः, 'घटः, द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावम्, जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावम्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावञ्चादाय अव्याप्तिश्च ।

– द्विचरमभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकनिष्ठा या संसर्गविधया अवच्छेदकता तन्निरूपिका च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । अत्र या प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकनिष्ठा संसर्गविधया या अवच्छेदकता तन्निरूपिका भविष्यति सा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना भविष्यत्येवेति साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वं न निवेश्यम् । तथा च साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इति लक्षणम् ।

दोषः - 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसवृत्तितावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावम्, वह्नि-घटोभयाभावम्, घटाभावञ्चादायाऽव्याप्तिः । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायस्य साध्यतावच्छेदकत्वाभावात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वेऽपि तादृशवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः संसर्गीयत्वाभावात् । 'घटो द्रव्यत्ववान्,

पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावञ्चादायाऽव्याप्तिः । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽव्याप्तिः न सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य कालिकस्य साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन, तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वेऽपि तादृशद्रव्यत्वत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः संसर्गीयत्वाभावेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वाऽसम्भवात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

– चतुर्दशभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्ना, साध्यतावच्छेदकनिष्ठा या धर्मविधयाऽवच्छेदकता तन्निरूपिका च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । अत्र साध्यतावच्छेदकनिष्ठा या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निरूपिका या प्रतियोगिता भवति सा साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्ना भवत्येव इति लक्षणे तन्निवेशनं नोचितमिति । धर्मविधया या अवच्छेदकता सा यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना भवत्येवेति साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इति लक्षणम् ।

दोषः - पर्वतो वह्निमान् धूमाद् - इत्यत्र समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः । संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावम्, महानसवृत्तितावच्छिन्नवह्न्यभावम्, वह्नि-घटोभयाभावं वा आदाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टानां घटत्व-महानसवृत्तितावच्छिन्नवह्नित्व-वह्निघटोभयत्वानां साध्यतावच्छेदकत्वाभावात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानां साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वेऽपि तादृशसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायाः यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावात्तादृशाभावीयप्रतियोगितासु साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहेण तादृशाऽभावानामग्राह्यत्वादिति ।

एवञ्च 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' इत्यत्र कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽव्याप्तिः भवति । जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावं द्रव्यत्वजलत्वोभयाभावं वा आदाय न प्रकृतेऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टयोः जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्व-द्रव्यत्वजलत्वोभयत्वयोः साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन, साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगित्वयोः सत्त्वेऽपि

तादृशसमवायनिष्ठावच्छेदकताया यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाऽभावेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगित्वयोः साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहेण तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

– त्रयोदशभङ्गानुसारिलक्षणम् -

साध्यतावच्छेदकनिष्ठा या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तन्निरूपिका, साध्यतावच्छेदकनिष्ठा या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निरूपिका च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं लक्षणं भवति । परिष्कारशैल्या च इदमेव इत्थम् अभिधीयते यदुत 'साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः ।'

एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावम्, महानसवृत्तितावविशिष्टवह्न्यभावम्, वह्नि-घटोभयाभावं वादाय नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टस्य संयोगस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि तादृशप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टस्य घटत्व-महानसवृत्तितावविशिष्टवह्नित्व-वह्निघटोभयत्वादेः साध्यताऽनवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितासु साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावानामग्राह्यत्वात् ।

एवं समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टस्य वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य समवायस्य साध्यताऽनवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवञ्च 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्राऽपि जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावं जलत्वद्रव्यत्वोभयाभावं वाऽऽदाय नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य समवायस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टस्य जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वस्य च

साध्यतानवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगित्वयोः साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि साध्यताऽवच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य द्रव्यत्वत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य कालिकस्य साध्यताऽनवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

दोषः - 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र उक्तलक्षणाऽङ्गीकारे अनेकधा अव्याप्तिः भवति । तथा हि - (१) समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् । उक्ताऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः समवायः तस्याऽपि 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायात् साध्यतावच्छेदकत्वम्, धर्मविधया यः अवच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वम् अस्ति । अतः उक्ताऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य समवायस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वेन उक्ताऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य वह्नित्वसमवायस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वात्तादृशाऽभावः गृह्यते एव, तादृशाऽभावाधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति धूमे साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेव अव्याप्तिः ।

(२) वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् । उक्ताऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः वह्नित्वसमवायः अपि साध्यतावच्छेदकः, उक्ताऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टः वह्नित्वसमवायः अपि साध्यतावच्छेदकः इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वेन तादृशाऽ-

भावस्य ग्राह्यत्वात्पूर्वोक्तरीत्या भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

(३) उक्तस्थले एव शुद्धसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां शुद्धसंयोगेन वृत्तिनियामक-वह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् । उक्ताऽभावीयप्रतियोगितायाः यः सम्बन्धविधया अवच्छेदकः संयोगः सोऽपि साध्यतावच्छेदकः, यः धर्मविधया अवच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः सोऽपि साध्यतावच्छेदकः इति उक्ताऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य संयोगस्य तादृशप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वञ्च स्यातामेवेति तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते । तदधिकरणे पर्वते धूमस्य वृत्तित्वेन धूमे साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्याऽसम्भवेन भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

य शो ल ता

(४) उक्तस्थले वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यत्वाऽभ्युपगमे वृत्तिनियामक-वह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टवृत्तिनियामकवह्निसंयोगोऽपि, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टवृत्तिनियामकवह्निसंयोगोऽपि साध्यतावच्छेदकः एवेति उक्ताऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वेन तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते, तदधिकरणे पर्वते धूमस्य वृत्तित्वेन स्यादेव पूर्वोक्तरीत्या अव्याप्तिः इति ।

(५) एवञ्च उक्तस्थले एव वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः यः सम्बन्धविधया अवच्छेदकः वह्नित्वसमवायः यश्च धर्मविधया अवच्छेदकः संयोगः - एतद् द्वितयमपि साध्यतावच्छेदकमस्ति एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वेन तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते एव, तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति पूर्वोक्तरीत्या लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेव अव्याप्तिः ।

(६) एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽपि

अव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः यः सम्बन्धविधया अवच्छेदकः समवायः यश्च धर्मविधया अवच्छेदकः संयोगः - एतद्द्वितयस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् । तदधिकरणे च पर्वते धूमस्य वृत्तित्वाद् भवेदेव पूर्वोक्तरीत्या अव्याप्तिः ।

(७) एवमेव 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन संयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः पूर्ववद् भावनीया । एतदव्याप्तिसप्तकं यद्यपि पूर्वोक्तलक्षणेषु अपि समस्ति तथापि तत्र एतदपेक्षया सरलतया आपादनीयाऽव्याप्तिसत्त्वेन 'पर्वतो वह्निमान्' - इत्यादिस्थलीयाऽव्याप्तिरेव प्रदर्शिता इत्यवधेयम् ।

– द्वादशभङ्गानुसारि लक्षणम् -

साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्ना सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । अत्र या प्रतियोगिता सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना भवेत् सा साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नाऽपि भवेदेवेति न तल्लक्षणे प्रवेशनीयम् । तथा च 'साध्यतानिरूपितसंसर्गतावन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणं पर्यवसन्नम् ।

दोषः - 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावम्, महानसवृत्तिताविशिष्टवह्न्यभावम्, वह्नि-घटोभयाभावं चाऽऽदायाऽव्याप्तिः तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य संयोगस्य साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितासु साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावानां ग्राह्यत्वात् ।

अत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य समवायस्य वह्नित्वस्य वा एकस्याऽपि सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्य अग्राह्यत्वात् ।

एवमेव तल्लक्षणानुसारेण 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावञ्चादायाऽव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्व-जलत्वद्रव्यत्वोभयत्वादेः सम्बन्धविधया साध्यताऽनवच्छेदक-

त्वेऽपि समवायस्य तादृशत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगित्वयोः साध्यतानिरूपितसंसर्गतावन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावयोः ग्राह्यत्वात् ।

अत्र कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य कालिकस्य द्रव्यत्वत्वस्य वा एकस्यापि साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वाभावात् = सम्बन्धविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्याऽसत्त्वेन न हि सः अभावः ग्रहीतुं शक्यते, येन तमादायाऽव्याप्तिः स्यादिति ।

– एकादशभङ्गानुसारिलक्षणम् -

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । अत्र या प्रतियोगिता सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना भवेत् सा साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्ना भवेदेवेति लक्षणे तन्न निवेश्यम् । तथा च 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणम् ।

य शो ल ता

दोषः - अत्र तावदिदमवधेयं यदुत एतल्लक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः न सम्भवति, समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टस्य समवायस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वाभावात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव सम्भवेदिति तादृशाऽभावग्रहणमेवाऽशक्यं सञ्जातमिति कुतः तमादाय अव्याप्तिसम्भवः ?

एवञ्च वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टस्य वह्नित्वसमवायस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वाभावात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव सम्भवेदिति तमादायाऽपि अव्याप्तिर्नैव सम्भवति ।

एवञ्च समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा संयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिसम्भवः एतल्लक्षणानुसारेण, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य वह्नित्वसमवायस्य समवायस्य च सम्बन्धविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरू-

पितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र शुद्धसंयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः सम्भवत्येव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपित-संसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य संयोगस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्तादृशाऽ-भावस्य ग्राह्यत्वात् । तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

एवम् उक्तस्थले एव वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्ति-नियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽ-वच्छेदकताविशिष्टस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् तादृशाऽभावस्य ग्रहीतुं शक्यत्वात् । तादृशाऽभावाधिकरणं च पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

एवञ्च 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यादौ संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावम्, महानसवृत्तिताविशिष्टवह्न्यभावम्, वह्नि-घटोभयाभावञ्चादायाऽव्याप्तिः सम्भवत्येव, तादृशाभावीय-प्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य संयोगस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रति-योगितासु सत्त्वात् तादृशाभावाः ग्रहीतुं शक्यन्ते । तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति अव्याप्तिः दुर्वारा ।

समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य समवायस्य सम्बन्धविधया साध्यताऽनवच्छेद-कत्वेन सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदके संयोगे तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीया-वच्छेदकताविरहेण च साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां विरहात् तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवञ्च 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावञ्चादायाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेद-कताविशिष्टस्य समवायस्य सम्बन्धविधया साध्यताऽवच्छेदकत्वेन साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्ट-

निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगित्वयोः सत्त्वात्तादृशाऽभावयोः ग्राह्यत्वात् ।

कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य कालिकस्य सम्बन्धविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वेन साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसमवायस्य तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधयाऽनवच्छेदकत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसमवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

– दशमभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, साध्यतावच्छेदकीभूतः यः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । परिष्कारशैल्या इदमेव इत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

य शो ल ता

एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावम्, महानसवृत्तितात्रिशिष्टवह्न्यभावम्, वह्नि-घटोभयाभावं वा आदाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति । उक्ताऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टः यः संयोगः तत्र साध्यतानिरूपितसंसर्गता वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां यद्यपि साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम् अस्ति तथापि कोऽपि साध्यतावच्छेदकः धर्मः संसर्गो वा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानां धर्मविधया नास्ति अवच्छेदकः, यतः साध्यतावच्छेदको धर्मः प्रकृते वह्नित्वम्, सम्बन्धश्च संयोगः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताश्च क्रमशः धर्मविधया घटत्व-महानसीयवह्नित्व-वह्निघटोभयत्वादिभिरवच्छिन्नाः इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितासु साध्यतावच्छेदकनिष्ठा या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निरूपकत्वं नास्ति एव, अतः साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वमपि नास्ति एवेति साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया तादृशाभावानां ग्रहणमशक्यमेवेति कुतः तत्तदभावानादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

एवञ्च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायापि अव्याप्तिः न सम्भवति,

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टः यः समवायः, यच्च वह्नित्वं - तत्र एकस्मिन् अपि संसर्गविधया साध्यतावच्छेदकता नास्ति, सम्बन्धविधया संयोगे एव साध्यतावच्छेदकतायाः सत्त्वात् । संयोगश्च सम्बन्धविधया धर्मविधया वा नास्ति तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदक इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव स्यात् । ***यद्यपि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया अवच्छेदकं वह्नित्वं साध्यतावच्छेदकं वर्तते, अतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं सम्भवत्येव ***तथापि*** उक्तयुक्त्या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं न सम्भवति इति साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते । किन्तु प्रकृते संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः एव ग्राह्यः । तमादाय च पूर्वोक्तरीत्या लक्षणसमन्वयः कार्यः इति एतल्लक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र उक्ताऽभावानादाय नास्त्यव्याप्तिरिति स्थितम् ।

एवमेव 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि नाऽव्याप्तिः सम्भवति जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावं वा आदाय । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः यः समवायः तस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन यद्यपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं वर्तते तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः यद् धर्मविधया अवच्छेदकं जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वं जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वञ्च तत्र साध्यतावच्छेदकता नास्त्येव इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य विरहात् साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावस्य वा ग्रहणं न सम्भवतीति कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

एवम् उक्तस्थले एव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः सम्भवति । ***यद्यपि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यद् अवच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तत् साध्यतावच्छेदकमपि अस्ति इति साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता-

निरूपकत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां वर्तते ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतात्वविशिष्टः यः कालिकः द्रव्यत्वत्वञ्च - तत्र नैकस्मिन्नपि साध्यतानिरूपितसंसर्गता वर्तते, तयोः सम्बन्धविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वात्, समवायस्यैव सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वादिति तादृशाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव सम्भवति इति साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यताऽवच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावस्य ग्रहणं नैव सम्भवतीति कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ? किन्तु अत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयः पूर्ववद् भविष्यत्येवेति 'घटो द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र उक्ताऽभावानादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवतीति स्थितम् ।

एवञ्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिसम्भवः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टः यः वह्नित्वसमवायः सः साध्यतावच्छेदकः अपि अस्ति इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां यद्यपि साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं सम्भवति तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः यः वह्नित्वसमवायः समवायश्च तत्र नैकस्मिन्नपि साध्यतानिरूपितसंसर्गता वर्तते, सम्बन्धविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वात्तयोरिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं नास्ति एव । एवं वह्नित्वसमवायेन वह्नित्वसमवाय्यभावीयप्रतियोगितायामपि साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वसमवायनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं सम्भवति, किन्तु साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव सम्भवति, संयोगस्य प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वाभावादिति साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावस्य ग्रहणं नैव सम्भवति इति कुतः तमादाय अव्याप्तिसम्भवः ?

किन्तु उक्तस्थले एव संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः भविष्यति, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायाञ्च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः

यः संयोगः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः वा, तस्य उभयस्याऽपि साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वात्, तादृशाऽभावद्वितयनिरूपितप्रतियोगित्वयोः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं सम्भवत्येव । तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः अवच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः तस्य प्रथमस्थले 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायवशाद् द्वितीयस्थले च न्यायानाश्रयणेऽपि साध्यतावच्छेदकत्वात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमपि सम्भवत्येवेति साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन च वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः गृह्यते एव । तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति अव्याप्तिः स्यादेव ।

एवमुक्तस्थले एव समवायेन वह्नित्वसमवायेन च संयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः भावनीया, तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य संयोगस्य साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टस्य संयोगस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वादिति ।

य शो ल ता

– नवमभङ्गकानुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना, यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । इदमेव परिष्कारशैल्या इत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावम्, महानसवृत्तिताविशिष्टवह्न्यभावम्, वह्नि-घटोभयाभावञ्चादाय अव्याप्तिः न सम्भवति, तादृशाभावीयप्रतियोगितानां सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः संयोगः तस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाभावीयप्रतियोगितासु साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानां ये धर्मविधया अवच्छेदकाः घटत्व-महानसवृत्तिताविशिष्ट-

वह्नित्व-वह्निघटोभयत्वादयः तेषां साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितासु साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावानामग्राह्यत्वात् ।

एवं समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यदवच्छेदकं वह्नित्वं तस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः समवायः तस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

एवञ्च 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावं वादाय नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगित्वयोः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगित्वयोः धर्मविधया यत् जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वं जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वञ्च तत्र साध्यतावच्छेदकत्वविरहेण तादृशाऽभावीयप्रतियोगित्वयोः साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यदवच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः कालिकः तस्य सम्बन्धविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्य अग्राह्यत्वात् ।

एवञ्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः यः धर्मविधया अवच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः समवायः वह्नित्वसमवायः वा तस्य सम्बन्धविधया साध्यताऽनव-

च्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः संयोगः तस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः अवच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः तस्य 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' - इतिन्यायेन साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्याऽपि सत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवमुक्तस्थले वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः तस्य सम्बन्धविधया साध्यतायाः अपि अवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः अवच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः तस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वेन उक्ताऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य सत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् । य शो ल ता

किञ्च, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्रैव संयोगेन साध्यतायां वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः नैव सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः अवच्छेदकः संयोगः तस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः वह्नित्वसमवायः समवायः वा तस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्याऽसत्त्वात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

– अष्टमभङ्गकानुसारिलक्षणम् -

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता

तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । अत्र धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना या प्रतियोगिता भवेत् सा प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नाऽपि भवेदेवेति तस्य लक्षणे प्रवेशः व्यर्थः । तथा च 'साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणं पर्यवसितम् ।

अत्र अव्याप्तिः कुत्र भविष्यति कुत्र च न तत्संक्षेपतः विमृश्यते -

स्थलम् - पर्वतो वह्निमान् धूमात् ।

अभावाः - संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटाभावः, महानसवृत्तितावविशिष्टवह्न्यभावः वह्नि-घटोभयाभावश्च ।

- प्रकृते साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टं वह्नित्वम्, तस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वात् ।

- वह्नित्वं च नास्ति उक्ताऽभावीयप्रतियोगितानां धर्मविधया सम्बन्धविधया वा अवच्छेदकम्, तादृशाभावीयप्रतियोगितानां सम्बन्धविधया संयोगेनाऽवच्छिन्नत्वात्, धर्मविधया यथाक्रमं घटत्व -महानसीयवह्नित्व-वह्निघटोभयत्वादिभिः अवच्छिन्नत्वात् ।

- ततः तादृशाभावीयप्रतियोगितासु साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता विशिष्टवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव स्यात् ।

- ततः तादृशाभावाः नैव ग्रहीतुं शक्यन्ते ।

- ततो न तानादायाऽव्याप्तिसम्भवः ।

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय अव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य वह्नित्वस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवञ्च 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावं वाऽऽदाय नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वस्य वा धर्मविधया साध्यतानवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगित्वयोः साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्ट-द्रव्यत्वत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

उक्तस्थले एव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय अव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य समवायस्य वह्नित्वसमवायस्य च धर्मविधया साध्यताऽवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यत्वमभ्युपगम्य संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन च साध्यत्वमभ्युपगम्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य संयोगस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य च साध्यतायाः धर्मविधया अवच्छेदकत्वाभावेन तादृशप्रतियोगित्वयोः साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावयोरग्राह्यत्वादिति । य शो ल ता

उक्तस्थले एव वह्नित्वसमवायेन समवायेन च संयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः सम्भवति एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य वह्नित्वसमवायस्य समवायस्य च साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

– सप्तमभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । परिष्कारशैल्या 'साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणम् । अत्र पूर्वोक्तपरिष्कारस्य सत्त्वेन ***यथा*** पूर्वोक्तलक्षणे 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाव-

च्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावम्, महानसवृत्तितात्रिशिष्टवह्न्यभावम्, वह्नि-घटोभयाभावञ्चादाय, 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावम्, जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावञ्चादाय, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावम्, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावञ्चादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति ***तथा*** प्रकृतलक्षणेऽपि नैव भवति । वक्ष्यमाणलक्षणेषु अपि उक्ताऽभावानादायाऽव्याप्तिः नैव भविष्यति, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्नत्वलक्षणपरिष्कारस्य सर्वत्र सत्त्वेन तेनैव तत्परिहाराद् इति स्वयमूह्यम् ।

किञ्च, प्रकृतलक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य वह्नित्वस्य साध्यतायाः धर्मविधया अवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्य समवायस्य साध्यतावच्छेदकत्वाऽभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'घटो द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य द्रव्यत्वत्वस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संसर्गविधया यः अवच्छेदकः कालिकः तस्य साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

अस्मिन् लक्षणे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन च वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय अव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टस्य वह्नित्वसमवायस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः यः सम्बन्धविधया अवच्छेदकः समवायः वह्नित्वसमवायः वा

तस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकता-निरूपकत्वस्याऽपि सत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवम् उक्तस्थले एव वह्नित्वसमवायेन समवायेन च संयोग्यभावमादायापि अव्याप्तिः भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टस्य वह्नित्वसमवायस्य समवायस्य च धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संसर्ग-विधया यः अवच्छेदकः वह्नित्वसमवायः समवायो वा तस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदक-निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्यापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वादिति ।

– षष्ठभङ्गानुसारिलक्षणम् -

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । अत्र धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना या प्रतियोगिता भवेत् सा साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्ना भवेदेवेति लक्षणे नैव तन्निवेश्यम् । तथा च 'साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाव-च्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽ-भावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति लक्षणम् ।

अत्र प्रागुक्तस्थलेषु घटाद्यभावानादाय अव्याप्तिपरिहारः यथा उपदर्शितः तथैवाऽत्रानुसन्धेयः इति पूर्वमुक्तमेव । तदतिरिक्ताऽभावानाश्रित्यैव अव्याप्तिसत्त्वासत्त्वप्रदर्शनं कुर्मः इति अवधेयम् ।

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽ-व्याप्तिः भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यदवच्छेदकं वह्नित्वं तस्यैव धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽव-च्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्तादृशाभावस्य ग्राह्य-त्वात् ।

एवं 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वा-भावमादाय अव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यदवच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तस्यैव धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चि-

त्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्व-सत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन च वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः अवच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तस्यैव धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

किन्तु 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव वह्नित्वसमवायेन समवायेन च संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः अवच्छेदकः संयोगः तस्य धर्मविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिरिति स्वयमूह्यम्, पूर्विललक्षणेषु, एतल्लक्षणे वक्ष्यमाणलक्षणेषु च यथासम्भवम् ।

य शो ल ता

– पञ्चमभङ्गानुसारिलक्षणम् -

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना, यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । परिष्कारशैल्या 'साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपक-साध्यताऽवच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणम् ।

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधयाः यः अवच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तस्यैव धर्मविधया साध्यताऽवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः समवायः तस्य साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहा-

त्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'घटः द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः अवच्छेदकः द्रव्यत्वत्वधर्मः तस्यैव धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावैशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः कालिकः तस्य साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन च च वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः अवच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतावैशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः समवायः वह्नित्वसमवायो वा तस्यापि साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वस्याऽपि सत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

य शो ल ता

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव वह्नित्वसमवायेन समवायेन च संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः वह्नित्वसमवायः समवायो वा तस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः अवच्छेदकः संयोगः तस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावैशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याग्राह्यत्वात् ।

– चतुर्थभङ्गानुसारिलक्षणम् -

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । परिष्कारशैल्या - 'साध्यतानिरूपितसंसर्गतावैशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धा-

वच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणम् ।

एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-वह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः न सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तेनाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदवच्छिन्नत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तदवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेनाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपित-संसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन वह्नित्वसमवायेन च वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः समवायो वा तदवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेन धर्मविधया सम्बन्धविधया वाऽवच्छिन्नत्वाऽसत्त्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव वह्नित्वसमवायेन समवायेन च संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः समवायो वा तेनाप्यवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपित-

यत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्याऽपि सत्त्वाच्च तादृशाभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवमेतल्लक्षणपर्यन्तानि सर्वाण्यपि लक्षणानि अव्याप्तिग्रस्तान्येव । किन्तु अधुना यानि तृतीय-द्वितीय-प्रथमलक्षणानि प्रदर्श्यन्ते तानि न कुत्रचिदपि अव्याप्तिग्रस्तानि इति सम्यग् द्रष्टव्यानि ।

– तृतीयभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । परिष्कारशैल्या - 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणम् ।

एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं यद् वह्नित्वं तस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकः यः समवायः तस्य सम्बन्धविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

एवं 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं यद् द्रव्यत्वत्वम्, तस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकः यः कालिकः तस्य सम्बन्धविधया साध्यतानवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन वह्नित्वसमवायेन

वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकः यः वह्नित्वसमवायः तस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावैशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः वह्नित्वसमवायः समवायो वा तस्य सम्बन्धविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गतावैशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायेन समवायेन च संयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतावैशिष्टस्य वह्नित्वसमवायस्य समवायस्य वा धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतावैशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः वह्नित्वसमवायः समवायः वा तस्य सम्बन्धविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गतावैशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिसम्भवः इति स्वयमूह्यम् ।

य शो ल ता

एतदतिरिक्तस्थलेषु तत्तदभावानादायाऽव्याप्तिस्तु दूरतः अपास्ता एव वर्तते इति प्रागुपदर्शितम् । तथा च एतल्लक्षणाङ्गीकारे न कुत्रचिदपि अव्याप्तिगन्धलेशोऽपि इति किमर्थम् एतदेव लक्षणं नाङ्गीक्रियते ?

– द्वितीयभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेन अवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । परिष्कारशैल्या 'साध्यतानिरूपितसंसर्गतावैशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावैशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणं भवति ।

एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः

वह्नित्वधर्मः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'घटः द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः द्रव्यत्वत्वधर्मः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वेन तादृशाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तदनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः अवच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तस्यैव धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टस्य समवायस्य वह्नित्वसमवायस्य वा सम्बन्धविधया साध्यताऽवच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाभावस्याग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव वह्नित्वसमवायेन समवायेन च संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टस्य संयोगस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः अवच्छेदकः संयोगः तस्य धर्मविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । तथा च द्वितीयभङ्गानुसारिलक्ष-

णाङ्गीकारेऽपि नास्ति कुत्रचिदव्याप्तिरिति फलितम् ।

- प्रथमभङ्गकानुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । एतच्च पूर्वमुक्तमेव भवता । परिष्कारशैल्या इदं भवतोपदर्शितरीत्या इत्थम् अभिधीयते - साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । एतल्लक्षणं तु निर्दुष्टमस्ति एव ।

●

⁂ प्रतियोगिताअवच्छेकतानो उभयविधया प्रवेश व्यर्थ ⁂

पूर्वपक्ष :- तमे समवायथी संयोगिअभावने लईने अव्याप्ति आपी. अने ते अव्याप्ति दूर करवा माटे प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म अने प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध - आ रीते बन्नेनो प्रवेश कर्यो. पण, वास्तवमां ते जरूरी नथी. फक्त आटलो खुलासो करशो तो पण चाली जशे -

सादी भाषामां,

(A) (१) जे अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध साध्यताअवच्छेदक संबंध होय

(२) अने जे अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक साध्यताअवच्छेदक धर्म होय ते अभावना अधिकरणमां अवृत्तित्व. **अथवा**

(B) (१) जे अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक साध्यताअवच्छेदक संबंध होय अने

(२) जे अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म साध्यताअवच्छेदक धर्म होय ते अभावना अधिकरणमां अवृत्तित्व.

आ बंनेमांथी कोई पण लक्षण स्वीकारशो तो समवायथी संयोगिअभावने लईने अव्याप्ति नहीं आपी शकाय. प्रस्तुतमां आपणे जोयुं तेम प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म अने संबंध - उभयनो प्रवेश नथी कर्यो. प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्मनो अथवा तो प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंधनो बेमांथी एकनो ज प्रवेश करेल छे. आटलाथी पण काम चाली जाय तेम छे. समवायथी जे संयोगिअभाव लेवामां आवे छे तेमां

प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म - संयोग.

प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध - समवाय.

किन्तु 'साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं सम्बन्धविधया केवलसाध्यतावच्छेदकतायाः एव प्रवेशमादृत्य लक्षणाङ्गीकारे 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं वा धर्मविधया केवलसाध्यतावच्छेदकतायाः एव प्रवेशमादृत्य लक्षणाङ्गीकारे च प्रागुक्तयुक्त्या यदि नास्ति कुत्राऽपि अव्याप्तिः, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तेरपि यदि उक्तलक्षणद्वितयाऽन्यतरलक्षणाङ्गीकारे निवारणं सम्भवति तर्हि किमर्थं धर्म-सम्बन्धविधया

य शो ल ता

●

જ્યારે **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** - આ સ્થલમાં
સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વસમવાય + સમવાય.
સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.

⁂ લઘુભૂત બે લક્ષણ, અવ્યાપ્તિ પણ દૂર ! ⁂

પ્રથમ લક્ષણ મુજબ અહીં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય તે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ નથી. માટે, સંયોગિઅભાવ નહીં લઈ શકાય. વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય. અવ્યાપ્તિ દૂર !

બીજા લક્ષણ મુજબ વિચારીએ તો સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ બને છે. અહીં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ જ લેવાનો કે સંબંધ જ લેવાનો - તેવો ખુલાસો કર્યો નથી. માટે, પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક તરીકે સંયોગ પણ લઈ શકાય. તે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે જ. તેથી પ્રથમ શરતમાંથી સંયોગિઅભાવ પસાર થઈ ગયો. કિંતુ બીજામાં અટકી જશે. કારણ કે સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સંયોગ છે. તે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ નથી. અર્થાત્ સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે, પણ ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદક નથી. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ તો વહ્નિત્વસમવાય + સમવાય છે. માટે, સંયોગિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. આ રીતે કોઈ પણ એકનો, સંબંધનો કે ધર્મનો પ્રવેશ કરવાથી જ અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જતી હોય તો ઉભયનો પ્રવેશ કરવાનું નિરર્થક ગૌરવ શા માટે લેવું ?

वि न भा

साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः प्रवेशमादृत्योक्तप्रथमभङ्गानुसारिलक्षणं कक्षीकर्तव्यम् ?

न च उक्तलक्षणद्वितयमध्ये कतरल्लक्षणमङ्गीकार्यम् ? नास्ति अत्र विनिगमकमिति विनिगमनाविरहेण तादृशलक्षणद्वितयस्याऽप्यङ्गीकाराऽऽपत्त्या तदपेक्षया तादृशप्रथमभङ्गवर्ति-लक्षणस्य अङ्गीकारे लाघव***दिति वाच्यम्;***

तथा सति प्रथमलक्षणमेव किमर्थमङ्गीक्रियते ? द्वितीयं वा तृतीयं वा किमर्थं न ? इत्यत्र विनिगमकाऽभावेन लक्षणत्रिकाङ्गीकारापत्तेः । वस्तुतः शब्दलाघवं पुरस्कृत्य 'साध्यता-निरूपितसंसर्गतावि‌शिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्नाऽवच्छेदकतावि‌शिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येव लक्षणमभ्युपेयमिति ध्येयम् ।

●

★ परिष्कृत + लघुभूत लक्षणथी अव्याप्तिनिवारण ★

આ જ વાત નવ્યન્યાયની પરિષ્કૃત શૈલિ પ્રમાણે વિચારીએ તો

(A) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવન્નિષ્ઠા યા સંસર્ગવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ અને

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્ન(સાધ્યતા)અવચ્છેદકતાવન્નિષ્ઠ (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ રહેતું હોય

તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

અથવા (B) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવન્નિષ્ઠ(પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ અને

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્ન(સાધ્યતા)અવચ્છેદકતાવન્નિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ રહેતું હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ. આ બંનેમાંથી કોઈ પણ લક્ષણ સ્વીકારી લો, સમવાયથી સંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

⁎ પ્રથમ લક્ષણથી અવ્યાપ્તિનિવારણ ⁎

પ્રથમ લક્ષણ પ્રમાણે વિચારીએ તો - સાધ્યતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવિશિષ્ટ સંયોગસંબંધ છે. તેમાં સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહે. પણ, તે ધર્મવિધયા હોય. સંબંધવિધયા નહીં. માટે, સંબંધવિધયા સંયોગનિષ્ઠા યા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ

तथा च उभयथा साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः प्रवेशमादृत्य 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तेन अवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तेनाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः = साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणं तु व्यर्थमेवेति स्थितम् ।

य शो ल ता

संयोगिअभावीयप्रतियोगितामां न रहे. जो संयोग संयोगिअभावनो संबंधविधया प्रतियोगिताअवच्छेदक होत तो संबंधविधया संयोगनिष्ठा या प्रतियोगिताअवच्छेदकता तन्निरूपकत्व संयोगिअभावीयप्रतियोगितामां रहेत. किंतु संयोगिअभावनी प्रतियोगिताअवच्छेदकता संबंधविधया समवायमां जाय छे, संयोगमां नहीं. एटले समवायनिष्ठा या संबंधविधया प्रतियोगिताअवच्छेदकता तन्निरूपकत्व संयोगिअभावीयप्रतियोगितामां जाय. किंतु संयोगनिष्ठा या संबंधविधया प्रतियोगिताअवच्छेदकता तन्निरूपकत्व संयोगिअभावीयप्रतियोगितामां नहीं जाय. तेथी संयोगिअभाव लई नहीं शकाय. संयोगथी वह्नित्वसमवायिअभाव लेवो पडशे. तेनुं अधिकरण जलह्रद. धूम तेमां अवृत्ति. लक्षणसमन्वय, अव्याप्ति दूर !

❋ द्वितीय लक्षण प्रमाणे पण अव्याप्ति रवाना ❋

वि न भा

बीजा लक्षण प्रमाणे विचारीओ तो - (१) साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्ट संयोग. तेमां संयोगिअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकता रहेशे ज. प्रस्तुतमां प्रतियोगिताअवच्छेदकता धर्मविधया लेवानी के संबंधविधया ते जणावेल नथी. संबंधविधया संयोगिअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकता संयोगमां भले न रहेती होय, किंतु धर्मविधया संयोगिअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकता संयोगमां रहे ज छे. प्रस्तुतमां धर्मविधया प्रतियोगिताअवच्छेदकता पण लई शकाशे. अने ते अवच्छेदकतानिरूपकत्व संयोगिअभावीयप्रतियोगितामां जशे ज. माटे, साध्यतानिरूपितसंसर्गतावत्संयोगनिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतानिरूपकत्व संयोगिअभावीयप्रतियोगितामां जतुं रह्युं. माटे, प्रथम परिष्कारमांथी संयोगिअभाव पसार थई गयो. किंतु द्वितीय परिष्कारमांथी पसार थई नहीं शके.

(२) साध्यतानिरूपितयत्किंचित्संबंधअवच्छिन्नसाध्यताअवच्छेदकताविशिष्ट प्रस्तुतमां समवाय छे. आ समवायमां संयोगिअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकता धर्मविधया नथी ज रहेती. हा ! संबंधविधया रही जाय. कारण के समवाय संयोगिअभावीयप्रतियोगिता-

किञ्च, साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं लक्षणाभ्युपगमेन एव सर्वं समञ्जसं भवति । सामान्यशैल्या सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं कथ्यते । पूर्विललक्षणेषु केवलमभावस्यैव ग्रहणं कृतम्, अत्र साध्याभावस्य ग्रहणमिति विशेषः, साध्याभावः = साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावः, तादृशसाध्यनिष्ठप्रतियोगितावि‌शेषणविधया साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वञ्च निवेशनीयम् । एतल्लक्षणाऽनुसारेण न कुत्राऽप्यव्याप्तिः ।

तथा हि - 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावम्, महानसवृत्तितावि‌शिष्टवह्न्यभावम्, वह्नि-घटोभयाभावं वाऽऽदाय नाऽव्याप्तिसम्भवः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकः यः संयोगः तस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यद् अवच्छेदकं घटत्व-महानसवृत्तितावि‌शिष्टवह्नित्वादिकं तस्य साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात् तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । यद्यपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्नत्वं सम्बन्धविधया यः

અવચ્છેદક સંબંધ છે. પણ, પ્રસ્તુતમાં ધર્મવિધયા જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા લેવાની છે. સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ધર્મવિધયા તો સંયોગમાં રહે છે. માટે, સંયોગનિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે. કિંતુ સમવાયનિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં નહીં જાય. આ રીતે સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિંચિત્સંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ સમવાય(+ વહ્નિત્વસમવાય)નિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં નહીં જાય. કિંતુ વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જ જશે. માટે, સંયોગિઅભાવ નહીં લેવાય. કિંતુ સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ જ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्नत्वञ्च वर्तेते तथापि साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वं नास्ति इति भावः । महानसवृत्तितावि‌शिष्टवह्न्यभावस्य 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायेन साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेऽपि, वह्नि-घटोभयाभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेऽपि च तादृशघटाभावस्य नैव साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वमतोऽपि न तद्ग्रहणं सम्भवतीत्यवधेयम् ।

एवं समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकस्य वह्नित्वस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि साध्यतानिरूपितसंसर्गतावि‌शिष्टसंयोगेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गतावि‌शिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

तथा चाऽत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकस्य वह्नित्वस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यताऽवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपितसंसर्गतावि‌शिष्टसंयोगेन अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गतावि‌शिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वाच्च । तदधिकरणं जलह्रदः, धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति धूमे साध्यतानिरूपितसंसर्गतावि‌शिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयान्नाऽत्राऽव्याप्तिः । साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावि‌शिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वपरिष्कारस्यैव संक्षिप्तरूपं साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वम्, यद्वा साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वरूपमस्तु तत्, उभयथाऽपि अबाधा । साध्यतानिरूपितसंसर्गतावि‌शिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवमेव लक्षणं यदि अभ्युपेयते तदा 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यादौ वह्नि-घटोभयाभावादिकमादायाऽव्याप्तिः स्यादिति लक्षणे साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वं धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्नत्वं वा किमपि निवेश्यम्, अर्थात् साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावि‌शिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं प्रवेश्यतां साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं वा प्रवेश्यताम्, लक्षणं निर्दुष्टमेव स्यादिति तत्त्वम् ।

एवं 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावं वाऽऽदाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकस्य समवायस्य साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं यद् जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वं जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वं वा तस्य साध्यतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'घटो द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रैव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकधर्मस्य द्रव्यत्वत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसमवायेन अनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

तथा चात्र समवायसम्बन्धावच्छिन्न-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य द्रव्यत्वत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यताऽवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसमवायेनाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वाच्च । तदधिकरणीभूतगुणादौ पृथ्वीत्वस्याऽवृत्तेः भवति हि लक्षणसमन्वयः ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकधर्मस्य वह्नित्वसमवायस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगेनाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्य अग्राह्यत्वात् ।

एतदभाववारणायैव 'साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणं परित्यज्य 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियो-

गिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणम् अङ्गीकृतम्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य समवायस्य वह्नित्वसमवायस्य वा साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य = साध्यतावच्छेदकनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य सत्त्वात्तादृशाभावस्य च साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वाच्च तादृशाऽभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्न-साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावविधया ग्रहणसम्भवात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगेनाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकधर्मस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनिष्ठत्वेन वह्नित्वसमवायिनश्च प्रकृते साध्यत्वेन तादृशाऽभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टवृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनिष्ठत्वेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनः च साध्यत्वाभावेन वह्नित्वसमवायिनः एव साध्यत्वेन तादृशाऽभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संयोग्यभावमादायाऽपि नाव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसंयोगेनाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठा-

य शो ल ता

ऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य संयोगस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संयोगिनिष्ठत्वेन संयोगिनश्च साध्यत्वाभावेन, वह्नित्वसमवायस्यैव साध्यत्वेन तादृशाऽभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्राऽपि समवायेन संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिरित्यूह्यम् ।

एवञ्च साध्यनिष्ठत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणविधया प्रवेशमात्रेणैव उक्ताऽव्याप्तीनां निराकरणात् 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येव लक्षणस्वीकारेण सर्वसामञ्जस्ये 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवंलक्षणपर्यन्तमनुधावनं मौर्ख्यरूपमेव ।

य शो ल ता

न च "साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः" - इत्येवं लक्षणं माऽभ्युपगच्छतु, किन्तु "साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपक-साध्यनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः" - इत्येवं लक्षणं तु अभ्युपेयम् एव ।

भवतोक्तरीत्या 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायेन समवायेन च संयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वविरहात् । तथा च तमादायाऽव्याप्तिवारणाय लक्षणे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वं न प्रवेशनीयम्, किन्तु लक्षणे साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव प्रवेशनीयम् । परन्तु उक्तस्थले एव वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संयोगि-वह्नित्वसमवाय्युभयाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय तन्निवेशनीयमेव, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता यथा संयोगिनि वर्तते तथा वह्नित्वसमवायिनि अपि वर्तते इति तादृशाऽभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वसिद्ध्या तमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावाधिकरणीभूते पर्वते धूमस्य वृत्तित्वात् ।

साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वप्रवेशे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया यः साध्यताऽवच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याग्राह्यत्वान्नास्त्येवाऽव्याप्तिः ।

एवञ्च साध्यनिष्ठत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणविधया प्रवेशेऽपि यदि 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपक-साध्यनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयमेव तदा किं तादृशाऽन्तर्गडुकल्पेन साध्यनिष्ठत्वेन ? 'साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतावच्छेदकनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवमेव लक्षणमङ्गीक्रियता***मिति वाच्यम्;***

साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक-साध्यताऽवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इत्येवं लक्षणाऽभ्युपगमेनैव सर्वसामञ्जस्ये तादृशलक्षणपर्यन्ताऽनुधावनस्य व्यर्थत्वात् । एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवायि-संयोग्युभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टेन संयोगेन अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितायाः च वह्नित्वसमवायिरूपसाध्येऽपि सत्त्वेन तादृशाऽभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य वह्नित्वसमवायि-संयोग्युभयत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वाऽभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । (साध्यनिष्ठत्वप्रवेशे प्रतियोगितावच्छेद-

●

આ રીતે સમવાયથી સંયોગિઅભાવને લઈને **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** - આ સ્થલમાં તમે જે અવ્યાપ્તિ આપી હતી તે ઉપર્યુક્ત પરિષ્કારથી જ (કે જેમાં પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાનો ધર્મવિધયા અથવા સંબંધવિધયા કોઈ એક રૂપે જ પ્રવેશ કરાવવામાં આવેલ છે) દૂર થઈ જાય છે તો તમે જે ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા બંને રીતે પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ કરાવી લક્ષણ બનાવો છો તેની પાછળ શું પ્રયોજન છે ?

कतायाः संसर्गविधया प्रवेशः न कर्तव्यः, संसर्गविधया साध्यतावच्छेदकता धर्मविधया च प्रतियोगितायाः साध्यतायाः वाऽवच्छेदकता निवेश्या, तदप्रवेशे संसर्गविधया उभयावच्छेदकत्वयोः प्रवेशः, धर्मविधया च एकतरस्य इति विशेषः सूक्ष्ममीक्षणीयः।)

एवञ्च साध्यनिष्ठत्वं प्रतियोगितावि शेषणविधया निवेश्योक्तलक्षणाङ्गीकारे नास्ति एवाऽव्याप्तिः इति उभयविधया साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः प्रवेशः व्यर्थः एवेति फलितम् । ततश्च किमर्थं तादृशं लक्षणमुपदर्श्यते भवद्भिः ? इत्याशङ्कायामाह - **वस्तुतः** इत्यादि ।

अयमाशयः - 'साध्याभाववदवृत्तित्वम्' इत्येतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसवृत्तितावि शिष्टवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, महानसवृत्तितावि शिष्टवह्न्यभावीयप्रतियोगितायाः 'विशिष्टं शुद्धान्नाऽतिरिच्यते' इतिन्यायेन वह्नौ अपि सत्त्वेन तादृशाऽभावस्य साध्याभावविधया ग्राह्यत्वात्, तदधिकरणीभूतपर्वते धूमस्य वृत्तित्वाच्च ।

तन्निराकरणाय अभावविशेषणविधया साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं निवेशितम्, ततश्च महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितायाः महानसीयवह्नित्वेनाऽवच्छिन्नत्वेन, महानसीयवह्नित्वस्य च साध्यतावच्छेदकत्वाऽभावेन तादृशमहानसीयवह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाऽभावात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वान्न तमादायाऽव्याप्तिः ।

●

❀ એક નવા પરિષ્કારની આવશ્યકતા ❀

ઉત્તરપક્ષ :- ભાગ્યશાળી ! આપની વાત સાચી છે. એટલે જ ગ્રંથકાર **વસ્તુતઃ** કહીને અભિનવ પંથ બતાવે છે. આના દ્વારા ઉભયનો = પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા બંનેનો ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા - ઉભયવિધયા જ પ્રવેશ કરવો પડશે - તે વાત સાબિત થઈ જશે. વાત જરા વિગતે અને મૂળમાંથી જોઈએ. મૂળ લક્ષણ છે આપણું સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ.

આ લક્ષણમાં **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** સ્થલે બે રીતે અવ્યાપ્તિ આપી. (૧) મહાનસીયવહ્નિ એ વહ્નિસામાન્યથી અનતિરિક્ત જ છે. માટે, મહાનસીયવહ્નિ પણ સાધ્યઅંતર્ગત જ કહેવાય. ∴ મહાનસીયવહ્નિઅભાવ = સાધ્યાભાવ. યદ્વા **विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते** ન્યાયથી મહાનસીયવહ્નિ તથા શુદ્ધવહ્નિ વચ્ચે અભેદ હોવાથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવ = વહ્નિઅભાવ = સાધ્યાભાવ. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં વૃત્તિ. માટે, લક્ષણસમન્વય ન થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ. અથવા પર્વતમાં વહ્નિ-જલઉભયાભાવ લઈએ. આ અભાવનો પ્રતિયોગી સાધ્ય બને છે. માટે, આ અભાવ સાધ્યાભાવ તરીકે લઈ જ શકાય. તેનું

साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इत्येवं लक्षणाङ्गीकारेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वधर्मावच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात्, तादृशाऽभावाधिकरणपर्वते धूमस्य वृत्तित्वाच्च ।

तन्निवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि लक्षणेऽभावविशेषणविधया निवेशितम् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वान्नाऽव्याप्तिः ।

किन्तु 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणाङ्गीकारेऽपि 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादाय अव्याप्तिः स्यादेव, यतः यथा महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगिता महानसीयवह्नित्वेन अवच्छिन्ना तथैव महानसीयत्व-वह्नित्वोभयधर्मेणापि अवच्छिन्ना, प्रतियोगिताऽनतिरिक्तवृत्तिधर्मः प्रतियोगितावच्छेदकः भवति, महानसीयत्वं = महानसवृत्तिता वह्नित्वञ्चैतद्द्वितयमपि महानसीयवह्नौ स्यादेव, तत्रैव च स्यात्, नान्यत्रेति महानसीयत्वं वह्नित्वञ्चैतद्द्वितयं

●

અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણઅસમન્વય. અવ્યાપ્તિ દુર્વાર !

(૨) પર્વત ઉપર સંયોગસંબંધથી વહ્નિ રહે. સમવાયસંબંધથી વહ્નિ ન રહે. સમવાયસંબંધથી વહ્નિ પોતાના અવયવોમાં જ રહે. માટે, સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો વહ્નિઅભાવ = સાધ્યાભાવ પર્વતમાં રહી જશે. ધૂમ તેમાં વૃત્તિ. લક્ષણઅસમન્વય, અવ્યાપ્તિ !

આ બંને પ્રકારની અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે પરિષ્કાર કર્યો - સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધ-અવચ્છિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિત્વ. પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સંયોગ. સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ → વહ્નિત્વ. અત્યાર સુધીમાં અવ્યાપ્તિ આપવા માટે જે - જે અભાવ લીધા તેમાં

(૧) મહાનસીયવહ્નિત્વઅવચ્છિન્ન-સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક મહાનસીય-વહ્નિઅભાવ,

(૨) વહ્નિ-જલઉભયત્વઅવચ્છિન્ન-સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિ-જલ ઉભયાભાવ,

(૩) વહ્નિત્વઅવચ્છિન્ન-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ

प्रतियोगिताऽनतिरिक्तवृत्ति, प्रतियोगितायाः महानसीयवह्नौ सत्त्वात् तत्रैव च उक्तधर्मद्वितयस्य सत्त्वात् । अतः महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता महानसीयवह्नित्वे स्यात्, महानसीयत्व-वह्नित्वोभयस्मिन्नपि च स्यादिति यथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता महानसीयवह्नित्वाऽवच्छिन्ना तथैव महानसीयत्वेनाऽपि अवच्छिन्ना, वह्नित्वेनाऽपि अवच्छिन्ना । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां वह्नित्वरूपसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वात्, संयोगसम्बन्धरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वाच्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविधया महानसीयवह्न्यभावः गृह्यते एव, तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

य शो ल ता

एतदव्याप्तिनिराकरणाय साध्यतावच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्नत्वं प्रतियोगिताविशेषणविधया प्रवेशनीयम्, महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वेनाऽवच्छिन्ना वर्तते एव, किन्तु तदतिरिक्तमहानसीयत्वेनाऽपि अवच्छिन्ना, न केवलं वह्नित्वेनैवाऽवच्छिन्ना । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वधर्मेतरमहानसीयत्वधर्मेणाऽवच्छिन्नत्वेन

●

- આ બધાં અભાવો છે. આમાં એક પણ અભાવ વહ્નિત્વઅવચ્છિન્ન-સંયોગસંબંધ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક નથી. આપણે પરિષ્કાર કર્યો તે મુજબ વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયથી અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવ જ લઈ શકાશે. તેવો અભાવ સંયોગથી વહ્નિઅભાવ જ મળશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ, લક્ષણસમન્વય થઈ ગયો. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

❁ મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ઊભી જ ❁

વિ ન ભા

હજુ ઊંડાણથી વિચારશું તો આમાં પણ આપણે અવ્યાપ્તિ આપી શકીશું. સ્થલ → **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** । અભાવ લઈશું → મહાનસીયવહ્નિઅભાવ. આ અભાવીયપ્રતિયોગિતા જે રીતે મહાનસીયવહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન કહેવાય. તે રીતે મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વઉભયથી અવચ્છિન્ન પણ કહેવાય. મતલબ કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવ મહાનસીયવહ્નિત્વઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક પણ કહેવાય અને મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વઉભયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક પણ કહેવાય. કારણ કે મહાનસીયવહ્નિત્વની જેમ મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વઉભય ધર્મો પણ મહાનસીયવહ્નિમાં રહેનારા અને મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાને અનતિરિક્તવૃત્તિ છે. પરિણામે તે બન્ને ધર્મો પણ તાદશઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક બને જ. તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ જ છે. આમ, મહાનસીયવહ્નિઅભાવ સાધ્યતા-

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्नत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याग्राह्यत्वात् । एवञ्च 'साध्यतावच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयम् ।

किन्तु एवं लक्षणाङ्गीकारेऽपि न निस्तारः, 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वेतरधर्माऽनवच्छिन्नत्वसत्त्वात्, संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याऽपि सत्त्वाच्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविधया संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावोऽपि गृह्यते एव । पर्वते संयोगेन वह्नेः सत्त्वेऽपि समवायेन वह्नेरसत्त्वात्तादृशसंयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्नेरभावः पर्वते लभ्यते एव, 'एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ती'ति न्यायात् । तत्र च धूमः वृत्तिरिति धूमे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहाल्लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

एतदव्याप्त्यपाकरणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्ब-

य शो ल ता

અવચ્છેદકધર્મ વહ્નિત્વ તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ - ઉભયથી અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે જ. હા ! સાધ્યતાઅવચ્છેદક સિવાયના મહાનસીયત્વથી પણ અવચ્છિન્ન છે. કિંતુ તાદૃશ અભાવ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી અને સંબંધથી અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક હોવાને કારણે સાધ્યાભાવ તરીકે તે લઈ જ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત, ધૂમ તેમાં વૃત્તિ. લક્ષણઅસમન્વય. અવ્યાપ્તિ !

❀ संयोग-समवायोभयथी अभाव लईने अव्याप्ति ❀

वि

आ જ રીતે **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** સ્થલમાં સંયોગ-સમવાયઉભયસંબંધથી વહ્નિઅભાવ લઈએ. પર્વત ઉપર સંયોગસંબંધથી વહ્નિ રહે છે. પણ, સંયોગ-સમવાયઉભયથી તો વહ્નિ અવૃત્તિ જ છે. તે અભાવ સંયોગ-સમવાયઉભયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક તથા વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ કહેવાશે. આ રીતે પ્રસ્તુત વહ્નિઅભાવ પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિત્વ - ઉભયથી અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવ હોવાથી સાધ્યાભાવ તરીકે લઈ શકાશે. આ અભાવનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં વૃત્તિ. લક્ષણઅસમન્વય. પુનઃ અવ્યાપ્તિ !

ना भा

न्धेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वं प्रवेशनीयम् । तथा च न संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादाय अव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धेतरसमवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

तथा च 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येव लक्षणमभ्युपन्तव्यमिति फलितम् ।

अत्रेदमवधेयम् - 'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्ना धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः = साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपक-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणाङ्गी-

●

❋ साध्यतावच्छेदकઈतरअनवच्छिन्नत्वप्रवेश જરૂરી ❋

આ બન્ને પ્રકારની અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે એક નવો પરિષ્કાર કરવો પડશે કે → साध्यताअवच्छेदकधर्मअवच्छिन्नत्व = साध्यताअवच्छेदकधर्मईतरधर्मअनवच्छिन्नत्व. तथा साध्यताअवच्छेदकसंबंधअवच्छिन्नत्व = साध्यताअवच्छेदकसंबंधईतरसंबंधअनवच्छिन्नत्व. આ બન્ને જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જાય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ = साध्याभाववद्वृअवृत्तित्व.

પ્રસ્તુતમાં સૌ પ્રથમ (૧) મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આપી. આ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વધર્મથી અવચ્છિન્ન છે. સાથે સાથે મહાનસીયત્વધર્મથી પણ અવચ્છિન્ન છે. એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ જે વહ્નિત્વ તેનાથી ઈતર = ભિન્ન ધર્મ જે મહાનસીયત્વ તેનાથી અવચ્છિન્ન છે. પ્રસ્તુત પરિષ્કાર મુજબ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મથી ઈતર જે ધર્મ તેનાથી અનવચ્છિન્ન હોય તે જ અભાવ લઈ શકાય છે. માટે મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. સંયોગથી વહ્નિઅભાવ લેવો પડશે. તદધિકરણ - જલહ્રદ. તેમાં ધૂમ અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય. અવ્યાપ્તિ દૂર.

(૨) બીજી વાર અવ્યાપ્તિ આપતી વખતે સંયોગ - સમવાયઉભયસંબંધથી વહ્નિઅભાવ લીધેલ. આ વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધ સંયોગથી તો અવચ્છિન્ન છે જ. સાથે સાથે સમવાયથી પણ અવચ્છિન્ન છે. એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધસંયોગઈતર-

कारेऽपि उक्ताऽव्याप्तिद्वितयं तु भवत्येव, 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावीय-प्रतियोगितायाः उक्तरीत्या वह्नित्वाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यत्साध्यतावच्छेदकं वह्नित्वं धर्मविधया तेनाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यता-निरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छे-दकतानिरूपकत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्ट-निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्याऽपि सत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् । साध्यनिष्ठत्व-प्रवेशेऽपि उक्ताऽभावीयप्रतियोगितायाः तादृशत्वेन न उक्ताऽभाववारणं सम्भवति । तथा च साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकसाध्यतानिरूपितयत्किञ्चि-त्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रति-योगितानिरूपकाऽभावविधया तादृशमहानसीयवह्न्यभावग्रहणसम्भवात्तमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव,

या शो ल ता

●

સમવાયસંબંધથી અવચ્છિન્ન છે. આપણા પરિષ્કાર મુજબ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતા-અવચ્છેદકસંબંધઈતરસંબંધથી અનવચ્છિન્ન હોય તે જ અભાવ લઈ શકાય. માટે, સંયોગ -સમવાયઉભયસંબંધથી વહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. કેવલ સંયોગસંબંધથી વહ્નિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય. અવ્યાપ્તિ દૂર !

❋ પ્રતિયોગિતા અને અવચ્છેદકતા : પરસ્પર નિરૂપિત ❋

આ રીતે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મઅવચ્છિન્નત્વ = સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મઈતર-ધર્મઅનવચ્છિન્નત્વ ફલિત થયું. સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મઈતરધર્મઅનવચ્છિન્નત્વ એટલે કે સાધ્યતાનિરૂપિતા ધર્મવિધયા યા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટઈતરનિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તદ્અનિરૂપકત્વ = તદ્અનિરૂપિતત્વ. પ્રસ્તુતમાં જે રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપક પ્રતિયોગિતા થાય તે રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિત પણ પ્રતિયોગિતા થાય. બન્ને વચ્ચે પરસ્પર નિરૂપ્ય-નિરૂપકભાવ છે. દા.ત. રામનિષ્ઠપિતૃત્વનિરૂપિત લવણનિષ્ઠપુત્રત્વ અને લવણનિષ્ઠપુત્રત્વનિરૂપિત રામનિષ્ઠપિતૃત્વ - બન્ને રીતે કહી શકાય. કારણ કે લવણમાં પુત્રત્વ છે. માટે, રામમાં પિતૃત્વ છે. તથા રામમાં પિતૃત્વ છે. માટે, લવણમાં પુત્રત્વ છે - બન્ને પ્રકારે કહી શકાય છે. આ જ રીતે (જો ઘટાભાવ લઈએ તો) ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપિત ઘટત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા કહેવાય. તથા ઘટત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિત ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા - આ

વિ ન ભા

महानसीयवह्न्यभावाधिकरणे पर्वते धूमस्य वृत्तित्वात् ।

एवं संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः उक्तरीत्या संयोगेनाऽपि अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गतात्रिशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्रिशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वस्यापि सत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् । उक्ताऽभावीयप्रतियोगितायाः वह्निनिष्ठत्वेन साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽपि न तद्वारणं सम्भवति । एवं संयोग-समवायोभयसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव ।

ततश्च धर्म-सम्बन्धविधया साध्यता-प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वप्रवेशेऽपि उक्ताऽव्याप्तिद्वितयसत्त्वात् प्रकृताऽव्याप्तिद्वितयं धर्मविधया सम्बन्धविधया वा साध्यतावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्य वाऽप्रवेशप्रत्ययिकं नास्ति इति निश्चीयते, अतः तन्निवारणाय मूलतः एव परिष्कारः कर्तव्यः । अतः एव साध्याभाववदवृत्तित्वम् इति एवं मूललक्षणं गृहीत्वा अव्याप्तिद्वितयमुपदर्शितमित्यवधेयम् ।

इत्थञ्च पूर्वोक्तरीत्या उक्ताऽव्याप्तिद्वितयवारणाय 'साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वम्' - इत्यस्य 'साध्यतावच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्नत्वम्' इत्यर्थः, 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्' इत्यस्य 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेतरसम्बन्धानवच्छिन्नत्वम्' इत्यर्थः ज्ञेयः, तथा च 'साध्यतावच्छेदकसम्ब-

●

પ્રમાણે પણ કહેવાય. કારણ કે ઘટમાં પ્રતિયોગિતા છે. માટે, ઘટત્વમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા છે. અને ઘટત્વમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા છે. માટે, ઘટમાં પ્રતિયોગિતા છે - આ પ્રમાણે બન્ને પ્રકારે કહી શકાય છે. પ્રસ્તુતમાં પહેલા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ પ્રતિયોગિતામાં લઈ ગયા. હવે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ લઈ જઈએ છીએ - બન્નેમાં કોઈ વિરોધ નથી. બન્ને રીતે કહી શકાય છે. નવ્ય ન્યાયની આ શાબ્દિક શૈલિથી પરિચિત રહેવા જેવું છે.) તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ = સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઈતરસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ. અર્થાત્ સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંબંધવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટઈતરનિષ્ઠા યા સંબંધવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્અનિરૂપિતત્વ. આ બન્ને જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

न्धेतरसम्बन्धानवच्छिन्न-साध्यताऽवच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयम् ।

अत्र धर्मविधया सम्बन्धविधया च प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि साध्यतावच्छेदकत्वस्यापि चाऽवश्यं प्रवेशः कार्यः एव, अन्यथा अव्याप्त्याद्यापत्तेः । 'साध्यतावच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्न-त्वम्' इत्यस्य चत्वारो विकल्पाः - (१) धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदितरेण धर्मविधया अनवच्छिन्नत्वम् - इत्येवं तदर्थः, (२) धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदितरेण अनवच्छिन्नत्वम् इति तदर्थः, (३) साध्यतावच्छेदकभिन्नः यः तेन धर्मविधया अनवच्छिन्नत्वम् - इति तदर्थः, (४) साध्यतावच्छेदकभिन्नेन अनवच्छिन्नत्वम् इति वा तदर्थः अभिप्रेतः ? अत्र प्रथमविकल्पः एवाङ्गीकर्तव्यः । 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वम्' - इत्यस्याऽपि चतुर्धा अर्थः भवति - (१) सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदितरेण सम्बन्धविधया अनवच्छिन्नत्वम् - इति तदर्थः, (२) सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदितरेण अनवच्छिन्नत्वम् इति तदर्थः, (३) साध्यतावच्छेदकभिन्नः यः तेन सम्बन्धविधया अनवच्छिन्नत्वम् - इति तदर्थः (४) साध्यतावच्छेदकभिन्नेनाऽनवच्छिन्नत्वम् - इति वा तदर्थः अभिप्रेतः ? प्रथमविकल्प एव अत्रापि अङ्गीकर्तव्यः ।

'सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदितरेण सम्बन्धविधया अनवच्छिन्नत्वम्' - इदमेव परिष्कारशैल्या इत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽ-निरूपकत्वं यद्वा साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वम् । इदञ्च अभावीयप्रतियोगितायाः विशेषणम् । अभावीयप्रतियोगिता यथा स्वावच्छेदकनिष्ठावच्छे-दकतानिरूपिका भवति तथा स्वावच्छेदकनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपिताऽपि, घटाभावीयप्रतियोगिता घटत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽपि भवति, घटत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिकाऽपि भवति, तादृश-प्रतियोगितायाः घटत्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन घटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वमेव तत्र स्यात्, पटत्व-निष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वं नैव, अतः तादृशप्रतियोगिता पटत्वनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपिताऽपि कथ्यते, एवं पटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपिकाऽपि कथ्यते । पूर्वम् अवच्छेदकतानिरूपिका प्रतियोगिता उक्ता, अत्र अवच्छेदकतानिरूपिता प्रतियोगिता कथ्यते इति न व्यामोह्यम्, परस्पर-निरूप्य-निरूपकभावापन्नत्वात्तयोः, यथा रामनिष्ठपितृत्वनिरूपितं लवणनिष्ठपुत्रत्वं कथ्यते, राम-निष्ठपितृत्वनिरूपकमपि लवणनिष्ठपुत्रत्वं कथ्यते तथा इति अवधेयम् । साध्यतानिरूपितसंसर्गता-

विशिष्टः = सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः, तद्भिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वम् = तदितरेण संसर्गविधया अनवच्छिन्नत्वम् । तथा च सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदितरेण सम्बन्धविधया अनवच्छिन्नत्वम् = साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वम् इति ।

एवं 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तदितरेण अनवच्छिन्नत्वम्' इति इदमपि परिष्कारशैल्या इत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वम् इति ।

एवं लक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, न वा संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति । अत्र धर्मविधया सम्बन्धविधया वा साध्यतावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्य वा अप्रवेशे काऽऽपत्तिः ? इति निरूपणीयम् । तदर्थं पूर्वोक्ताः षोडशभङ्गाः एवाऽनुगन्तव्याः । अतः सुखप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वमुपन्यस्ता अपि षोडश भङ्गाः क्रमं परावर्त्य पुनः प्रदर्श्यन्ते । तदनु तद्भङ्गानुसारिलक्षणानि प्रदर्शयिष्यन्ते । तत्रैकमेव लक्षणं निर्दुष्टं स्यात्, अन्यानि सर्वाण्यपि दोषग्रस्तान्येवेत्यवधेयम् ।

तत्र षोडशभङ्गकरचना एवम् -

	साध्यतावच्छेदकत्वम्		प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्	
क्रमाङ्कः	धर्मविधया	सम्बन्धविधया	धर्मविधया	सम्बन्धविधया
१	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
२	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्
३	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
४	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्
५	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
६	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्
७	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
८	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्
९	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
१०	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्

११	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
१२	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्
१३	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
१४	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्
१५	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
१६	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्

अत्र अन्तिमभङ्गानुसारिलक्षणमेव निदुर्ष्टम् अस्ति । तत्पूर्विलानि सर्वाण्यपि दुष्टानि । तथा हि -

– प्रथमभङ्गानुसारिलक्षणम् -

साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टेतरनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इत्यर्थः ।

अत्र साध्यनिष्ठत्वं प्रवेश्यतां मा वा ? अव्याप्तिः स्यादेवेति यत्र साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽपि अव्याप्तिः भवति तादृशैकस्थले अव्याप्तिः प्रतिलक्षणं दर्शयिष्यते, अन्यत्र अव्याप्तिः भवति न वा तत्स्वयमूह्यम् ।

उक्तलक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकवह्नित्व-संयोगेतरघटत्वधर्मेणाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यता-

•※• નૂતન પરિષ્કારમાં ઉભયવિધયા પ્રવેશ ન કરતા અનર્થ •※•

આ રીતે બે જગ્યાએ ધર્મ અને સંબંધનો આપણે પ્રવેશ કર્યો. હવે ધર્મ અને સંબંધ બન્ને જગ્યાએથી કાઢી નાંખો તો લક્ષણ થાય → જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાનિરૂપિતઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટઈતરનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ જાય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ. જો આવું લક્ષણ બનાવશો તો **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** આ સ્થલમાં સમવાય સંબંધથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ આવે. પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતા-

य शो ल ता

वि न भा

निरूपितावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्व-संयोगभिन्नवह्नि-घटोभयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्व-संयोगेतरसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

एवं महानसीयवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्व-संयोगभिन्नं यद् महानसीयवह्नित्वं महानसीयत्वं वा तेनाऽवच्छिन्नत्वसत्त्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपित्वत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

य शो ल ता

एवं संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्व-संयोगेतरसमवायसम्बन्धनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवञ्च 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टद्रव्यत्वत्व-समवायेतरजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टद्रव्यत्वत्व-समवायेतरजलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टद्रव्यत्वत्व-समवायेतरकालिकसम्बन्धनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्व-

विरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्राऽव्याप्तिः स्यात्, समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता वह्नित्वसमवाय-समवायनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपिता केवलवह्नित्वसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता वा । वह्नित्व-समवायः समवायश्चैतद्द्वितयमपि साध्यतावच्छेदकमेव । समवाय-वह्नित्वसमवायेतरेण केनचिदपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां समवाय-वह्नित्व-समवायेतरधर्मनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं वर्तते एवेति साध्यतावच्छेदकभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽ-निरूपितत्वमपि वर्तते एव = साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽ-निरूपितत्वमपि तत्र स्यादेवेति तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते एव । अत्र प्रतियोगितावि‌शेषणविधया साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वह्नित्वसमवायिरूपसाध्यनिष्ठत्वेन न तदभावमादायाऽव्याप्तेर्वारणं शक्यम् ।

य शो ल ता

●

અવચ્છેદક ધર્મ છે → વહ્નિત્વસમવાય + સમવાય. તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે → સંયોગ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે - વહ્નિત્વસમવાય + સમવાય. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે - સમવાય.

તેથી, સાધ્યતાનિરૂપિતઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ જે સમવાય + વહ્નિત્વસમવાય. તેનાથી ઈતરઘટત્વ-સમવાયાદિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ વહ્નિત્વસમવાયિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેશે જ. કારણ કે વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવના પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક વહ્નિત્વસમવાય તથા સમવાય છે. માટે, આ ઉભયમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જાય, આ સિવાયના ઘટત્વસમવાયાદિમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ ન જ જાય. કારણ કે ઘટત્વસમવાય વગેરે ન તો વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ બને છે કે ન તો સંબંધ. અને વહ્નિત્વસમવાય + સમવાય સાધ્યતાઅવચ્છેદક જ છે. તદિતર નહીં. માટે, વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં વૃત્તિ, લક્ષણ-અસમન્વય તથા અવ્યાપ્તિ !

વિ ન ભ્રા

❀ સમવાયથી સમવાયિઅભાવ પર્વત ઉપર ન મળે ❀

પૂર્વે જણાવ્યુ તે મુજબ નિમ્નોક્ત રીતે અવ્યાપ્તિ આપી ન શકાય.

"સ્થળ → **पर्वतः समवायिमान् धूमात्** ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगैतद्द्वितयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वेन तदितरनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वविरहेण तादृशसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगयोश्च साध्यतावच्छेदकत्वेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-वह्नित्वसमवायेतरनिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

य शो ल ता

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वेन तदितरनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वविरहेण तादृशवृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टवृत्तिनियामकवह्निसंयोग-वह्नित्वसमवायेतरधर्मनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

●

साध्यताअवच्छेदक संबंध → संयोग. साध्यताअवच्छेदक धर्म → समवाय.
अभाव → समवायथी समवायिअभाव.
प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध → समवाय.
प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म → समवाय.
समवायिअभावीयप्रतियोगितामां
साध्यतानिरूपितअवच्छेदकताविशिष्टसमवायईतर જે स्वरूपसंबंध, घटत्व वगेरे तन्निष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतानिरूपितत्व नहीं रहे. कारण के समवायिअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म अने संबंध मात्र समवाय ज छे. एटले समवायनिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतानिरूपितत्व ज समवायिअभावीयप्रतियोगितामां रहे. स्वरूपसंबंध वगेरेमां तथा घटत्व वगेरेमां रहेल प्रतियोगिताअवच्छेदकतानिरूपितत्व समवायिअभावीयप्रतियोगितामां न रहे. कारण के स्वरूपसंबंध - घटत्व वगेरे न तो समवायिअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध छे, न तो धर्म. माटे, समवायिअभाव लई शकाशे. तेनुं अधिकरण पर्वत. धूम तेमां वृत्ति. लक्षणअसमन्वय अने अव्याप्ति ! " अहीं पर्वत उपर समवायथी समवायिअभाव मळे ज नहीं. कारण के रूपत्वसमवायी एवुं रूप समवायथी पर्वत उपर रहेल छे. माटे पूर्वोक्त वह्नित्वसमवायीसाध्यक स्थले ज अव्याप्ति समजवी.

वि न भा

एवमुक्तस्थले एव संयोगेन साध्यतायां वह्नित्वसमवायेन समवायेन च संयोग्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां संयोग-वह्नित्वसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपित-त्वस्यैव संयोग-समवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव वा सत्त्वेन तदितरनिष्ठावच्छेदकतानिरूपित-त्वविरहेण तादृशवह्नित्वसमवाय-समवाय-संयोगानाञ्च साध्यतावच्छेदकत्वेन साध्यतानिरूपिताऽ-वच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवाय-वह्नित्वसमवायेतरनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशाऽ-भावस्य ग्राह्यत्वादिति । एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन संयोग्यभाव-मादायाऽव्याप्तिः भावनीया ।

– द्वितीयभङ्गकानुसारिलक्षणम् -

साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकभिन्नः यः तेन सम्बन्धविधयाऽनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । अत्र या प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्ना स्यात् सा साध्यतावच्छेदकभिन्नः यः तेन सम्बन्धविधयाऽन-वच्छिन्नाऽपि स्यादेव, 'साध्यताऽवच्छेदकभिन्नेन धर्मविधया सम्बन्धविधया' वा इत्यकथने उभय-विधया तदनवच्छिन्नत्वे एव सा प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्ना कथ्यते । तथा च या प्रतियोगिता साध्यताऽवच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्ना सा साध्यतावच्छेदकभिन्नेन सम्बन्धविधया अनवच्छिन्ना भवत्येवेति लक्षणे साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगितावि‌शेषणविधयाऽ-नुप्रवेश्यम् । ततश्च सर्वमव्याप्त्यादिकं प्रथमलक्षणवदनुसन्धेयम् ।

यदि च केवलं 'साध्यतावच्छेदकभिन्नः यः तेन सम्बन्धविधयाऽनवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽ-भावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः = साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीया-वच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणम-भ्युपेयते तदा तु बहुशः अव्याप्तिः भवेत् ।

तथा हि - पर्वतो वह्निमान् धूमाद् - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभाव-मादायाऽव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकवह्नित्व-संयोगेतरघटत्वेनाऽ-वच्छिन्नत्वेऽपि तेन सम्बन्धविधयाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिता-वच्छेदकताविशिष्टवह्नित्व-संयोगभिन्नघटत्वादिनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्याऽनपाया-त्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि अव्याप्तिः स्यात्, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां

संयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वमेव अस्ति, संयोगेतरनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वं नास्त्येव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संसर्गविधया संयोगेनैवावच्छिन्नत्वात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्व-संयोगेतरवह्नि-घटोभयत्वेन अवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि संसर्गविधया तदनवच्छिन्नत्वस्यैव सत्त्वेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-भिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् । अत्र साध्यनिष्ठत्व-प्रवेशेऽपि एतदभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, एतदभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वादिति ।

एवं महानसीयवह्न्यभावमादायाऽप्यव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यता-निरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-वह्नित्वेतरमहानसीयत्वेन अवच्छिन्नत्वेऽपि संसर्गविधया तदनव-च्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टेतरनिष्ठसंसर्गीयाऽ-वच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

समवायेन वह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः न स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यताव-
य च्छेदकवह्नित्व-संयोगेतरसमवायेन सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां
शो साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नसमवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहा-
ल त्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।
ता एवं समवाय-संयोगोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकवह्नित्व-संयोगेतरसमवायेन सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रति-योगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नसमवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्व-विरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय अव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकभिन्नजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि सम्बन्धविधया तदनवच्छिन्नत्वेन सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकसमवायेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन च तादृशाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेद-कताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादायाऽपि अव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यता-वच्छेदकेतरजलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि सम्बन्धविधया तदनवच्छिन्नत्वेन सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकसमवायेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिता-

वच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वातादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय न अव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकेतरकालिकेन सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्राऽव्याप्त्यादिकं पूर्ववद् भावनीयम्, तत्र साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वघटितप्रथमलक्षणस्याप्यव्याप्तत्वेन एतल्लक्षणाऽव्याप्तिर्ध्रौव्यादिति ।

– तृतीयभङ्गकानुसारिलक्षणम् -

साध्यतावच्छेदकभिन्नः यः धर्मविधया तदनवच्छिन्ना, साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । अत्र या प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्ना सा साध्यताऽवच्छेदकभिन्नः यः धर्मविधया तदनवच्छिन्नाऽपि भवेदेव, यतः साध्यतावच्छेदकभिन्नेन या प्रतियोगिता धर्मविधया सम्बन्धविधया च उभयथा अनवच्छिन्ना भवेत् सा एव साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्ना कथ्यते, अतः साध्यतावच्छेदकभिन्नानवच्छिन्ना प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकभिन्नेन धर्मविधया अनवच्छिन्ना भवेदेवेति लक्षणे साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वमेव प्रवेशनीयम्, साध्यतावच्छेदकभिन्नः यः धर्मविधया तदनवच्छिन्नत्वं न निवेश्यम् इति प्रथमलक्षणवदेव सर्वमव्याप्त्यादिकमत्राऽनुसन्धेयम् ।

यदि च 'साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः = साध्यतावच्छेदकभिन्नः यः धर्मविधया तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणमङ्गीक्रियते तदा अव्याप्तिबाहुल्यम् ।

तथा हि - 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्न्यभावमादाय अव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्व-संयोगेतरसमवायेन अवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि धर्मविधया तदनवच्छिन्नत्वसत्त्वेन धर्मविधया तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् । धर्मविधया तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता च वह्नित्वेनैवाऽवच्छिन्ना, वह्नित्वेतरेण न

हि केनचिदपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता धर्मविधया अवच्छिन्ना इति स्यादेवाऽव्याप्तिः । साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽपि नैतदव्याप्तिनिवारणम्, एतदभावीयप्रतियोगितायाः तथात्वादेवेति ।

समवाय-संयोगोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्व-संयोगेतरसमवायेन अवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि धर्मविधया तदनवच्छिन्नत्वसत्त्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

पर्वतो वह्निमान्, धूमाद् - इत्यत्र घटाभावमादायाऽव्याप्तिः न स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्व-संयोगेतरघटत्वेन धर्मविधयाऽवच्छिन्नत्वसत्त्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं महानसीयवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्व-संयोगेतरमहानसीयत्वेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वसत्त्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्व-संयोगेतरवह्नि-घटोभयत्वेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वसत्त्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टद्रव्यत्वत्व-समवायेतरजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टद्रव्यत्वत्व-समवायेतरजलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वेन धर्मविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धा-

वच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात् तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय अव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टद्रव्यत्वत्व-समवायेतरकालिकेनाऽवच्छिन्नत्वेऽपि तेन धर्मविधयाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र अव्याप्त्यादिकं प्रथमलक्षणवद् भावनीयम्, तत्र प्रथमलक्षणस्याऽव्याप्तत्वेन एतल्लक्षणाऽव्याप्तिर्ध्रौव्यादिति ।

– चतुर्थभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

साध्यतावच्छेदकभिन्नः यः तेन सम्बन्धविधया अनवच्छिन्ना, साध्यतावच्छेदकभिन्नः यः तेन धर्मविधया अनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । इदमेव परिष्कारशैल्या इत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । या प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकभिन्नेन धर्मविधयाऽपि अवच्छिन्ना न स्यात्, सम्बन्धविधयाऽपि अवच्छिन्ना न स्यात् सैव प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्ना कथ्यते । ततश्च यस्यां प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वं स्यात् तस्यां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वञ्च स्यातामेव, यस्याञ्च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वञ्च स्याताम्, तस्यां साध्यतावच्छेदकभिन्नानवच्छिन्नत्वं स्यादेवेति द्वेऽपि लक्षणे (= प्रथम-चतुर्थलक्षणे) शब्दमात्रेण भिन्ने, अर्थापेक्षयाऽभिन्ने इति तुल्ययोगक्षेमत्वाद् यत्र यत्र प्रथमलक्षणाऽव्याप्तिः तत्र तत्र चतुर्थलक्षणस्याऽपि अव्याप्तिः स्यादेव, यत्र यत्र च चतुर्थलक्षणाऽव्याप्तिः तत्र तत्र प्रथमलक्षणस्यापि अव्याप्तिः स्यादेव इति प्रथमलक्षणवदेव अस्य अव्याप्त्यादिकं सर्वं विभावनीयम् । यत्र स्थले यमभावमादाय प्रथमलक्षणाऽनुसारेण अव्याप्तिः यथा भवति, न वा भवति तथैव तत्र तमभावमादाय चतुर्थलक्षणस्याऽपि

य शो ल ता

ज्ञेयमिति भावः ।

– पञ्चमभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन अनवच्छिन्ना, साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । अत्र या प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्ना सा सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेनापि अनवच्छिन्ना एव भवेत् - इति नियमः नास्ति । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमाद् - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावीयप्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोग-वह्नित्वेतरधर्माऽनवच्छिन्ना अस्ति, किन्तु सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन वह्नित्वेन तु अवच्छिन्ना एव वर्तते, न तु अनवच्छिन्ना । परिष्कारशैल्या इदं लक्षणम् इत्थम् अभिधीयते - साध्यतानिरूपित-संसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठा-वच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

य शो ल ता

❁ साध्यताअवच्छेदकतानो संसर्गविधया प्रवेश ❁

આ પ્રકારની અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે આટલો ખુલાસો અનિવાર્ય બનશે કે → જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટઈતર-નિષ્ઠઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ રહે તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

પહેલા આપણે લક્ષણ સ્વીકારેલ કે →

જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાનિરૂપિતઅવચ્છેદકતાવદ્ઇતરનિષ્ઠઅવચ્છેદકતા-અનિરૂપિતત્વ જાય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ. સરળ ભાષામાં →

વિ ન મ્રા

જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદક સિવાયના ન બનતા હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

આટલું જ લક્ષણ માનવા જતા **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** આ સ્થલમાં સમવાયથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ દોષ આવ્યો.

માટે, પરિષ્કાર કર્યો કે →

જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટઈતરનિષ્ઠઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

સરળ ભાષામાં →

સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધ સિવાયના જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ન બનતા

હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

★ પરિષ્કારથી અવ્યાપ્તિનિવારણ ★

હવે, **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** - આ સ્થળમાં અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. કારણ કે વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટ જે સંયોગસંબંધ (= સંબંધવિધયા જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંયોગસંબંધ) તદ્ઈતર સમવાયસંબંધનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ જાય છે. કારણ કે વહ્નિત્વસમવાયિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે. એટલે કે વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંયોગસંબંધથી ભિન્ન છે. માટે, સમવાયથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ નહીં લઈ શકાય. સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય. અવ્યાપ્તિ દૂર !

❀ સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ❀

પરંતુ, જો આટલું જ લક્ષણ કહો તો પુનઃ અવ્યાપ્તિ આવે. સ્થલ - **पर्वतो वह्नित्व-समवायिमान् धूमात्**. સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સંયોગ. સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ → વહ્નિત્વ-સમવાય. અભાવ → સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સંયોગ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ → વહ્નિસંયોગ + સંયોગ. આ વહ્નિસંયોગિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટ જે સંયોગ તદ્ઈતરસમવાયાદિનિષ્ઠઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ છે જ. કારણ કે વહ્નિસંયોગિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ અને સંબંધ સંયોગ જ છે. સમવાય વહ્નિસંયોગિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ નથી, સંબંધ પણ નથી. માટે વહ્નિસંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે. પણ, સમવાયનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ ન રહે. વહ્નિસંયોગ તો સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગ-વિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટ છે જ. (**'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते'** - આ ન્યાયથી.) પરિણામે, વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં વૃત્તિ. લક્ષણઅસમન્વય, અવ્યાપ્તિ દુર્વાર !

વિ
ના
શ

❀ વહ્નિસંયોગસંબંધથી અભાવ લઈને પણ અવ્યાપ્તિ ❀

આ જ રીતે, સ્થલ → **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** ।
સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ → વહ્નિસંયોગ. (આ સ્થલની સમજણ પહેલા વ્યવસ્થિત

રીતે આપી જ છે.) સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ → વહ્નિત્વસમવાય.

અભાવ → વહ્નિસંયોગથી વહ્નિસંયોગિ-અભાવ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ → વહ્નિસંયોગ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ → વહ્નિસંયોગ.

આ વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટ જે વહ્નિસંયોગ તદ્ઈતરસમવાયાદિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-અનિરૂપિતત્વ રહે છે. કારણ કે વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ અને ધર્મ બંને વહ્નિસંયોગ જ છે. સમવાયાદિ તો વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ નથી અને ધર્મ પણ નથી. માટે, વહ્નિસંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-નિરૂપિતત્વ વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે. કિંતુ સમવાયાદિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ ન જ રહે. માટે, વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં વૃત્તિ. લક્ષણઅસમન્વય અવ્યાપ્તિ દુર્વાર !

❁ ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ ❁

વિ આ અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે લક્ષણ આ રીતે બનાવવું પડશે →

જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

ન (૧) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટઈતર-

મા નિષ્ઠ(પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ અને

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા ધર્મવિધયા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટઈતરનિષ્ઠ-(પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ રહે તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

સરળ ભાષામાં →

(૧) સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધથી ભિન્ન જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ન હોય

(૨) તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી ભિન્ન જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ન હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

·❋· પરિષ્કારપ્રમાણે પૂર્વોક્ત આપત્તિનું નિવારણ ·❋·

હવે, **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** (સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ → વહ્નિત્વસમવાય. સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સંયોગ.) - આ સ્થલમાં સંયોગ સંબંધથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આપી શકાય. કારણ કે વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં (૧) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટસંયોગઈતરસમવાયાદિનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ રહેશે. કારણ કે સમવાય વહ્નિસંયોગિઅભાવીય-

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ નથી અને ધર્મ પણ નથી. (૨) કિંતુ સાધ્યતાનિરૂપિતા યા ધર્મવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટ જે સમવાય + વહ્નિત્વસમવાય તદ્ઇતરસંયોગનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ જ વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જશે, અનિરૂપિતત્વ નહીં. કારણ કે સંયોગ એ વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ છે, ધર્મ પણ છે. એટલે કે વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંયોગસંબંધથી ભિન્ન નથી. પણ વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતા-અવચ્છેદક ધર્મ સમવાય + વહ્નિત્વસમવાયથી તો ભિન્ન છે જ. માટે, વહ્નિસંયોગિઅભાવ નહીં લઈ શકાય. સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ જ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ ! ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય થઈ ગયો. અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ ગઈ.

❁ વહ્નિસંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ અશક્ય ❁

આ જ રીતે, **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** (સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ → વહ્નિસંયોગ. સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ → વહ્નિત્વસમવાય + સમવાય.) - આ સ્થલમાં વહ્નિસંયોગસંબંધથી વહ્નિસંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ દોષ નહીં આવે. કારણ કે વહ્નિસંયોગિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતામાં (૧) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટવહ્નિ-સંયોગઈતરસમવાયાદિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ નથી. કારણ કે વહ્નિસંયોગ જ વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે, અને સંબંધ છે. સમવાયાદિ ન તો વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે કે ન તો ધર્મ છે ! માટે, વહ્નિસંયોગિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં વહ્નિસંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ રહે. પણ, વહ્નિસંયોગભિન્નસમવાયાદિનિષ્ઠઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ ન રહે, અનિરૂપિતત્વ જ રહે. (૨) કિંતુ સાધ્યતાનિરૂપિતા યા ધર્મવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટવહ્નિત્વસમવાય + સમવાયઈતરવહ્નિસંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ વહ્નિસંયોગિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતામાં નહીં રહે. કારણ કે વહ્નિસંયોગ તો વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક સંબંધ પણ છે, ધર્મ પણ છે. માટે, વહ્નિસંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-નિરૂપિતત્વ જ વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે, અનિરૂપિતત્વ નહીં.

ટૂંકમાં, વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધથી ભિન્ન નથી. કિંતુ વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિત્વ-સમવાય + સમવાયથી ભિન્ન છે જ. માટે, વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ ! ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણ-સમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. આમ, લક્ષણનો પરિષ્કાર કરવાથી હવે કોઈ

एतल्लक्षणाङ्गीकारे तु असम्भवः एव स्यात्, कुत्रापि लक्षणाऽसमन्वयात् । पर्वतो वह्निमान्, धूमाद् - इत्यत्र लक्षणघटकतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि नैव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संयोग-वह्नित्वोभयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वेन संयोग-वह्नित्वयोश्च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वस्य = साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य सत्त्वेऽपि साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टः यः संयोगः तद्भिन्नं यद् वह्नित्वं (वह्नित्वस्य साध्यतानिरूपित-

य
शो
ल
ता

●

આપત્તિ નહીં આવે.

❋ परिष्कृत लक्षण तो असंभवदोषग्रस्त ! ❋

સબૂર ! શું આ રીતે આંખ મીંચીને અમારી વાત સ્વીકારી લો છો. આ લક્ષણમાં તો અસંભવ દોષ રહેલો છે ! જુઓ, તમે લક્ષણ બનાવ્યું છે →

જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટભિન્ન-નિષ્ઠ(પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ અને

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા ધર્મવિધયા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટભિન્નનિષ્ઠ-(પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ રહે

વિ

તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

ન

સરળ ભાષામાં,

મા

(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી ભિન્ન ન હોય અને (૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધથી ભિન્ન ન હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

આ લક્ષણ મુજબ **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** વગેરે કોઈ પણ સ્થળે લક્ષણસમન્વય નહીં થઈ શકે. કારણ કે લક્ષણસમન્વય કરવા માટે સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અને વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ લેવો પડશે. આ વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક વહ્નિત્વધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધથી ભિન્ન જ છે. મતલબ કે સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટસંયોગઈતરવહ્નિત્વનિષ્ઠઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ જ વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જશે. અનિરૂપિતત્વ નહીં. તે જ રીતે સાધ્યતાનિરૂપિતા

संसर्गताऽविशिष्टत्वात्, तस्य संसर्गविधया साध्यताऽनवच्छेदकत्वात्) तेनाऽनवच्छिन्नत्वविरहेण तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । यदि साध्याभावोऽपि लक्षणघटकतया ग्रहीतुं न शक्यते तर्हि अन्यं कमभावमादाय लक्षणसमन्वयः स्यात् ? यथा चात्र तथा अन्यत्र सर्वत्र लक्षणसमन्वयाऽसम्भवाद् दुर्वार एवाऽसम्भवो दोषः । अत्र साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽपि न निस्तारः इति तु स्पष्टमेव ।

नन्वत्र असम्भवदोषः नैव सम्भवति, सर्वत्र लक्षणाऽसमन्वयाऽभावात्, यथा 'घटः समवायिविशिष्टः, रूपाद्' इत्यत्र लक्षणसमन्वयः सम्भवति । अत्र घटे रूपं वर्तते, रूपञ्च रूपत्वसमवायविशिष्टम्, अतः यत्र यत्र रूपं तत्र तत्र समवायेन समवायी भवेदेव, रूपस्यैव समवायित्वात् । तथा च सत्स्थलमिदम् । अत्र समवायेन समवाय्यभावः लक्षणघटकः भवति, तादृशाऽभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः धर्मश्च समवायः एव, साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धो धर्मश्चाऽपि समवायः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः समवायनिष्ठा याऽवच्छेदकता तयैव निरूपितत्वेन समवायस्य च सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां

●

या धर्मविधया अवच्छेदकता तद्विशिष्टवह्नित्वઇतरसंयोगनिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतानिરૂપિતત્વ જ વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જશે, અનિરૂપિતત્વ નહીં. એટલે કે વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધથી ભિન્ન ન હોય તેવું તો નથી જ. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંયોગસંબંધથી ભિન્ન એવું વહ્નિત્વ વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક છે જ. એ રીતે વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મથી ભિન્ન ન હોય - એવું પણ નથી. કારણ કે વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગસંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વધર્મથી ભિન્ન જ છે. આમ, લક્ષણઘટક તરીકે વહ્નિઅભાવ જ લઈ નહીં શકાય, તો કયો અભાવ લઈને લક્ષણસમન્વય કરશો ? કોઈ પણ અભાવ લો, તેનો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ કે સંબંધથી ભિન્ન હોવાનો, અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ કે સંબંધથી ભિન્ન હોવાનો જ. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિત્વ હોય તો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ વહ્નિત્વ હોવો જોઈએ - તે બરાબર. પણ, પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ તો વહ્નિત્વથી ભિન્ન જ હોય ને ! આમ, દરેક સ્થલમાં કોઈ અભાવ નહીં લઈ શકાય. પરિણામે લક્ષણસમન્વય અસંભવિત થતા અસંભવદોષ દુર્વાર જ થશે.

साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात्, साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वस्याऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वात् । एवं यत्र यत्र साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः, साध्यतावच्छेदकः धर्मश्च अभिन्नौ एव स्यातां तत्र तत्र सद्धेतौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादाय लक्षणसमन्वयः स्यादेव । ततः कुतः असम्भवः दोषः ? ***इति चेद् ?***

मैवम्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानात् । असम्भवोऽयं नाऽस्माभिः स्वबुद्ध्या परिकल्पितः, किन्तु ग्रन्थकृता एव उपदर्शितः । तत्सङ्गत्यर्थमनेकान्तः आश्रयणीयः, अनेकान्तेन सर्वमुपपद्यते । घट-पटौ घटत्वेन पटत्वेन च पृथग्, किन्तु द्रव्यत्वेनाऽभिन्नौ एव तौ, यतः घटमुद्दिश्य 'इदं द्रव्यम्' इतिप्रतीतेः घटस्य द्रव्यतोऽनतिरिक्तत्वेन, एवं पटस्याऽपि द्रव्यतोऽनतिरिक्तत्वेन घट-पटयोरैक्यमभ्युपेयमेव, यथा कम् = खम्, गम् = खम्, तर्हि कम् = गम् स्यादेवेति गणितज्ञानां सुप्रतीतम् । द्रव्यत्वेन यथा घट-पटयोरैक्यम्, तथा घटत्वेन पटत्वेन च तयोः भेदोऽपि भवेदेवेति न घट-पटयोः सर्वथा भेदः अभेदो वा कल्पयितुं शक्यते ।

प्रकृते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः यः समवायः ततः साध्यतावच्छेदकधर्मः यः समवायः सः भिन्नः एव, यद्यपि तौ द्वावपि साध्यताऽवच्छेदकत्वेन अभिन्नौ एव, तथापि धर्मत्वेन सम्बन्धत्वेन च तयोः भेदः कल्पनीयः एव, अन्यथा वह्नित्व-संयोगयोरपि साध्यतावच्छेदकत्वेन एकान्तैक्याऽऽपत्तेः । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतः साध्यतावच्छेदकधर्मः भिन्नः एव मन्तव्यः धर्मत्वेन सम्बन्धत्वेन च । अतः समवायस्यैकान्तेन एकत्वमपि नाऽभ्युपेयमिति अपि अनेन सिद्धं दण्डापूपन्यायेन । साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टः यः समवायः तद्भिन्नः यः धर्मविधया साध्यतावच्छेदकः समवायः तन्निष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वम् एव तादृशस्थलीयतादृशाऽभावीय-प्रतियोगितायां स्यादिति नैव तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते इति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । अनेकान्ताऽनभ्युपगमे तु तादृशाभावस्य ग्राह्यत्वाद् उक्तस्थले भवेदेव लक्षणसमन्वयः इति कुतः असम्भवः स्यात् ? तथा च ग्रन्थकृदुक्त्यसङ्गतिरपि दुर्वारा इति स्वीकरणीयः एवाऽनेकान्तवादः । येन विना लोकस्य व्यवहारः सर्वथा न सङ्गच्छते तस्मै भुवनैकगुरवे भगवते ***नमोऽनेकान्तवादाय ।*** एवमग्रेतनलक्षणेषु अपि असम्भवदोषसङ्गतिः समवगन्तव्या ।

– षष्ठभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन सम्बन्धविधया या अनवच्छिन्ना, साध्यता-

वच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । परिष्कारशैल्या इदमेवेत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपित-प्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र न घटाभावमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वाभावादित्येवं प्रथमलक्षणवद् यत्र यत्र अव्याप्त्यभावः आसीत् तत्र तत्रैतल्लक्षणाऽनुसारेणाऽपि अव्याप्त्यभावः एव प्रतिपत्तव्यः, साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वस्यैतल्लक्षणेऽपि प्रवेशात् । प्रथमलक्षणस्य यत्र यत्र अव्याप्तिरासीत् तत्र तत्र एतल्लक्षणस्याऽव्याप्तिः भवति न वा ? तदेव चिन्तनीयम् ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकीभूतस्य समवायस्य वह्नित्वसमवायस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तदितरेण तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तद्भिन्नः यः समवायः वह्नित्वसमवायः वा तेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वाऽसत्त्वात्तादृशाभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः ग्राह्यः अत्र, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य संयोगस्य वह्नित्वसमवायस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तदितरेण तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य सत्त्वात्, सम्बन्धविधया यः प्रतियोगितावच्छेदकीभूतः संयोगः तस्यैव सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन, संयोगेतरेण तादृशप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वाच्च । तदधिकरणं जलह्रदादि, न तु पर्वतादिकम्, तत्र तेन सम्बन्धेन तस्य वृत्तेः । तत्र धूमः अवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयः, नाऽव्याप्तिः ।

परन्तु, 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां संयोगेन

वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेण अनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छेदकीभूतस्य संयोगस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तदितरेण तादृशप्रतियोगितायाः अनवच्छिन्नत्वेन तादृशप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् । तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नं यत् तेन संसर्गविधयाऽनवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगातिरिक्तेन केनचिदपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वाच्च साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगिताकाऽभावविधया तादृशाऽभावग्रहणसम्भवात् ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिसम्भवः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य वह्नित्वसमवायस्य, समवायस्य संयोगस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तदितरेण तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदितरेण वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संसर्गविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याग्राह्यत्वात् । एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि

समवायेन संयोग्यभावमादाय विभावनीयम् ।

यदि प्रकृतभङ्गके साध्यतावच्छेदकतायाः प्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाश्च धर्मविधया प्रवेशः नास्तीति साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वमपि न निवेश्यम्, किन्तु 'साध्यतानिरूपितसंसर्गता-विशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्ति-त्वाभावः = सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदितरेण सम्बन्धविधया अनवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणम् एवाङ्गीक्रियते - तदा अव्याप्तिबाहुल्यम् ।

तथा हि - 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभाव-मादायाऽव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवं महानसीयवह्न्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्ध-विधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेण चाऽनव-च्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽव-च्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि अव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्ध-विधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेण चाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकता-ऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

समवायेन वह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः समस्ति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदितरेण समवायेनाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽ-ग्राह्यत्वात् ।

'घटो द्रव्यत्ववान् पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः सम्बन्धविधया

य शो ल ता

तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपित-संसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवं जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादायाऽपि अव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकः यः समवायः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽन-वच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीया-ऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

किन्तु कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवेत्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तदितरेण कालिकेन सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गता-विशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदितरेण समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा संसर्गविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकता-ऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभाव-मादाय वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन च वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, पूर्वोक्तलक्षणस्याऽपि अत्राऽव्याप्तत्वात् ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संयोग्यभा-वमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदितरेण वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संसर्गविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्या-ऽग्राह्यत्वात् । एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि संयोगेन समवाय्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति ।

ननु एतद्भङ्गानुसारिलक्षणे साध्यनिष्ठत्वप्रवेशे न कोऽपि दोषः स्यात्, अत्र लक्षणमेवं बोध्यम् - साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरू-

पिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । साध्यनिष्ठत्वाऽप्रवेशेऽपि एतल्लक्षणस्य 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः भवति, नान्यत्र कुत्रचित् । साध्यनिष्ठत्वप्रवेशे तु उक्ताऽव्याप्तिरपि नैव भवेत् । तथा हि - तादृशाभावीयप्रतियोगितायां यद्यपि साध्यतानिरूपितसंसर्गतावि‌शिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं चाऽपि वर्तते किन्तु साध्यनिष्ठत्वं नास्ति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनिष्ठत्वाद् वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनः साध्यत्वाऽभावाच्च । तथा च नैव सः अभावः ग्रहीतुं शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ? ***इति चेद् ?***

न, संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वा वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टवह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्त्यापत्तेः । अयमाशयः - पर्वते वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वह्नित्वसमवायी वर्तते किन्तु वह्नित्वसमवायिनि वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टत्वं नास्ति, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य वह्नौ समवायेनाऽसत्त्वात्, पर्वते वह्नेः सत्त्वेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः पर्वते, वह्नौ पर्वतस्याऽसत्त्वेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगो न वह्नौ, 'संयोगस्य पर्याप्त्या एव द्विष्ठत्वम्, समवायेन उभयत्र (आधाराधेययोः) भिन्न एव संयोगो वर्तते' इति मतेनेदम् । तथा च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टवह्नित्वसमवाय्यभावः पर्वते प्राप्यते । एतादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता वृत्ति-नियामकवह्निसंयोगविशिष्टवह्नित्वसमवाये यद्वा वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे वह्नित्वसमवाये च वर्तते, यथा महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता महानसीयवह्नित्वे = महानसवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वे यद्वा महानसीयत्वे = महानसवृत्तित्वे वह्नित्वे च । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः वा तेनैव सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन, तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं वर्तते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य 'संयोगः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः वा वह्नित्वसमवायश्च' - एतत्त्रितयस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वेन एतत्त्रितयातिरिक्तेन केनचिदपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपि-

तत्वमपि स्यात् । एतदभावीयप्रतियोगिता च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टवह्नित्वसमवाये, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायेन वह्नित्वसमवायेऽपि, वह्नित्वसमवायश्च साध्यम्, अतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वमपि अव्याहतम् इति साध्यतानिरूपितसंसर्गता-विशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्न-निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य साध्यनिष्ठत्वस्य च सत्त्वात् तादृशाऽभावः गृह्यते एवेति तदधिकरणे धूमस्य वृत्तित्वेन भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

धर्मविधया सम्बन्धविधया च प्रतियोगिता-साध्यतावच्छेदकत्वयोः प्रवेशे नैषा आपत्तिः, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तदितरेण वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः, तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति वक्ष्यमाणषोडशभङ्गानुसारि-लक्षणाऽनुसारेण भावनीयम् ।

ननु वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टः वह्नित्वसमवायी किं कुत्रापि प्रसिद्धः ? येन तदभावः पर्वते गृह्यते ? न हि कोऽपि वह्नित्वसमवायी वह्निः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टः, तथा च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टवह्नित्वसमवायिनः एवाऽप्रसिद्ध्या न हि तदभावः ग्रहीतुं शक्यते, घटत्वेन पटाभावस्य = व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावस्य अस्वीकारात् । तथा च साध्यनिष्ठत्वप्रवेशे नास्त्येवाऽव्याप्ति***रिति चेद् ?***

न, "यदि पुनरानुभविको लोकानां स्वरसवाही 'घटत्वेन पटो नास्ती'त्यादिप्रत्ययो न तदा तादृशाऽभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्यम् इति मन्तव्यम्" (व्य.प्र.दी. पृ.२५०) इति **व्यधिकरण-दीधितिकृदुक्तेः** प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्याऽपि प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्याङ्गीकरणीयत्वात्तादृशाऽभावे बाधकाऽभावात् ।

यदि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावो नैवाऽभ्युपेयते तदापि वृत्तिनियामकवह्नि-संयोगि-वह्नित्वसमवाय्युभयाभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् । एतादृशाऽभावीयप्रतियोगिता वृत्तिनिया-मकवह्निसंयोगिनि वह्नित्वसमवायिनि च वर्तते । तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वमुभयत्वे यद्वा वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे वह्नित्वसमवाये च भवति । एतादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्न-निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वम् अस्ति एव । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वृत्तिनिया-

मकवह्निसंयोगः वह्नित्वसमवायः च - एतद्द्वितयेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन एतद्द्वितयस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वमपि वर्तते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वह्नित्वसमवायिनिष्ठत्वेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यत्वेन च साध्यनिष्ठत्वमपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां वर्तते एवेति तादृशाऽभावोऽपि गृह्यते एव । तदधिकरणं पर्वतः, तत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनः असत्त्वेन वह्नित्वसमवायिनः सत्त्वेऽपि 'एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ति' इतिन्यायात् तादृशोभयाभावः प्राप्यते एव, तत्र धूमः वृत्तिरिति स्यादेवाऽव्याप्तिः । ततः कुतः साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेन कोऽपि लाभः सम्भवेत् ? एतदव्याप्तिनिराकरणम् उभयविधया उभयाऽवच्छेदकत्वयोः प्रवेशेन भवति इति स्पष्टमेव ।

न च साध्यनिष्ठत्वम् = साध्येतराऽवृत्तित्वमिति विवक्षणे न दोषः, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितायाः वह्नित्वसमवायिवद् वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिन्यपि सत्त्वेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनः साध्यत्वाऽभावेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्येतरवृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनि वृत्तित्वात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वा***दिति वाच्यम्;***

प्रतियोगितावि‌शेषणविधया (१) साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य, (२) साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य, (३) साध्येतरनिरूपितवृत्तित्वाऽभावस्य च - एतत्त्रितयस्य प्रवेशाऽपेक्षया (१) साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य, (२) साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य च - एतद्द्वितयस्य प्रवेशे लाघवात्, साध्येतरनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य साध्येतराऽनन्तपदार्थघटितत्वेन अत्यन्तगुरुभूतत्वात्, तदपेक्षया अवश्यंप्रवेशनीये साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वे अवच्छेदकताद्वितयविशेषणविधया 'धर्मविधया' इत्यस्य प्रवेशस्याऽत्यन्तं लघुत्वादतः एवोचितत्वात्, प्रमेयसाध्यकस्थले प्रमेयेतराऽप्रसिद्धेश्च । लाघवार्थं हि भवता साध्यनिष्ठत्वघटितलक्षणमङ्गीकृतम्, किन्तु तल्लक्षणसङ्गत्यर्थं महद्गौरवमङ्गीकरणीयमभवदिति 'विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्' इतिन्यायेन महदसमञ्जसं जातम् ।

न च साध्येतराऽवृत्तित्वप्रवेशे साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं नैव प्रवेशनीयम्, साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकताऽ-

निरूपितसाध्येतराऽवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं लक्षण-मङ्गीकार्यम्, कुत्रचिदपि अव्याप्तेरभावात्, साध्येतरवृत्तित्वप्रवेशेनैव सर्वोपपत्तेः । तथा च एतल्लक्षणमेव लघुभूतमित्येतदेवाङ्गीकरणीयम्, धर्मविधया सम्बन्धविधया च साध्यता-प्रतियोगि-त्वावच्छेदकत्वयोः प्रवेशः नैव कार्यः ***इति वाच्यम्,***

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादाय अव्याप्त्यापत्तेः । महानसीय-वह्निश्च शुद्धवह्नितः अभिन्नः एव, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायात् । महानसीयवह्न्य-भावीयप्रतियोगिता च महानसीयवह्नौ एव वर्तते, न तु तद्भिन्ने कुत्रचिदपि इति तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितायां साध्येतराऽवृत्तित्वं समस्ति एव, महानसीयवह्नेः साध्येतरत्वाङ्गीकारे तादृशन्यायाऽ-सङ्गत्या महासाहसापत्तेः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यता-निरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वमस्ति एव । तथा च साध्यता-निरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकताऽनिरूपितसाध्येतराऽवृत्तिप्रतियोगितानिरू-पकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इतिलक्षणघटकतया तादृशमहानसीयवह्न्यभावः ग्रहीतुं शक्यते एव, तदधिकरणे धूमस्य वृत्तित्वेन लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वनिवेशे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकभिन्नेन महानसीयत्वेन अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वस्य = साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य विरहात्तादृशाऽभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ?

तथा च साध्येतराऽवृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणविधया प्रवेशेऽपि साध्यतानिरूपिताऽव-च्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं प्रवेशनीयमेव । तत्प्रवेशश्चौव्ये साध्येतराऽवृत्ति-त्वप्रवेशाऽपेक्षया अवच्छेदकताविशेषणविधया यत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वप्रवेशः एव लघुभूतः, साध्येतरावृत्तित्वस्य अनन्तपदार्थघटितत्वेन गुरुभूतत्वात्, तदपेक्षया यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यैव लघुभूतत्वात् । अतः प्रकृतलक्षणेऽपि न तत्प्रवेशः उचितः इति विभावनीयम् एतत्तत्त्वम् ।

– सप्तमभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदितरेणाऽनवच्छिन्ना, साध्यतावच्छेदकभिन्नेन धर्मविधया अनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । परिष्कार-

शैल्या इदमित्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-प्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाव इति ।

एतल्लक्षणाङ्गीकारेऽपि असम्भवः एव स्यात् । एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्याऽपि ग्रहणं नैव सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया वह्नित्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन वह्नित्वस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकभिन्नेन धर्मविधयाऽन-वच्छिन्नत्वस्य = साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना-वच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य सत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यता-वच्छेदकः संयोगः तदितरेण वह्नित्वेन अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरू-पितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात् तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । एवं न कोऽप्यभावः लक्षणघटकतया प्राप्यते इति एवं सर्वत्र लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽसम्भवः ।

– अष्टमभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन सम्बन्धविधया अनवच्छिन्ना, साध्यतावच्छेदक-भिन्नेन धर्मविधया अनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । परिष्कारशैल्या इदमेव इत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंस-र्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽ-वच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकभिन्नेन घटत्वेन अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्व-विरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया

यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकभिन्नेन उभयत्वेन घटत्वेन वा अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं महानसीयवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नेन महानसीयवह्नित्वेन महानसीयत्वेन वा अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात् तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽपि न अव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वह्नित्वेनैव धर्मविधयाऽवच्छिन्नत्वेन वह्नित्वस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकभिन्नेन धर्मविधया अनवच्छिन्नत्वस्य = साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तद्भिन्नेन समवायेन सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु प्रकृते संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाव एवादातुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया वह्नित्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन वह्नित्वस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वाच्च । तादृशाऽभावाधिकरणे च धूमस्याऽवृत्तित्वाद् भवति हि लक्षणसमन्वयः इति नाऽत्र अव्याप्तिः असम्भवो वा ।

एवञ्च 'घटो द्रव्यत्वविशिष्टः, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया साध्यतावच्छेदकभिन्नेन जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वेन अवच्छिन्नतया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया साध्यतावच्छेदकभिन्नेन जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वेन अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात् तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । य शो ल ता

एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया साध्यतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तदितरेण कालिकेन सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

एवञ्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया वह्नित्वसमवायेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेण अनवच्छिन्नत्वेन, वह्नित्वसमवायस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः

साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदितरेण समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु "पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्" - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य च 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन साध्यतावच्छेदकत्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्याऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

य शो ल ता

एवम् उक्तस्थले एव वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन, तादृशवृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य च साध्यताऽवच्छेदकत्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्याऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः न स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया संयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, संयोगेतरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन, संयोगस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदितरेण वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीय-

प्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति । एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्रापि अव्याप्त्यभावः एवेति स्वयमूह्यम् ।

साध्यनिष्ठत्वप्रवेशे पूर्वोक्तरीत्या अव्याप्त्यादिकमवसेयम् ।

– नवमभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेनाऽनवच्छिन्ना, साध्यतावच्छेदकभिन्नेनाऽनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । अत्र साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वं प्रवेश्यतां मा वा, साध्यनिष्ठत्वं प्रवेश्यतां मा वा असम्भवः दोषः स्यादेव । परिष्कारशैल्या इदं लक्षणम् - 'साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवमभिधीयते ।

एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि ग्रहीतुं नैव शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संयोग-वह्नित्वाभ्यामेवावच्छिन्नत्वेन, तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन, संयोग-वह्नित्वयोश्च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वतः भिन्नेन संयोगेनाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽपि अग्राह्यत्वात् । एवं च न कोऽपि अभावः कुत्रापि लक्षणघटकतया प्राप्यते, सर्वेषामभावानां साध्यतावच्छेदकधर्मभिन्नेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति भवेदेवाऽसम्भवः । 'घटः समवायिविशिष्टः, रूपाद्' इत्यत्राऽनेकान्ताऽऽश्रयणेनैवाऽसम्भवः उपपादनीयः इति पूर्वमुक्तमत्रानुसन्धेयम् ।

या शो ल ता

– दशमभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेनाऽनवच्छिन्ना, साध्यतावच्छेदकभिन्नेन सम्बन्धविधयाऽनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः। परिष्कारशैल्या इदमेव - 'साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठा-

ऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्थमभिधीयते ।

अत्राऽपि असम्भवः एव दोषः । 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इत्यत्र लक्षणघटकतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि ग्रहीतुं न शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया संयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन, संयोगस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तद्भिन्नेन संयोगेनाऽवच्छिन्नत्वात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । एवं न कोऽप्यभावः कुत्रापि लक्षणघटकतया धर्तुं शक्यते, सर्वेषामभावानां धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तेन अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाऽवश्यम्भावादिति । अनेकान्तः एव अत्रापि कान्तः इति पूर्वोक्तमत्रापि अनुसन्धेयम् ।

य
शो
ल
ता

– एकादशभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन धर्मविधया अनवच्छिन्ना, साध्यतावच्छेदकभिन्नेन अनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । परिष्कारशैल्या इदमेव इत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं वह्नित्वं धर्मविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संयोग-वह्नित्वाभ्यामेवाऽवच्छिन्नत्वेन संयोग-वह्नित्वयोश्च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्याऽपि सत्त्वाच्चेति नैतल्ल-

क्षणाऽनुसारेण असम्भवः ।

साध्यतावच्छेदकभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वस्य प्रथमलक्षणवदत्रापि प्रवेशात् प्रथमलक्षणानुसारेण यत्र यत्र अव्याप्त्यभावः तत्र तत्र एतल्लक्षणाऽनुसारेणाऽपि अव्याप्त्यभावः स्यादेव इति प्रथमलक्षणस्य यत्र यत्राऽव्याप्तिः आसीत् तत्र तत्र एतल्लक्षणस्याऽव्याप्तिरस्ति न वा ? इति एव चिन्तनीयम् ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन च वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय एतल्लक्षणाऽनुसारेण स्यादेवाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेण अनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य सत्त्वात्, तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा अवच्छिन्नत्वेन तस्य च साध्यताऽवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् । एतदभावीयप्रतियोगितायाः साध्यनिष्ठत्वेन साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽपि न निस्तारः ।

पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद् - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगाभ्यामेवाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेण अनवच्छिन्नत्वेन, तादृशसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगयोश्च साध्यताऽवच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तदितरेण वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवम् उक्तस्थले एव वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः नैव स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेण अनवच्छिन्नत्वेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य साध्यताऽवच्छेदकत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यताव-

च्छेदकः वह्नित्वसमवायः तदितरेण वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वह्नित्वसमवाय-संयोगाभ्यां समवाय-संयोगाभ्यां वाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन तयोश्च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तदितरेण संयोगेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि नाऽव्याप्तिः ।

य शो ल ता

एतद्भङ्गके धर्मविधया साध्यता-प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वयोरेव प्रवेशनिर्धाराद् यदि 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन धर्मविधया अनवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः = साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवमेव लक्षणमभ्युपेयते तदाऽव्याप्तिबाहुल्यम् ।

तथा हि - पर्वतो वह्निमान् धूमाद् - इत्यत्र घटाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तदितरेण घटत्वेनाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तदितरेण वह्नि-घटोभयत्वेन घटत्वेन वा अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं महानसीयवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया

यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तद्भिन्नेन महानसीयवह्नित्वेन महानसीयत्वेन वा धर्मविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु समवायेन वह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया वह्नित्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन वह्नित्वस्य च धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवञ्च 'घटो द्रव्यत्वविशिष्टः, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तदितरेण जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तदितरेण जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु कालिकेन द्रव्यत्वाभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया द्रव्यत्वत्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेण अनवच्छिन्नत्वेन तादृशद्रव्यत्वत्वस्य च धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

अग्रेतनस्थलेषु मूललक्षणवदेवाऽस्याऽपि गतिः इति स्वयमूह्यम् ।

– द्वादशभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन धर्मविधया अनवच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकभिन्नेन सम्बन्धविधया अनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः ।

परिष्कारशैल्या इदमेवेत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकता-विशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र घटाभावम्, वह्नि-घटोभयाभावम्, महानसीयवह्न्यभावं वाऽऽदाय नाऽव्याप्तिः, पूर्वोक्तलक्षणवद् अत्रापि साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्य प्रवेशात्तेनैव उक्ताऽभावानां वारणादिति ।

पर्वतो वह्निमान् धूमाद् - इत्यत्र समवायसम्बन्धेन वह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया वह्नित्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, वह्नित्वेतरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन, वह्नित्वस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकभिन्नेन समवायेन संसर्गविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

य शो ल ता

एवञ्च 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्रेव 'घटो द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वादि'त्यत्रापि जलत्व-विशिष्टद्रव्यत्वाभावम्, जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावं वाऽऽदाय नाऽव्याप्तिः, पूर्वोक्तलक्षणवद् अत्रापि साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वप्रवेशात्तेनैवोक्ताऽभाववारणात् ।

कालिकेन द्रव्यत्वाभावमादाय अपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया द्रव्यत्वत्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन, द्रव्यत्वत्वस्य च धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकभिन्नेन कालिकेन संसर्गविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन च वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकीभूतस्य समवायस्य वह्नित्वसमवायस्य वा साध्यताऽवच्छेदकत्वेन तदितरेण सम्बन्धविधया तस्याः अनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतात्वविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् । अत्र साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽपि उक्ताऽभावीयप्रतियोगितायाः तादृशत्वेन न निस्तारः ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावं वादाय नाऽव्याप्तिः, पूर्वोक्तलक्षणवदत्रापि साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वप्रवेशात्तेनैवाऽव्याप्तिवारणात् । एवमेतत्परिष्कारेणैव उक्तस्थले वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिरिति ।

य शो ल ता

– त्रयोदशभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेनाऽनवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन अनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । परिष्कारशैल्या इदमेवेत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्न(= साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्न)निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणस्य कुत्रचिदपि समन्वयाऽभावादसम्भवदोषदुष्टमिदम् । 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि एतल्लक्षणानुसारेण धर्तुं न शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तद्भिन्नेन वह्नित्वेन अवच्छिन्नतया तादृशाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्न-

निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तद्भिन्नेन संयोगेन अवच्छिन्नतया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्याप्यसत्त्वाच्च तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । एवं न कोऽप्यभावोऽत्र लक्षणघटकतया धर्तुं शक्यते, एवमन्यत्राऽपि इति स्यादेवाऽसम्भवः, पूर्वोक्तरीत्याऽनेकान्ताऽश्रयणेन दोषाभावादिति ।

– चतुर्दशभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन सम्बन्धविधया अनवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन अनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । इदमेव परिष्कारशैल्या इत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

अत्राऽपि असम्भवः एव दोषः । पर्वतो वह्निमान्, धूमाद् - इत्यत्र एतल्लक्षणानुसारेण संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि धर्तुं न शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तदितरेण संयोगेन अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । एवं सर्वत्रापि कस्यचिदपि अभावस्याऽग्राह्यत्वात्, लक्षणसमन्वयकारकाणां सर्वेषामभावानां धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वध्रौव्याच्च भवेदेवाऽसम्भवः ।

– पञ्चदशभङ्गकानुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन अनवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन धर्मविधया अनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । परिष्कारशैल्या इदमेवेत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चि-

त्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः ।

एतल्लक्षणम् असम्भवदोषदुष्टम् । 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि नैव धर्तुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यदवच्छेदकं वह्नित्वं धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठ-यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तद्भिन्नेन वह्नित्वेनाऽवच्छिन्नतया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । एवमन्यत्र सर्वत्राऽपि लक्षणघटकाऽभावाप्राप्तेः भवेदेवाऽसम्भवः ।

इत्थम् एतत्पर्यन्तानि सर्वाण्यपि लक्षणानि असम्भवादिदोषदुष्टानि इति षोडशभङ्गकाऽनुसारि धर्म-संसर्गविधया साध्यता-प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वयोः प्रवेशमादृत्यैव लक्षणमङ्गीकर्तव्यम् । तद्यथा -

– षोडशभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन सम्बन्धविधया अनवच्छिन्ना, धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन धर्मविधया अनवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । परिष्कृतशैल्येदमेवेत्थमभिधीयते - साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्ट-

●

❋ संबंधविधया प्रतियोगिताअवच्छेदकत्वअप्रवेशे असंभवतादवस्थ्यम् ❋

જો આવો ખુલાસો કરો કે →

(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી ભિન્ન ન હોય તથા

(૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધથી ભિન્ન ન હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ - તો જે વહ્નિઅભાવ લક્ષણઘટક તરીકે લેશો તે નં-૧માંથી પસાર થઈ જશે. કારણ કે વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વધર્મથી ભિન્ન નથી. પણ, નં-૨ માંથી પસાર નહીં થાય. કારણ કે વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંયોગસંબંધથી ભિન્ન છે જ. માટે પુનઃ અસંભવ દોષ !

भिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता-
विशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावा-
धिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणानुसारेण न कुत्रचिदप्यव्याप्तिः । तथा हि - पर्वतो वह्निमान् धूमाद् - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदक-

●

❀ ઉભયવિધયા ઉભયનો પ્રવેશ અનિવાર્ય જ ❀

આના માટે આવો ખુલાસો કરવો પડશે કે →

જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

(૧) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્‌વિશિષ્ટઈતરનિષ્ઠા યા સંસર્ગવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તદ્‌અનિરૂપિતત્વ અને

(૨) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા ધર્મવિધયા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્‌વિશિષ્ટઈતરનિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તદ્‌અનિરૂપિતત્વ હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ. સરળ ભાષામાં,

(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી ભિન્ન ન હોય અને (૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધથી ભિન્ન ન હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ ! આ એકદમ પાકું લક્ષણ !

❀ તે લક્ષણ પ્રમાણે સર્વત્ર સમન્વય ❀

જુઓ, હવે ક્યાંય દોષ નહીં આવે. સૌથી પહેલા **पर्वतो वह्निमान् धूमात्**માં લક્ષણ-સમન્વય કરીએ.

લક્ષણઘટક અભાવ = વહ્નિત્વઅવચ્છિન્ન-સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિ-અભાવ. આ વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં (૧) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંસર્ગવિધયા-(સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્‌વિશિષ્ટસંયોગસંબંધભિન્નવહ્નિત્વ-સમવાય આદિ નિષ્ઠા યા સંસર્ગ-વિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તદ્‌અનિરૂપિતત્વ જ આવશે. કારણ કે વહ્નિત્વ વહ્નિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક છે. પણ, ધર્મવિધયા, સંબંધવિધયા નહીં. તેથી સંબંધવિધયા જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સંયોગમાં જાય છે તદ્‌નિરૂપિતત્વ વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

ताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्व- य
धर्मः तद्भिन्नेन घटत्वेन धर्मविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपित- शो
यत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽ- ल
निरूपितत्वविरहात्तादृशाभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

●

જાય. કિંતુ સંસર્ગવિધયા વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ ન જ જાય. જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ હોય તેમાં જ સંસર્ગવિધયા અવચ્છેદકતા જાય. અને તન્નિ-રૂપિતત્વ તે પ્રતિયોગિતામાં જાય. વહ્નિત્વ પ્રસ્તુતમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે જ નહીં. માટે, સાધ્યતાનિરૂપિતા યા સંબંધવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટસંયોગઈતરનિષ્ઠા યા સંબંધવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તન્નિરૂપિતત્વઅભાવ વહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતામાં રહેશે. કારણ કે સંયોગઈતર કોઈ વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ નથી.

જે રીતે વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા પહેલા પરિષ્કારમાંથી પસાર થઈ ગઈ તે જ રીતે (૨) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા ધર્મવિધયા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટવહ્નિત્વઈતરસંયોગ-ઘટત્વઆદિનિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તદ્અનિરૂપિતત્વ વહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતામાં રહેશે જ. કારણ કે જે અભાવનો જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ હોય તેમાં વિ
જ રહેલી ધર્મવિધયા અવચ્છેદકતાથી નિરૂપિત તે અભાવીયપ્રતિયોગિતા કહેવાય. દા.ત. ન
ઘટાભાવનો ઘટત્વધર્મ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે. માટે ઘટત્વમાં જ રહેલી ધર્મવિધયા મા
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિત ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા કહેવાય. ઘટત્વઅન્યમાં (= ઘટત્વ સિવાયનામાં) રહેલી ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી તો અનિરૂપિત જ ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા કહેવાય. પ્રસ્તુતમાં વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિત્વ છે. માટે, વહ્નિત્વમાં રહેલી ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિત વહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા બને. વહ્નિત્વઈતરનિષ્ઠમાં રહેલી ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી અનિરૂપિત જ વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા કહેવાય. આમ, સાધ્યતાનિરૂપિતા યા ધર્મવિધયા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટવહ્નિત્વઈતરનિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદ-કતા તદ્અનિરૂપિતત્વ વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહી જશે. આમ, વહ્નિઅભાવ લક્ષણ-ઘટક બની જશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

ટૂંકમાં, વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ-

एवं महानसीयवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तद्भिन्नेन महानसीयवह्नित्वेन महानसीयत्वेन वा धर्मविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः तद्भिन्नेन वह्नि-घटोभयत्वेन घटत्वेन वा धर्मविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं समवायेन वह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं वह्नित्वं धर्मविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तद्भिन्नेन समवायेन सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वधर्मः धर्मविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽ-

●

ધર્મથી ભિન્ન નથી. તથા વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગસંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંયોગસંબંધથી ભિન્ન નથી. માટે, વહ્નિઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. માટે લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અસંભવ દોષ લાખો જોજન દૂર !

नवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदितरेण समवायेन सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

अत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः एव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं वह्नित्वं धर्मविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वाच्च। तादृशाऽभावाधिकरणं जलह्रदादिकम्, धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयान्नाऽसम्भवः अव्याप्तिः वा ।

एवञ्च 'घटो द्रव्यत्वविशिष्टः, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तद्भिन्नेन सम्बन्धविधया अनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तद्भिन्नेन जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेनैव सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः द्रव्यत्वत्वधर्मः तद्भिन्नेन जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वेन धर्मविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धा-

वच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात् तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यत् साध्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं धर्मविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तदितरेण कालिकेन सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

अत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्न-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः सम्बन्धविधया तेनैव अवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यत्साध्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं धर्मविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वाच्च । तादृशाऽभावाधिकरणं गुणादिकं तत्र पृथ्वीत्वमवृत्ति एवेति लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिः ।

य शो ल ता

एवञ्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदितरेण समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः नैव स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्ध-

विधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेनैव सम्बन्धविधया अवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तदितरेण वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात् तादृशाऽभावस्य अग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तदितरेण वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव संयोगेन साध्यतायां वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तदितरेण वह्नित्वसमवायेन समवायेन वा सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः तदितरेण संयोगेन धर्मविधया अवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहाच्च तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन संयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिरिति बोध्यम् ।

एवञ्चाऽत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वसमवायाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः सम्बन्धविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठ-

संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यता-
य वच्छेदकः वह्नित्वसमवायः धर्मविधया तेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन च तादृशाऽ-
शो भावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठ-
ल यत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वाच्च । तादृशाऽभावाधिकरणं जलह्रदा-
ता दिकमेव, पर्वतादौ संयोगेन वह्नित्वसमवायिनः वह्नेः सत्त्वात् । तत्र च धूमः अवृत्तिरिति
लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिगन्धलेशोऽपि ।

●

❀ उभयविधया उभयप्रवेशघटित लक्षण निर्दुष्ट ❀

આ લક્ષણ અત્યારે ફાઈનલ કર્યું છે. હવે આ લક્ષણની બરાબર વિભાવના કરજો. આ લક્ષણ પ્રમાણે **पर्वतो वह्निमान् धूमात्**માં (૧) મહાનસીયવહ્નિઅભાવ, (૨) વહ્નિ-જલઉભયાભાવ, (૩) સમવાયથી વહ્નિઅભાવ, (૪) સંયોગ-સમવાયઉભયથી વહ્નિઅભાવ - આ ચારમાંથી કોઈ પણ અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. તથા **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** આ સ્થલે જ્યારે સંયોગ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ હશે ત્યારે (૧) સમવાયથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ, (૨) સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ તથા (૩) સમવાયથી સંયોગિ-અભાવ - આમાંથી કોઈ પણ અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે, (૪) જ્યારે વહ્નિ-સંયોગસંબંધથી સાધ્ય હશે (ઉક્ત સ્થલમાં જ) ત્યારે વહ્નિસંયોગ સંબંધથી વહ્નિસંયોગિઅભાવને
વિ લઈને પણ અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. તથા (૧) **पर्वतः समवायिमान्, धूमात्** - આ સ્થલે પણ
ન સમવાયથી સંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

મા આ નવમાંથી એકે રીતે હવે અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. આ બધું સ્વયં વિચારવું. ગ્રંથના અતિગૌરવના ભયથી અમે તેની છણાવટ કરતા નથી.

આના દ્વારા આપણે જોયું કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો પણ ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો પણ ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા પ્રવેશ અનિવાર્ય છે. ઉભયત્ર ઉભયનો પ્રવેશ કરીને જ લક્ષણ બનશે. આથી, પૂર્વે તમે શંકા કરેલી કે 'કોઈ એક જગ્યાએ જ ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા પ્રવેશ કરવો, બંને જગ્યાએ નહીં.' આ શંકાનું પણ સમાધાન થઈ ગયું. એક જ જગ્યાએ પ્રવેશ કરવામાં અસંભવ દોષ દેખાડેલ જ છે.

આ રીતે આપણો ભાવાર્થ સંપૂર્ણ થાય છે. ખૂબ જ શાંત ચિત્તે આ પદાર્થ વાંચશો. સમજાઈ જાય પછી સંક્ષેપમાં અલગથી લખી લેજો, જેથી બરાબર રૂઢ થઈ જાય. ક્યાંય પણ શંકા પડે તો પુનઃ પુનઃ એ જ પદાર્થ વાંચજો, ક્યાંક ને ક્યાંક સમાધાન મળી જશે. પદાર્થ

वस्तुतः साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वरूपस्यैव वाच्यतया

●

एवञ्च साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वप्रवेशे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्य च धर्मविधया सम्बन्धविधया वा प्रवेशे आदृतेऽपि तद्वारणसम्भवादुभयविधया प्रवेशः निरर्थकः एव इति पूर्वोक्ताऽऽशङ्काऽपि (दृश्यतां पृ. ४५५) ***अपास्ता***, साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मभिन्नधर्माऽनवच्छिन्नत्वरूपस्याऽवश्यं वाच्यतया तत्रैकविधया प्रवेशे असम्भवादिदोषापातात् । ततः अत्र तु उभयविधयैव उभयस्य प्रवेशः कार्यः इति षोडशभङ्गकवर्तिलक्षणमेव सर्वाङ्गसम्पूर्णमिति स्थितम् ।

एतत्सर्वं मनसिकृत्याह - **वस्तुतः**, 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्यैव प्रतियोगितावि‌शेषणविधया प्रवेशे महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः महानसीयत्व-वह्नित्वोभयाऽवच्छिन्नतया साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नत्वाऽनपायादिति एतद्वारणाय **साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकाऽतिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्नत्वरूपस्यैव वाच्यतया,** (इत्येतस्याऽग्रेऽन्वयः) तथा च महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितायाः वह्नित्वाऽतिरिक्तमहानसीयत्वाऽवच्छिन्नतया न तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ।

'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां

●

એકદમ સ્પષ્ટ છે. થોડો અઘરો છે, છતાં બેસી જશે. આ જ તો મનોએકાગ્ર રૂપ ઉત્તમ ધ્યાન છે. હિંમત ન હારવી તથા આને નિરર્થક ન માનવું. હવે શબ્દાર્થ જોઈ લઈએ :-

✲ ભાવાર્થ પછી શબ્દાર્થ ✲

शब्दार्थ :- (**वस्तुतः** થી લઈ **शङ्का निरस्ता** સુધીનું આપણે ભાવાર્થમાં જોઈ લીધું છે. હવે, તે દરેકનો શબ્દાર્થ જોવાનો છે.) પૂર્વ વિકલ્પમાં **एतेन**... કહી જે શંકા બતાવી છે તે વ્યાજબી છે. માટે, '**वस्तुतः**' કહી નવો વિકલ્પ બતાવતા કહે છે કે - વાસ્તવમાં સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વલક્ષણમાં સાધ્યાભાવીયપ્રતિયોગિતાના વિશેષણ તરીકે જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવાનો છે તે સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મઅવચ્છિન્નત્વ = સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્નત્વ - આ પ્રમાણે કહેવું પડશે. આ સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્નત્વમાં (એટલે કે તાદશધર્મઅનવચ્છિન્નત્વ તરીકે)

गू ढा *तत्र साध्यतानिरूपितधर्मविधयावच्छेदकतावदितरनिष्ठावच्छेदकत्वा-*
ऽनिरूपितत्वमात्रप्रवेशे

●

वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः भवति उक्तपरिष्कारास्वीकारेऽपि, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन, तदितरेणाऽनवच्छिन्नत्वेन, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य च साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् ।

य शो ल ता

यदि च एतदव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य स्थाने **तत्र** लक्षणे **साध्यतानिरूपितधर्मविधयाऽवच्छेदकतावदितरनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वमात्रप्रवेशे** = साध्यतानिरूपिता या धर्मविधया अवच्छेदकता तद्वद्भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वस्यैव प्रतियोगितावि-शेषणविधया प्रवेशे इत्यर्थः, 'धर्मविधया' इत्यस्य विभक्त्यन्तत्वेऽपि तेन सह समासः ग्रन्थकृता कृतः इति धर्मविधया इति पदं यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नपरमन्यथा तदनुपपत्तेः इति । तथा

●

જો ફક્ત [1]साध्यतानिरूपित धर्मविधया अवच्छेदकताविशिष्टेतर(= भिन्न)निष्ठअवच्छेदकताअनिरूपितत्व આટલું જ કહેશો તો साध्यताअवच्छेदकधर्मथी(= तादृशधर्म)अतिरिक्त એવા સંબંધને લઈને અસંભવ દોષ આવશે. માટે, [2]धर्मविधया अवच्छेदकताअनिरूपितत्वनो પ્રવેશ કરવો જોઈએ.... **त्वाऽनिरूपितत्वं....त्वाऽनिरूपितत्वं च प्रवेशनीयम्** - આ રીતે અન્વય છે. તથા साध्यताअवच्छेदकसंबंधअवच्छिन्नत्व = साध्यताअवच्छेदकसंबंधेतरसंबंधअनवच्छिन्नत्व - આ પ્રમાણે જ કહેવાનું છે. હવે અહીં જો ફક્ત [3]साध्यतानिरूपित संसर्गविधया अवच्छेदकतावद्भिन्ननिष्ठ(= तादृशसंसर्गअतिरिक्तनिष्ठ)अवच्छेदकताअनिरूपितत्वनो જ પ્રવેશ કરશો તો साध्यताअवच्छेदकसंबंधभिन्न ધર્મને લઈને અસંભવદોષ આવી જશે. માટે, [4]संसर्गविधया अवच्छेदकताअनिरूपितत्वनो પ્રવેશ જરૂરી છે.

वि न भा

❋ नाना लक्षण - नाना आपत्ति ❋

શબ્દાર્થમાં વચ્ચે જે નંબર મૂક્યા છે તે તે જગ્યાએ ફલિત જે લક્ષણ થાય છે તે નંબર પ્રમાણે જોઈએ :-

(१) નવ્ય ન્યાયની પરિભાષા મુજબ જે अभावीयप्रतियोगितामां

(१) साध्यतानिरूपिता या धर्मविधया अवच्छेदकता तद्विशिष्टभिन्ननिष्ठा या अवच्छेदकता तद्अनिरूपितत्व तथा

च 'साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपित- प्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणाऽभ्युपगमे तादृशाऽभावीय- प्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसम- वायेतरवृत्तिनियामकवह्निसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वेन तादृशाऽभावस्याऽ- ग्राह्यत्वादुक्ताऽभाववारणेऽपि सर्वत्र लक्षणघटकाभावमात्रस्य तादृशसाध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्ब-

य शो ल ता

●

(२) साध्यतानिरूपिता या संसर्गविधया अवच्छेदकता तद्विशिष्टभिन्ननिष्ठा या अवच्छेदकता तद्अनिरूपितत्व रहेतुं होय ते अभावना अधिकरणमां अवृत्तित्व.

सरळ भाषामां →

(१) जे अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक साध्यताअवच्छेदकसंबंधथी भिन्न न होय अने (२) जे अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक साध्यताअवच्छेदकधर्मथी भिन्न न होय ते अभावना अधिकरणमां अवृत्तित्व.

आ लक्षण मुजब ज्यां नं-१ लखेल छे त्यां असंभव दोष आपवामां आवेल छे.

(२) नव्य न्यायनी परिभाषामां →

जे अभावीयप्रतियोगितामां

(१) साध्यतानिरूपिता या संबंधविधया अवच्छेदकता तद्विशिष्टभिन्ननिष्ठा या संबंधविधया अवच्छेदकता तद्अनिरूपितत्व तथा

(२) साध्यतानिरूपिता या धर्मविधया अवच्छेदकता तद्विशिष्टभिन्ननिष्ठअवच्छेद- कताअनिरूपितत्व होय ते अभावना अधिकरणमां अवृत्तित्व.

वि न भा

आ लक्षणना आधारे नं-१मां जे असंभव आपेल तेने नं-२मां दूर थशे. तथा नं-उमां पुनः आ लक्षणना आधारे ज असंभव दोष आपेल छे. माटे नं-उमां पण आ ज लक्षण समजवुं. सरळ भाषामां →

(१) जे अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध साध्यताअवच्छेदक संबंधथी भिन्न न होय अने (२) जे अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक साध्यताअवच्छेदक धर्मथी भिन्न न होय ते अभावना अधिकरणमां अवृत्तित्व.

❖ तदितरअनवच्छिन्नत्वमां उभयनो प्रवेश ❖

(४) नव्य न्यायनी परिभाषामां → (प्रस्तुतमां आ अंतिम लक्षण छे.)

जे अभावीयप्रतियोगितामां

(१) साध्यतानिरूपिता या संबंधविधया (साध्यता)अवच्छेदकता तद्विशिष्टभिन्न-

गू *तादृशातिरिक्तसंसर्गमादायाऽसम्भवस्स्यादिति धर्म्मविधयावच्छेदकत्वा-*
ढा *निरूपितत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि साध्यतावच्छेदक-*

●

न्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नः यः साध्यतावच्छेदकसंसर्गः तन्निष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपित-प्रतियोगिताकत्वेन **तादृशाऽतिरिक्तसंसर्गमादाय** = साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽव-च्छेदकताविशिष्टाऽतिरिक्तः यः संसर्गः तमादाय सर्वत्र लक्षणघटकाऽभावदौर्लभ्यभावा**दसम्भवः स्यादिति धर्मविधया अवच्छेदकत्वानिरूपितत्वम्**, अस्य '**प्रवेशनीयम्**' इति अग्रेतनपदेन सह सम्बन्धः । तथा च साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्कि-ञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं प्रतियोगितावि‌शेषणविधया प्रवेशनीयम् । ततः
य लक्षणघटकीभूतवह्न्यभावादिनिरूपितप्रतियोगित्वानां धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः तद्भिन्नेन
शो साध्यतावच्छेदकसंसर्गेणाऽवच्छिन्नत्वेऽपि तेन संसर्गविधयैवाऽवच्छिन्नतया धर्मविधया तेनाऽनवच्छिन्न-
ल तया च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितासु साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता-
ता विशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वान्नाऽसम्भवः ।

एवं साध्यतावच्छेदकत्व-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः उभयोरपि धर्मविधया प्रवेशध्रौव्यमुपदर्श्य सम्बन्धविधयाऽपि तयोः द्वयोः प्रवेशः अङ्गीकर्तव्यः एवेत्याह - 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र प्रतियोगितावि‌शेषणविधया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रवेशेऽपि संयोग-समवा-योभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः प्रसज्येत एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संयोग-समवायोभयेनाऽवच्छिन्नतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वाऽनपायात् । एतदव्याप्तिवारणाय **साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि**, अपिना साध्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नत्वस्य समुच्चयः, तथा च यथा साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्नत्वरूपत्व-

●

નિષ્ઠા યા સંબંધવિધયા (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તદ્અનિરૂપિતત્વ હોય અને (૨) સાધ્યતાનિરૂપિતા યા ધર્મવિધયા (સાધ્યતા)અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટભિન્નનિષ્ઠા યા ધર્મવિધયા
વિ (પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતા તદ્અનિરૂપિતત્વ હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.
ન સરળ ભાષામાં →
भा (૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધથી ભિન્ન ન હોય અને

(૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી ભિન્ન ન

सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नत्वरूपस्यैव वाच्यतया तादृशसंसर्गातिरिक्तनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वमात्रप्रवेशे तादृशसंसर्गातिरिक्तधर्म्ममादायासम्भवस्स्यादिति संसर्गविधयाऽवच्छेदकत्वानिरूपितत्वं च प्रवेशनीयम् ।

एतेन *संयोगिनस्समवायेनाभाववारणाय धर्म्मविधया संसर्गविधया*

मवश्यं वाच्यं तथा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्यापि **साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वरूपस्यैव वाच्यतया**, तदर्थविधया **तादृशसंसर्गातिरिक्तनिष्ठाऽवच्छेदकत्वाऽनिरूपितत्वमात्रप्रवेशे** = साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकत्वाऽनिरूपितत्वमेव प्रतियोगिताविशेषणविधया यदि प्रवेश्यते तदा लक्षणघटकीभूतानां सर्वेषामभावानां तादृशसंसर्गताविशिष्टभिन्नः यः धर्मः तेनाऽवच्छिन्नत्वेन **तादृशसंसर्गातिरिक्तधर्ममादाय** = साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्नः यः धर्मः तन्निष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितासु सत्त्वेन तमादाय सर्वत्र लक्षणाऽसमन्वयाद् **असम्भवः स्यादेव इति** = अस्माद्धेतोः **संसर्गविधया अवच्छेदकत्वाऽनिरूपितत्वं च प्रवेशनीयम् ।** तथा च साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपित-साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवमेव लक्षणमभ्युपेयम् इति धर्मसंसर्गोभयविधया साध्यत्व-प्रतियोगित्वाऽवच्छेदकत्वयोः प्रवेशः अवश्यं कर्तव्यः इति अवश्यमभ्युपेयमेवेति ।

एतदसम्भवसम्भवः अनेकान्ताश्रयणे एवेति न पूर्वोक्तं विस्मर्तव्यम् ।

'**वस्तुतः**' इत्युक्त्वा द्वितीयकल्पोपदर्शनबीजमाह - **एतेने**त्यादिना । भावार्थः प्राग्भावितः एवेति । शब्दार्थस्त्वेवम् - **एतेन** = साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वरूपतायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नत्वरूपतायाः अवश्यं वाच्यतया साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्नत्वम्, साध्यताव-

હોય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

આ લક્ષણ મુજબ ક્યાંય અવ્યાપ્તિ-અતિવ્યાપ્તિ-અસંભવ નહીં આવે.

एतेन... પૂર્વે આપણે આ લક્ષણ બનાવ્યું હતું →

જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં

गू *वाऽवच्छेदकत्वस्य निरूपितत्वम्प्रवेश्यं न तूभयमिति* ***शङ्का निरस्ता।***

●

च्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वम् - इत्यत्र सम्बन्धविधया धर्मविधया च साध्यत्वस्य प्रतियोगित्वस्य च अवच्छेदकतायाः प्रवेशस्य अवश्यं कर्तव्यत्वेन - 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र **संयोगिनः समवायेन,** उपलक्षणाद् वह्नित्वसमवायेन च **अभाववारणाय धर्मविधया संसर्गविधया वाऽवच्छेदकत्वस्य निरूपितत्वं प्रवेश्यं न तु उभयम्** = 'साध्यतावच्छेदक-धर्मावच्छिन्नत्वस्य स्थाने धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तन्निष्ठाऽवच्छेदकता-निरूपितत्वमेव प्रवेश्यं यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य स्थाने सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तन्निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वमेव प्रवेश्यं न तु उभयम्, तथा

●

(૧) साध्यतानिरूपितसंसर्गतावन्निष्ठा या संसर्गविधया अवच्छेदकता तन्निरूपकत्व અને (૨) साध्यतानिरूपितयत्किंचित्संबंधअवच्छिन्न[साध्यता]अवच्छेदकतावन्निष्ठा या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निरूपकत्व होय ते अभावना अधिકरणमां अवृत्तित्व.

सरળ ભાષામાં -

(૧) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ साध्यताअवच्छेदक संबंध होय અને

(૨) જે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ साध्यताअवच्छेदक धर्म होय તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

★ नूतन लक्षणमां उभयविधया उभयनो प्रवेश सिद्ध ★

वि

पूर्वोक्त ते लक्षणने छोडी हमણાં જ બતાવ્યું તે નવું લક્ષણ સ્વીકાર્યું તેનાથી **'पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** આ સ્થલમાં સમવાયથી संयोगिअभाव લઈને જે અવ્યાપ્તિ આવે છે તેને દૂર કરવા માટે प्रतियोगिताअवच्छेदकतानो धर्मविधया અને संबंधविधया उभयविधया પ્રવેશ કરાવવાની આવશ્યકતા નથી. કોઈ એક જ રૂપે પ્રવેશ કરાવો તો પણ संयोगिअभावने લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જ જાય છે' - આ શંકાનો નિરાસ થઈ ગયો. કારણ કે જે પૂર્વોક્ત લક્ષણ બતાવ્યું તેમાં કોઈ એક જ જગ્યાએ ધર્મવિધયા કે સંબંધવિધયા જણાવો તો પણ संयोगिअभावनी आपत्ति દૂર થઈ જાય. આ વાત સાચી છે. પણ હવે એ લક્ષણ છોડી દીધું છે. કારણ કે महानसीयवह्निअभावने અને संयोग-समवायउभयथी वह्निअभावने લઈને તેમાં અવ્યાપ્તિ આવે. તે લક્ષણ છોડી જે નવું લક્ષણ બનાવ્યું તેમાં તો જો उभयविधया પ્રવેશ ન કરો તો असंभव દોષ આવે - તે પૂર્વે દેખાડ્યું જ છે. આમ, પ્રસ્તુત લક્ષણમાં તો उभयविधया उभय अवच्छेदकतानो प्रवेश अनिवार्य सिद्ध थाय જ છે.

चोक्तस्थले उक्ताऽभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकता-निरूपित-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः, साध्यता-निरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपित-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना-वच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः वा लक्षणतया अङ्गीकरणीयः, न तु साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकता-निरूपित-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं लक्षणम् अभ्युपेयम्, तथा च नैव प्रवेशः लक्षणे उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वयोः इत्या**शङ्का निरस्ता**, 'साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वादेः साध्यतावच्छेदकधर्मातिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्नत्वादि-रूपतायाः अवश्यं वाच्यतया तत्र उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशश्चौव्यादि'ति पूर्वोक्त-हेतोरेवेति ।

ननु एकतरप्रवेशमादृत्योक्तरीत्या लक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, 'पर्वतः समवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तथापि तादृशलक्षणद्वयं न सर्वथा निर्दुष्टम्, उक्ताऽऽपत्तिवारणेऽपि अन्यथा (= अन्यरीत्या) अव्याप्तिसद्भावात् । तद्यथा - (१) यदि साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपित-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना-वच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदा 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्त्यसम्भवेऽपि समवायेन संयोगि-समवाय्युभयाभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यता-निरूपितसंसर्गताविशिष्टेन संयोगेनाऽवच्छिन्नतया तत्र साध्यतानिरूपितसंसर्गताविशिष्टनिष्ठा-वच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वात्, संयोगि-समवाय्युभयाभावीयप्रतियोगितायाः उभयत्ववत् संयोग-समवायोभयेनाऽपि अवच्छिन्नतया (पूर्वोक्तरीत्या प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वात् संयोग-समवायोभयस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं विभावनीयम्) तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेन धर्मविधयाऽवच्छिन्नतया तत्र साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता-

विशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वाच्च तादृशाभावस्य ग्राह्यत्वात् । पर्वते च समवायसम्बन्धेन संयोगि-समवायिनोः उभयोरपि असत्त्वात्तादृशाभावाधिकरणे पर्वते धूमहेतोः वृत्तित्वाच्च भवेदेवाऽव्याप्तिः । अत्र साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽपि न निस्तारः, तादृशाभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वात्, साध्येतराऽवृत्तित्वाऽपेक्षया तु संसर्गीयत्वनिवेशः एव लघुः । तन्निवेशे (= साध्यतानिरूपितसंसर्गतात्रिशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपित-साध्यतानिरूपित-यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्रिशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपित-प्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं लक्षणाङ्गीकारे, अत्र पूर्वोक्त-लक्षणापेक्षया संसर्गीयत्वनिवेश एवाधिकः) नाऽव्याप्तिः, यतः तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः संसर्गविधया यः साध्यतावच्छेदकः संयोगः तेन सम्बन्धविधया अनवच्छिन्नत्वेन तत्र साध्यता-निरूपितसंसर्गतात्रिशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपितत्वविरहात् कथं तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते? कथं वाऽव्याप्तिः ? एवं पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद् - इत्यत्रापि भावनीयम् ।

(२) यदि साध्यतानिरूपितसंसर्गतात्रिशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपित-साध्यतानिरूपित-यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्रिशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावा-धिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदापि 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोग-समवायोभयेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, सम्बन्धविधया यः साध्यता-वच्छेदकः संयोगः तेन सम्बन्धविधया तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः अवच्छिन्नतया तत्र साध्यता-निरूपितसंसर्गतात्रिशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वात्, धर्मविधया यः तादृशाभावीय-प्रतियोगितावच्छेदकः संयोगः तस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाभावीयप्रतियोगितायां साध्यता-निरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्रिशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्यापि सत्त्वाच्च तादृशाभावस्य ग्राह्यत्वात् । यदि धर्मविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वं निवेश्यते अर्थात् साध्यतानिरू-पितसंसर्गतात्रिशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपित-साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना-वच्छेदकतात्रिशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावा-धिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदा नोक्ताऽव्याप्तिः, तादृशाभावीय-प्रतियोगितायाः धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः समवायः तेन धर्मविधयाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशा-भावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्रिशिष्टनिष्ठयत्किञ्चि-त्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वविरहात् तादृशाभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

इत्थञ्चोभयविधया उभयावच्छेदकत्वयोः एव प्रवेशः अङ्गीकार्यः इति साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वप्रवेशेऽपि सिध्यति एव । तथा च **वस्तुतः** इत्युक्त्या अन्यत्कल्पे उभयविधया उभयप्रवेशसार्थक्यप्रदर्शनम् अनुचितम्, यतः तदुक्त्या साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वादिपरिष्कारे उभयावच्छेदकत्वयोः उभयविधया प्रवेश अनावश्यकः इति सिध्यति । **एतेने**त्याद्युक्त्या ग्रन्थकृताऽपि उभयावच्छेदकत्वयोः उभयविधया प्रवेश अनावश्यकः साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वादिपरिष्कारघटितलक्षणे इति साधितमेव, एतच्चाऽसङ्गतम्, उक्तरीत्या एकस्यापि अप्रवेशेऽव्याप्तिसद्भावाद् एतत्परिष्कारघटितलक्षणे ***इति चेद् ?***

मैवम्; अभिप्रायाऽपरिज्ञानात् । अयमभिप्रायः - प्रथमलक्षणे भवता याऽव्याप्तिः दर्शिता तदापादनाय समवायेन उभयाभावः किमर्थं गृहीतः ? संयोगेनैव गृह्यताम्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव अभावं गृहीत्वा यदि अव्याप्तिः सम्भवेत्, तर्हि कः प्राज्ञः अन्यसम्बन्धेनाऽभावं गृह्णीयात् ?

न च तेन सम्बन्धेनाऽभावो गृह्यताम्, अव्याप्तिस्तु भवत्येव ***इति वाच्यम्;***

तादृशाऽव्याप्तिस्तु उभयविधया उभयावच्छेदकत्वयोः प्रवेशेऽपि वज्रलेपायिता एव इति सम्यग् निरीक्ष्यताम् ।

एवं द्वितीयलक्षणे याऽव्याप्तिः उपदर्शिता तत्रापि संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन संयोग्यभावः किमर्थं गृहीतः, समवाय्यभावः एव = साध्यतानिष्ठप्रतियोगिताकाभावः एव गृह्यताम्, तमादायाऽपि अव्याप्तिसम्भवात् । किन्त्वेतदभावग्रहणे उभयविधया उभयावच्छेदकत्वप्रवेशघटितलक्षणमपि अव्याप्तिग्रस्तं स्यादेव ।

अतः ग्रन्थकृतामयमेवाऽभिप्रायः - समवायेन संयोग्यभावमादाय अव्याप्तिवारणायोभयविधयोभयावच्छेदकत्वयोः प्रवेशः आवश्यकः नास्ति, यदि समवाय-संयोगोभयसम्बन्धेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः दीयते यद्वा समवायि-संयोग्युभयाभावमादाय तदा तादृशरीत्याऽव्याप्तिस्तु उभयविधया उभयावच्छेदकत्वयोः प्रवेशेऽपि स्यादेवेति मूललक्षणे एव परिष्कर्तव्यम्, तादृशपरिष्कारः अर्थात् साध्यतावच्छेदकधर्मेतरधर्मानवच्छिन्नत्वम्, अत्र (तादृशपरिष्कारे) चानायासेन उभयविधया उभयावच्छेदकत्वयोः प्रवेशसार्थक्यसम्भवे किं तादृशपरिष्कारे भवता प्रदर्शितरीत्या यथाकथं तत्सार्थक्योपपादनेन ? तादृशरीत्याऽव्याप्तेस्तु उभयविधयोभयावच्छेदकत्वप्रवेशेऽपि सम्भवेन अन्ततस्तत्परिष्कारस्य त्याज्यत्वादेवेति निपुणं निभालयतु ।

उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वयोः प्रवेशम् असहमानः पुनः शङ्कते पूर्वपक्षः -

य शो ल ता

अथेत्यादिना ।

अयमाशयः - ननु साध्यतावच्छेदकधर्मातिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वस्य च प्रवेशेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या नास्ति निस्तारः इति यः परिष्कारः करिष्यते तत्र नैव धर्मविधया सम्बन्धविधया च साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः प्रवेशः कर्तव्यः । तथा हि - 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकधर्मभिन्नधर्माऽनवच्छिन्नत्वं निवेशितम्, किन्तु 'घटः प्रमेयवद्वान् सत्त्वाद्' - इत्येतत्स्थले उक्तपरिष्काराऽनुसारेणाऽव्याप्तिः स्यात् । सत्ताधिकरणतया त्रयः पदार्थाः प्राप्यन्ते - द्रव्यम्, गुणः, कर्म च । द्रव्ये द्रव्यत्वं समवायेन वर्तते गुणे गुणत्वम्, क्रियायां कर्मत्वञ्च । द्रव्यत्वञ्च द्रव्यत्वत्वलक्षणप्रमेयविशिष्टम्, गुणत्वं गुणत्वत्वलक्षणप्रमेयविशिष्टम्, कर्मत्वञ्च कर्मत्वत्वलक्षणप्रमेयविशिष्टमिति यत्र यत्र सत्त्वं तत्र तत्र प्रमेयविशिष्टं समवायेन स्यादेवेति व्याप्तिः निराबाधा, सत्ताधिकरणीभूतानां द्रव्य-गुण-क्रियाणां द्रव्यत्वत्वादिप्रमेयविशिष्टद्रव्यत्वादिभिः समवायेन विशिष्टत्वात् । ततश्च सत्स्थलमिदम् । अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इत्येतल्लक्षणमेवाऽप्रसिद्धम्, यतः लक्षणघटकतया ग्राह्ये प्रमेयविशिष्टाभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसमवायेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकधर्मप्रमेयेतरस्याऽप्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकधर्मेतराऽनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाऽप्रसिद्धिः । एवं कस्मिंश्चिदपि अभावे साध्यतावच्छेदकेतरधर्माऽनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नैव प्रसिद्ध्यति, प्रकृते साध्यतावच्छेदकेतरस्यैवाऽप्रसिद्धेः ।

इत्थञ्चैतत्स्थले साध्यतावच्छेदकेतरधर्माऽप्रसिद्ध्या लक्षणाऽप्रसिद्धिः स्यादेव, घटकाऽप्रसिद्धौ घटिताप्रसिद्धेः न्याय्यत्वात् । तथा चैतल्लक्षणमपि नाऽभ्युपेयम् । एतदव्याप्तिनिराकरणाय

पूर्वपक्ष :- (अथ.) તમે આ બધો નિરર્થક પ્રયાસ કરો છો. આગળ આ પ્રકરણ પછીના તરતના પ્રકરણમાં જ ચર્ચા કરવાના છે તે મુજબ મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને જે અવ્યાપ્તિ આવે છે તે દૂર કરવા માટે ઉપર્યુક્ત ખુલાસો ચાલે તેમ નથી. એક નવો પરિષ્કાર કરવો જ પડે તેમ છે.

❀ वक्ष्यमाण परिष्कारनी विचारणा ❀

આગળ જે વાત આવશે તે સંક્ષેપમાં →

पर्वतो वह्निमान् धूमात् । અહીં અભાવ લઈશું - મહાનસીયવહ્નિઅભાવ, પૂર્વવત્

ये ये परिष्काराः करिष्यन्ते ते ते कुत्रचिदपि स्थले अव्याप्तिग्रस्तानि भवन्त्येवेति उत्तरपक्षसम्मतः परिष्कारः प्रदर्शयिष्यते । अत्र तावत् तत्परिष्कारस्य आवश्यकताऽनुसारेण लेशतः अर्थः दर्श्यते, विस्तारार्थश्च प्रतिपदव्यावृत्तिप्रदर्शनपरः स्वस्थाने एव भावयिष्यते इति चेतसि सम्यग्निधाय पठनीयमग्रे इति विनिवेद्यते ।

अथ परिष्कारः - अत्र तावद् युष्माभिः 'धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदकः धर्मविधया तेनाऽवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तेनाऽवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावः एव ग्राह्यः' - इति अङ्गीक्रियते, अस्माभिश्च 'साध्यतावच्छेदकाः ये ये ते एव प्रतियोगिताऽवच्छेदकाः भवन्तु' - इति स्वीक्रियते इति मूलभेदः । अधुना अस्मन्मतानुसारेण परिष्कारः प्रदर्श्यते, तेनैव च निखिलाऽव्याप्तिवारणं भविष्यति । तथा हि -

पर्वतो वह्निमान् धूमाद् - इत्यत्र वह्न्यभावः गृह्यते । अत्र साध्यतावच्छेदकं वह्नित्वम्, संयोगश्च, साध्यतावच्छेदकता एतद्द्वितयस्मिन् वर्तते । यद् वर्तते तत् प्रतियोगि, यत्र वर्तते तदनुयोगि, यथा भूतले घटः वर्तते इति घटः प्रतियोगी भूतलञ्चाऽनुयोगि । एतदनुसारेण साध्यतावच्छेदकतायां प्रतियोगिता भवति, वह्नित्वे संयोगे च अनुयोगिता । प्रतियोगिता अनुयोगिता च परस्परं निरूप्य-निरूपकभावाऽपन्ना भवतीति साध्यतावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितानिरूपिताऽनुयोगिताविशिष्टं वह्नित्वं भवति संयोगश्च, साध्यतावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाऽनुयोगिताविशिष्टमपि वह्नित्वं भवति संयोगश्च । साध्यतावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिता च साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्ना । वह्नित्व-संयोगोभयगताऽनुयोगितावच्छेदकं वह्नित्व-संयोगोभयगतद्वित्वं भवति, साध्यतावच्छेदकतानिरूपकाऽनुयोगितायाः अधिकरणानि यदि त्रीणि भवन्ति तर्हि तादृशाऽनुयोगितावच्छेदकरूपं त्रित्वं स्यात् । तथा च साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽनुयोगिताऽवच्छेदकरूपं प्रकृते वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वम् इति कथयितुं शक्यते ।

●

અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે પરિષ્કાર કરીએ - સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ. પુનઃ મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વ ઉભયને લઈને અવ્યાપ્તિ. તેનું નિરાકરણ હમણાં આપણે જે રીતે કર્યું તે રીતે શક્ય નથી. તે માટેના કારણો, અવ્યાપ્તિ વગેરે, આગળના પ્રકરણમાં આવશે જ. માટે, અહીં દેખાડતા નથી. ટૂંકમાં, મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે જે - જે પણ પરિષ્કારો કરવામાં આવ્યા તે અન્યત્ર અવ્યાપ્તિ વગેરે દોષગ્રસ્ત બની જાય છે. માટે, મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વને

यद्यपि तादृशप्रतियोगितानिरूपकाऽनुयोगिता केवलवह्नित्वेऽपि भवेत् संयोगेऽपि च, यतः साध्यतावच्छेदकता स्वरूपेण केवलसंयोगेऽपि केवलवह्नित्वेऽपि च वर्तते, ततः तादृशप्रतियोगितानिरूपकाऽनुयोगिताऽवच्छेदकरूपं संयोगगतैकत्वं वह्नित्वगतैकत्वं वा भवेत् ***तथापि*** सा साध्यतावच्छेदकता पर्याप्त्या उभयस्मिन्नेव वर्तते । पर्याप्त्या = पर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशसाध्यतावच्छेदकता स्वीयसर्वाधिकरणेषु एव स्यात्, न तु यस्मिन् कस्मिंश्चिदिति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता उभयस्मिन्नेव भवति इति तादृशाऽनुयोगितावच्छेदकं रूपं द्वित्वमेव भवेत्, न तु संयोगगतं वह्नित्वगतं वैकत्वम् । तथा च प्रकृते साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वमिति स्थितम् ।

प्रकृते वह्न्यभावः गृहीतः, तस्य प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः वह्नित्वम्, प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः संयोगश्चेति प्रतियोगिताऽवच्छेदकताऽपि उभयस्मिन् वर्तते - वह्नित्वे संयोगे च । ततः प्रतियोगितावच्छेदकतायां प्रतियोगिता भवेद्, वह्नित्वे संयोगे च अनुयोगिता भवेत् । प्रतियोगिता प्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्ना भवति । प्रतियोगितावच्छेदकतायाः अनुयोगिता पर्याप्त्या ग्राह्येति प्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता वह्नित्व-संयोगोभयस्मिन् भवति । अतः प्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वम् । ततश्च वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वलक्षणरूपे (रूपं = स्वरूपं = धर्मः) साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वं च स्तः इति निश्चीयते । इदमेवेत्थमपि अभिधीयते यदुत - साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वे तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगिता-

●

લઈને આવતી અવ્યાપ્તિનો પ્રશ્ન લટકતો છે. તેના માટે ઉત્તરપક્ષ જે ખુલાસો કરશે તે આપણે હવે જોઈએ. સ્થળ લઈએ - **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** ।

- સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ → વહ્નિત્વ. - સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સંયોગ.

વહ્નિત્વ અને સંયોગ - આ બંનેમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા રહે. જે રહે તે પ્રતિયોગી. જે રાખે તે અનુયોગી. આ સિદ્ધાંતના આધારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં પ્રતિયોગિતા રહે. તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ-સંબંધમાં અનુયોગિતા રહે. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં જે પ્રતિયોગિતા તે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન છે. મતલબ કે 'બધી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા

वच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं वर्तते इति तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगिता स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वे वर्तते, यदपेक्षया यस्मिन् यद्रूपं भवति तद्रूपेण (= तादृशरूपलक्षणसम्बन्धेन) तत् तत्र वृत्ति स्यादिति सिद्धान्तात् ।

तथा च यत् प्रतियोगित्वं स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति तत्प्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इत्येव लक्षणमङ्गीकार्यम् । तथा चाऽस्मन्मतेन इदं लक्षणं फलितम् । भवद्भिश्च धर्मविधया संसर्गविधया च साध्यताप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः प्रवेशः आद्रियते इति भवन्मतानुसारेण - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति, स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदक-

य शो ल ता

●

લઈ લેવાની. કોઈ એકાદ નહીં' - આવું જણાવવા માટે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન કહ્યું. જો તે ન લખવામાં આવે તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા માત્ર વહ્નિત્વમાં રહેલી પણ લઈ શકાય. તેની અપેક્ષાએ અનુયોગી કેવલ વહ્નિત્વ જ બને. જ્યારે આપણે અનુયોગી તરીકે વહ્નિત્વ-સંયોગ ઉભય લેવાના છે. તો જ આગળનો લક્ષણસમન્વય થાય. આ દરેક પદની સાર્થકતા જ્યારે આ લક્ષણનો અવસર આવશે ત્યારે જ વિસ્તારથી બતાવશું. અત્યારે માત્ર તે તે પદનો અર્થ અને કેવી રીતે લક્ષણસમન્વય થાય છે તે જ જોઈએ. આગળ પણ 'પર્યાપ્તિ' કેમ મૂક્યું ? ઇત્યાદિ જિજ્ઞાસા જાગશે. તેનું શમન જ્યારે લક્ષણનું સ્વસ્થાન આવશે ત્યારે કરશું. ટૂંકમાં, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન-(સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા નિષ્ઠ)પ્રતિયોગિતાનિરૂપક અનુયોગિતા વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયમાં રહેનારી કહેવાય. આ અનુયોગિતાનું અધિકરણ કેવલ વહ્નિત્વ અને સંયોગ છૂટા - છૂટા પણ બની શકે. માટે, પર્યાપ્તિઅનુયોગિતા લઈએ. મતલબ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાની પર્યાપ્તિનું અધિકરણ લેવાનું. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાની પર્યાપ્તિના અનુયોગી વહ્નિત્વ-સંયોગ ઉભય જ બનશે.

वि ना भा

रूपवृत्ति च यत् प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावः - इत्येवं गुरुतरलक्षणमङ्गीकरणीयं स्यात् । सामान्यशैल्या उक्तलक्षणमेवमभिधीयते - स्वनिरूपिता या संसर्गविधया अवच्छेदकता तन्निष्ठं यत् प्रतियोगितावच्छेदकतात्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति यत् प्रतियोगित्वम्, स्वनिरूपिता या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति च यत् प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वयोः प्रवेशादरे कियद्गुरुतरं लक्षणमङ्गीकर्तव्यमिति स्पष्टमेव । किञ्च अस्मदभ्युपगतलक्षणे नास्ति कुत्रचिदपि कञ्चिदपि अभावमादाय अव्याप्तिगन्धोऽपि, तर्हि किमर्थमेतद्गुरुतरलक्षणमङ्गीकरणीयमिति ? अत्र तावदस्मदभ्युपगतलक्षणाऽनुसारेण सर्वत्र लक्षणसमन्वयः प्रदर्श्यते -

अस्मदभ्युपगतं लक्षणम् - स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः ।

●

❀ पर्याप्तिघटित परिष्कारनी समजण ❀

साध्यताअवच्छेदकतानी पर्याप्ति = साध्यताअवच्छेदकतानिरूपितपर्याप्ति. तथा साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितानिरूपक अनुयोगिता छे. माटे कही शकाय के साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्न(साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठ)प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिता. टूंकमां, कहेवानुं तात्पर्य एटलुं ज छे के साध्यताअवच्छेदकता प्रतियोगी कहेवाय. साध्यताअवच्छेदक अनुयोगी. साध्यताअवच्छेदकमां जे अनुयोगिता छे ते फक्त साध्यताअवच्छेदकतानी नहीं, किंतु साथे-साथे साध्यताअवच्छेदकतापर्याप्तिनी लेवानी. जयारे साध्यताअवच्छेदकतानी अनुयोगिता साध्यताअवच्छेदकमां होय त्यारे साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितानिरूपक अनुयोगिता कहेवाय. अहीं साध्यताअवच्छेदकतापर्याप्तिनी अनुयोगिता छे. माटे साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिता

एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटाभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः घटत्वे संयोगे च वृत्तित्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकं रूपं घटत्व-संयोगगतद्वित्वं स्यात्, साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्य-नुयोगितावच्छेदकरूपं तु वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वम् इति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदक-तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वविरहात् स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकतात्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपे नैव स्यादिति कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ? तादृशाभावस्यैवाग्राह्यत्वादिति ।

एवं महानसीयवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेद-कतायाः महानसीयवह्नित्वे संयोगे च यद्वा महानसीयत्वे, वह्नित्वे संयोगे च वर्तमानतया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं महानसीयवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वं महानसीयत्व-वह्नित्व-संयोगगतबहुत्वं वा स्यात्, साध्यतावच्छेदकता-

य शो ल ता

●

मळे. अथवा तो **पर्याप्तिसम्बन्धेन अनुयोगिता** = पर्याप्तिअनुयोगिता. साध्यताअवच्छेदकतात्व-अवच्छिन्न(साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठ)प्रतियोगितानिरूपकअनुयोगिता फक्त वह्नित्वमां पण मळे. ज्यारे साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्न(साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठ)प्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्तिअनुयोगिता वह्नित्व-संयोगउभयमां ज मळे.

वह्नित्व-संयोगउभयमां उभयत्व = द्वित्व धर्म आवे. वह्नित्व-संयोगउभयमां तादृश पर्याप्तिअनुयोगिता छे तेनुं अवच्छेदक द्वित्व थाय. एटले के साध्यताअवच्छेदकतात्व-अवच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक द्वित्व थाय. आ द्वित्वमां प्रतियोगिता वृत्ति होवी जोईए.

वि न भा

✲ लक्षणघटक संबंधनी समजण ✲

प्रतियोगिताने तादृश द्वित्वमां रहेवानो संबंध → स्वावच्छेदकतात्वअवच्छिन्न-प्रतियोगिताकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकत्व. ते आ रीते → हाल, संयोगसंबंध-वह्नित्वधर्मअवच्छिन्नप्रतियोगिताक वह्निअभावने लईने लक्षणसमन्वय करवानो छे. पूर्वे

त्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं तु वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वम् इति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वविरहात् स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वे वृत्तिः नैव स्यादिति तादृशाऽभावो ग्रहीतुं नैव शक्यते ।

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयोगे वह्नि-घटोभयत्वे च यद्वा वह्नित्वे घटत्वे च वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोग-वह्नि-घटोभयत्वगतद्वित्वं संयोग-वह्नित्व-घटत्वगतबहुत्वं वा भवेत्, साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं तु वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वम् अस्ति इति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति-

●

જોઈ ગયા તે साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक द्वित्वमां उक्तवह्निअभावीयप्रतियोगिताने राखवानी छे. स्वथी लईએ वह्निअभावीयप्रतियोगिता. कारण के स्वपदथी आधेय लेवाय. वह्निअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक - वह्नित्व अने संयोग. आ उभयमां प्रतियोगिताअवच्छेदकता रहे. प्रतियोगिताअवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिता. तथा प्रतियोगिताअवच्छेदकवह्नित्व-संयोग-उभयनिष्ठअनुयोगिता. पूर्ववत् प्रतियोगितानिरूपकअनुयोगिता कोઈ એકादमां रहेली नथी लेवानी. पण उभयमां पर्याप्त એવી अनुयोगिता लेवानी छे. એटले के प्रतियोगिताअवच्छेदकतानी पर्याप्तिअनुयोगिता लेवानी छे. (कोઈक જગ્યાએ पर्याप्त-अनुयोगिता आवो पण पाठ छे. ते पण संगत छे.) पर्याप्तिअनुयोगिता = पर्याप्तिसंबंधथी अनुयोगिता. **पर्याप्त्या अनुयोगिता** = पर्याप्तिअनुयोगिता. आम, प्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिता वह्नित्व-संयोगउभयमां ज रहेशे. आ उभयमां रूप = धर्म द्वित्व आवे. माटे, अनुयोगिताअवच्छेदक धर्म द्वित्व. पूर्वे जोઈ गया ते मुજब साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक रूप जे वह्नित्व-संयोगगत द्वित्व छे तेमां ज प्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकता छे. कारण के हमणां ज जोयुं ते मुજब तादृशअनुयोगिताअवच्छेदक वह्नित्व-संयोगउभयगत द्वित्व ज छे.

योगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वविरहात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तितया नैव प्राप्यते इति तादृशप्रतियोगितानिरूपकोऽभावोऽपि नैव ग्रहीतुं शक्यते इति कुतः अव्याप्तिः तमादाय ?

माटे, वह्निअभावीयप्रतियोगिता स्वावच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकत्वसंबंधथी साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वमां (रूपमां) वृत्ति थई जशे. माटे, वह्निअभावीय प्रतियोगिता लई शकाशे. आ वह्निअभावीयप्रतियोगितानिरूपक वह्निअभावनुं अधिकरण जलह्रद. धूम तेमां अवृत्ति. लक्षणसमन्वय थई जशे.

❀ नूतन परिष्कार प्रमाणे महानसीयवह्निअभाव अग्राह्य ❀

अहीं महानसीयवह्निअभावीयप्रतियोगिता नहीं लई शकाय. कारण के जो स्वावच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकत्वसंबंधथी महानसीयवह्निअभावीयप्रतियोगिता साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वमां रहे तो ज महानसीयवह्निअभावीयप्रतियोगिता लई शकाय. हवे जोईए के आ संबंधथी महानसीयवह्निअभावीयप्रतियोगिता वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वमां रहे छे के नहीं ?

महानसीयवह्निअभावना प्रतियोगिताअवच्छेदक बे रीते मळे.

(१) महानसीयत्व + वह्नित्व - प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म. संयोग - प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध. तथा (२) महानसीयवह्नित्व - प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म. संयोग - प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध. बंनेमांथी कोई ने पण लईने लक्षणसमन्वय थई शके तेम नथी. सौ प्रथम पहेली रीते जोईए तो महानसीयवह्निअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक महानसीयत्व-वह्नित्व अने संयोगगत त्रित्व बनशे. वह्नित्व-संयोगगत द्वित्व नहीं. बीजी रीत मुजब अनुयोगिताअवच्छेदक महानसीयवह्नित्व-संयोगगतद्वित्व बने. पण, वह्नित्व-संयोगगत द्वित्व तो नहीं ज बने. आम, महानसीयवह्निअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकतात्व-अवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकता वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वमां नहीं ज जाय. तेथी स्वावच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिता-

एवं समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः । यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता समवाये वह्नित्वे च वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं समवाय-वह्नित्वगतद्वित्वम्, न तु संयोग-वह्नित्वगतद्वित्वम्, एतच्च द्वित्वद्वयं नैकम् इति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वह्नित्वगतद्वित्वरूपे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वविरहात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वे नैव वर्तते इति न हि तादृशोऽभावः ग्रहीतुं शक्यते ।

य शो ल ता

अत्र संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः नास्ति, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता संयोगे, समवाये वह्नित्वे चेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोग-समवाय-वह्नित्वगतबहुत्वमेव, न तु वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वम् । तथा च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्य-

●

અવચ્છેદકતાસંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વમાં રહેશે નહીં. માટે, મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા લઈ નહીં શકાય. પણ, પૂર્વોક્ત સંયોગ-સંબંધઅવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવની જ પ્રતિયોગિતા લેવી પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ જશે, અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

વિ ન

❁ ઉભયસંબંધથી અભાવ પણ અગ્રાહ્ય ❁

આ રીતે સંયોગ-સમવાયઉભયસંબંધથી વહ્નિઅભાવને લઈને પણ અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. કારણ કે સંયોગ-સમવાયઉભયસંબંધથી વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગ-સમવાય-વહ્નિત્વગત ત્રિત્વ જ બનશે. પણ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિ-અનુયોગિતાઅવચ્છેદક જે વહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વ તે નહીં બને. તેથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ-સંયોગગત દ્વિત્વમાં સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકત્વસંબંધથી સંયોગ

મા

नुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वरूपे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वविरहात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः स्वावच्छेद-कतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकता-त्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वं नैव सम्भवति, तथा च तादृशा-ऽभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते ।

तथा चाऽत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वह्नित्वे संयोगे च वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छे-दकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वे सत्त्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियो-गितायाः स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यता-वच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वरूपे वृत्ति-त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् । तादृशाऽभावाधिकरणं जलह्रदः, धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति भवत्येव लक्षणसमन्वयः ।

●

-समवायઉભયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્નિઅભા-વીયપ્રતિયોગિતા નહીં રહે. માટે, તે અભાવીયપ્રતિયોગિતા લઈ નહીં શકાય. સંયોગ-સંબંધઅવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા જ લેવી પડશે. પહેલાં જણાવ્યા મુજબ તે પ્રતિયોગિતા પૂર્વોક્ત સંબંધથી ઉક્તઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વમાં વૃત્તિ છે. આ પ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ ધૂમમાં રહેશે. માટે કોઈ અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. આ રીતે ફલિત થયેલું લક્ષણ →

स्वावच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकत्व-संबंधથી साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअव-च्छेदकરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

❁ ધર્મવિધયા - સંબંધવિધયા પ્રવેશ ❁

તમે હમણાં જણાવ્યું તે મુજબ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો પણ ધર્મવિધયા અને સંબંધ-વિધયા અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો પણ ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા પ્રવેશ કરવો જોઈએ. એટલે તમારા મત મુજબ લક્ષણ આ રીતે બનવું જોઈએ કે → ધર્મવિધયા સ્વાવ-ચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતા-

અવચ્છેદકત્વસંબંધથી ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અને સંબંધ-વિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-પર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકત્વસંબંધથી સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતા-અવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિ-યોગિતાનિરૂપક જે અભાવ તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો અને સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ કરવો જોઈએ - આ તમારા સિદ્ધાંત મુજબ તો તમારે ઉપર્યુક્ત લક્ષણ જ કહેવું જોઈએ અને એ લક્ષણ નિરર્થક ગૌરવયુક્ત છે. કારણ કે આ રીતે બે - બે વાર પ્રવેશ કરવાની જરૂરત જ નથી. અમે જે ઉપર એક જ વાર પ્રવેશ કરીને લક્ષણ બનાવ્યું છે તેના દ્વારા જ અત્યાર સુધી તમે આપેલ તમામે તમામ આપત્તિનું નિવારણ થઈ જશે. તો પછી ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા ઉભયવિધયા જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ કરવાનો - આ નિયમના આધારે... પર્યાપ્તિઅનુયોગિતા-અવચ્છેદક વગેરેનો બે બે વાર પ્રવેશ કરવાની જરૂરત ખરી ? આટલું ઉમેરવું એના કરતા એ સિદ્ધાંતને તિલાંજલિ આપવી જ વ્યાજબી છે.

વિ

ન

મા

✲ ઉભયવિધયા અપ્રવેશે પણ આપત્તિઅભાવ ✲

તમે કુલ **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** સ્થલમાં (૧) મહાનસીયવહ્નિઅભાવ, (૨) વહ્નિ -જલોભયાભાવ, (૩) સમવાયથી વહ્નિઅભાવ, (૪) સંયોગ-સમવાયઉભયથી વહ્નિઅભાવ - આ ચાર પ્રકારના અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આપી હતી. તથા **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** આ સ્થલે સંયોગને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે લઈ (૫) સમવાયથી વહ્નિત્વ-સમવાયિઅભાવ, (૬) સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ, (૭) સમવાયથી સંયોગિઅભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ આપી હતી તથા વહ્નિસંયોગને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે લઈ (૮) વહ્નિસંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ આપેલ.

અમારા લક્ષણમાં = જેમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો એક જ વાર પ્રવેશ છે, ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા એમ બે - બે વાર નહીં, તે લક્ષણમાં આ આઠ આપત્તિમાંથી એક પણ આપત્તિ નહીં આવે. જુઓ →

पर्वतो वह्निमान् धूमात् સ્થલે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-પર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપ સંયોગ-વહ્નિત્વગતદ્વિત્વ. જ્યારે જે - જે અભાવ લીધા છે તેમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતા-

एवञ्च 'घटः द्रव्यत्वविशिष्टः, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः समवाये जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वे च सत्त्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपं समवाय-जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वगतं द्वित्वं स्यात्, साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं तु समवाय-द्रव्यत्वत्वगतद्वित्वं वर्तते, साध्यतावच्छेदकतायाः प्रकृते पर्याप्त्या समवाय-द्रव्यत्वत्वोभयस्मिन् वृत्तित्वादिति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवाय-द्रव्यत्वत्वोभयगतद्वित्वरूपे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वविरहात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवाय-द्रव्यत्वत्वगतद्वित्ववृत्तिता नैव सम्भवतीति नैव तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते इति ।

एवं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वे समवाये च वर्तमानतया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्व-समवायगतद्वित्वं स्यात्, न तु द्रव्यत्वत्व-समवायगतद्वित्वमिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्व-समवायगतद्वित्वरूपे नास्ति । अतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः

અવચ્છેદક ક્રમશઃ (૧) મહાનસીયવહ્નિઅભાવમાં મહાનસીયવહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વ અથવા મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વ-સંયોગગતત્રિત્વ બનશે. (૨) વહ્નિ-જલોભયાભાવમાં વહ્નિ-જલ-ઉભયત્વ-સંયોગગત દ્વિત્વ બનશે. (૩) સમવાયથી વહ્નિત્વઅભાવમાં સમવાય-વહ્નિત્વગતદ્વિત્વ બનશે. (૪) સંયોગ-સમવાયથી વહ્નિઅભાવમાં સંયોગ-સમવાય-વહ્નિત્વગતત્રિત્વ બનશે. આમ, તમે બતાવેલ અભાવોમાંથી કોઈ પણ અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વમાં નથી જતી. સમવાય-વહ્નિત્વગતદ્વિત્વ અને મહાનસીયવહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વ સંયોગવહ્નિત્વ-ગતદ્વિત્વ કરતા તો ભિન્ન જ છે, માટે, ચારમાંથી એક પણ અભાવ લક્ષણઘટક નહીં બને. સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ લેશો તો જ લક્ષણ-સમન્વય થશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. માટે, અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्व-समवायगतद्वित्वरूपवृत्तिता नैव सम्भवति, तथा च तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते ।

एवं कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावोऽपि नैव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता कालिके द्रव्यत्वत्वे च वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं द्रव्यत्वत्व-कालिकगतद्वित्वं स्यादिति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्व-समवायगतद्वित्वरूपे तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन नैव वर्तते । तथा च न हि तादृशोऽभावः ग्रहीतुं शक्यते ।

तथा चाऽत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्न-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावः एव ग्राह्यः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः समवाये द्रव्यत्वत्वे च वृत्तित्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकता साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकीभूतसमवाय-द्रव्यत्वत्वगतद्वित्वे वर्तते इति स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवाय-द्रव्यत्वत्वगतद्वित्वरूपे वृत्तित्वेन तादृशाऽभावः धर्तुं शक्यते एव । तादृशाऽभावाधिकरणं च गुणादिकम्, तत्रैव समवायेन द्रव्यत्वस्याऽवृत्तेः । तत्र च पृथ्वीत्वादिकमवृत्ति एवेति लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिः ।

एवञ्च 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, यतः प्रकृतस्थले साध्यतावच्छेदकता वह्नित्वसमवाये संयोगे च वर्तते इति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं

●

✱ वह्नित्वसमवायिसाध्यक स्थले विचारणा ✱

હવે, **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** માં જોઈ લઈએ. અહીં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ વહ્નિત્વસમવાય-સંયોગ-ગતદ્વિત્વ છે. જ્યારે તમે જે અભાવ લીધા તેમાં અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ ક્રમશઃ (૧) સમવાયથી

रूपं वह्नित्वसमवाय-संयोगगतद्वित्वं भवेत्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता च वह्नित्वसमवाये समवाये च यद्वा केवलवह्नित्वसमवाये एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वह्नित्वसमवाय-समवायगतद्वित्वम्, वह्नित्वसमवायगतैकत्वं वा इति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवाय-संयोगगतद्वित्वरूपे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य विरहात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवाय-संयोगगतद्वित्वरूपवृत्तिता अत्यन्तमसम्भाविता इति तादृशाऽभावस्यैव अग्राह्यत्वात्कथं हि तमादाय अव्याप्तिः ?

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, उक्तरीत्या साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं वह्नित्वसमवाय-संयोगगतद्वित्वम्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयोगे, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे च वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतद्वित्वम् इति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवाय-संयोगगतद्वित्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वविरहात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिता नास्ति । अतः न हि तादृशाऽभावः

●

વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવમાં સમવાય-વહ્નિત્વસમવાયગતદ્વિત્વ બનશે. (૨) સંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવમાં પણ સંયોગ-વહ્નિસંયોગગતદ્વિત્વ અથવા તો સંયોગગતએકત્વ બનશે. (૩) જ્યારે વહ્નિસંયોગને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે લેશો ત્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ વહ્નિસંયોગ-વહ્નિત્વસમવાયગતદ્વિત્વ. જ્યારે વહ્નિસંયોગથી વહ્નિસંયોગિઅભાવ લેશો ત્યારે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ વહ્નિસંયોગગતૈકત્વ અથવા જો વહ્નિસંયોગમાં બહુત્વની વિવક્ષા હોય તો વહ્નિસંયોગગતબહુત્વ બનશે.

ग्रहीतुं शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिशङ्काऽपि ?

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः न स्यादेव, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतैकत्वम्, साध्यतावच्छेदकता तु वह्नित्वसमवायेऽपि वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेऽपि चेति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वह्नित्वसमवाय-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतद्वित्वं स्यादिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग-वह्नित्वसमवायगतद्वित्वरूपे नैव वर्तते । तथा च तादृशाऽभावस्यैवाऽग्राह्यत्वात्कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

इत्थञ्च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं लक्षणाऽभ्युपगमेनैव सर्वसामञ्जस्ये उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशमादृत्य 'सम्बन्धविधया स्वनिष्ठा याऽवच्छेदकता तन्निष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक-

●

આમ, તમે જે અભાવ બતાવ્યા તેમાંથી એક પણ અભાવ લઈ નહીં શકાય. સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ અથવા તો વહ્નિસંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

⁂ તાદૃશ સ્થલે અવ્યાપ્તિઆપાદન ⁂

પ્રશ્ન :- કેમ ભાઈ ! અમને ઊંધા ચશ્મા પહેરાવો છો. અમે તમને નવ જગ્યાએ અવ્યાપ્તિ આપી છે. (પૃષ્ઠ નં. ૫૧૬) તમે★ સાત જગ્યાએ જ અવ્યાપ્તિનું નિરાકરણ કર્યું. બે જગ્યા બાકી રહી ગઈ. એ બંને જગ્યાએ તમારા લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ આવશે જ.

★ પ્રમેયવત્સાધ્યકસ્થલીય અવ્યાપ્તિ અને તેનું ખંડન ગ્રંથકાર આગળ કરવાના જ છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૮૦)

रूपवृत्ति, धर्मविधया स्वनिष्ठा या अवच्छेदकता तन्निष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत् प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरण-निरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं गुरुतरलक्षणाङ्गीकरणं मौर्ख्यसूचकमेवेति नैव उभयविधया उभयविधावच्छेदकत्वप्रवेशादरः युक्तः, एकविधप्रवेशेनैव उक्तरीत्या सर्वसामञ्जस्ये उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशस्य अनुचितत्वात् ।

य शो ल ता

ननु किमेवं विप्रलम्भयति सर्वान् ? न हि सर्वत्र लक्षणसमन्वयः भवता भवदभ्युपगतलक्षणाऽ-नुसारेण उपदर्शितः । भवदभ्युपगतलक्षणाऽनुसरणे 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव । तथा हि - प्रकृतस्थले साध्यतावच्छेदकता वह्नित्वसमवाये संयोगे च वर्तते इति तादृशसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-

(१) **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** આ સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપ સંયોગ-સમવાય(અથવા વહ્નિત્વ-સમવાય)ગતદ્વિત્વ. અભાવ લઈએ સમવાયથી સંયોગિઅભાવ. અહીં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદ-કતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ છે સમવાય-સંયોગ-ગતદ્વિત્વ. બંને એક થઈ ગયા. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-પર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગ-સમવાયગતદ્વિત્વમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા જશે. માટે, તાદૃશસંયોગ-સમવાયગતદ્વિત્વમાં સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતા-અવચ્છેદકત્વસંબંધથી સમવાયથી સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા રહી જશે. આથી, સંયોગિ-અભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં વૃત્તિ. લક્ષણઅસમન્વય. અવ્યાપ્તિ દુર્વાર !

વિ ના શ

તથા (૨) **पर्वतः समवायिमान् धूमात्** આ સ્થલમાં સમવાયથી સંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવશે. આ સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-પર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ સમવાય-સંયોગગતદ્વિત્વ. તથા સમવાયથી સંયોગિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતા-અવચ્છેદકરૂપ પણ સમવાય-સંયોગગતદ્વિત્વ. બંને દ્વિત્વ એક જ છે. કારણ કે દ્વિત્વના અધિકરણ જે સમવાય અને સંયોગ આ બંને ઉભયત્ર એક જ છે. આમ, સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપ સમવાય

प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वह्नित्वसमवाय-संयोगगतद्वित्वमेव स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि वह्नित्वसमवाये संयोगे चैव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपमपि वह्नित्वसमवायसंयोगगतद्वित्वमेव । तथा च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवाय-संयोगगतद्वित्वरूपे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसद्भावात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवाय-संयोगगतद्वित्वे वृत्तित्वेन तादृशाऽभावः गृह्यते एव, तदधिकरणं पर्वतः एव, पर्वते वह्नित्वसमवायेन संयोगिनः अवृत्तेः, तत्र च धूमः वृत्तिरिति धूमे स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिरिति कथं प्रोद्घोषितं भवता यदुत अस्मदभ्युपगतलक्षणे नास्ति कुत्रचिदपि अव्याप्तिरिति ?

यदि धर्मविधया स्वनिरूपिता या अवच्छेदकता तन्निष्ठाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति इत्यादिरीत्या उभयविधया

-संयोगगतद्वित्वमां तादृशअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकता पण रहेशे. तेथी तादृशसमवाय-संयोगगतद्वित्वमां स्वावच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी समवायथी संयोगिअभावीयप्रतियोगिता रही जशे. परिणामे, समवायथी संयोगिअभाव लई शकाशे. तेनुं अधिकरण पर्वत. धूम तेमां वृत्ति. लक्षणअसमन्वय. अव्याप्ति दुर्वार !

❋ उभयविधया प्रवेशे आपत्तिनुं निराकरण ❋

जो अमारुं लक्षण मानो के धर्मविधया स्वावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी धर्मविधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठसाध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपक तथा संबंधविधया स्वावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिता-

उभयविधावच्छेदकत्वयोः प्रवेशः आद्रियते ***तदा*** नाऽव्याप्तिः । तादृशस्थले धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता सा पर्याप्तिसम्बन्धेन वह्नित्वसमवाये एव वर्तते इति यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वह्नित्वसमवायगतैकत्वम् । धर्मविधया उक्ताऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्तिसम्बन्धेन संयोगे एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोगगतैकत्वम् इति तादृशसाध्यताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवह्नित्वसमवायगतैकत्ववृत्तिता तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां नैव सम्भवेत्, वह्नित्वसमवायगतैकत्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता तन्निष्ठावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन अवृत्तेः ।

एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तिता नैव सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकतायाः वह्नित्वसमवाये वर्तमानत्वेन सम्बन्धविधया या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निष्ठाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वह्नित्वसमवायगतैकत्वमेव भवेदिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संयोगगतैकत्वे सम्बन्धविधया या स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता तन्निष्ठाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन अवृत्तेः ।

●

અવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક જે અભાવ તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ..... તો આ લક્ષણ મુજબ પૂર્વોક્ત અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

સ્થળ હતું - **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** । આ સ્થલમાં ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ સમવાય(અથવા વહ્નિત્વસમવાય)ગતએકત્વ. તથા સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ સંયોગગતએકત્વ/બહુત્વ. (સંયોગ ઘણા હોવાથી વિવક્ષાએ તેમાં બહુત્વ પણ માન્ય કરવામાં આવે છે.) જ્યારે તમે જે અભાવ લીધો - સમવાયથી સંયોગિઅભાવ તેમાં

तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविधया स्वनिरूपिताऽवच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकतानिष्ठाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वस्य, धर्मविधया स्वनिरूपितावच्छेदकतानिष्ठाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया साध्यतावच्छेदकतानिष्ठाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वस्य अभावान्न हि तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ?

अत्र संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीययत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता वह्नित्वसमवाये वर्तते, यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताऽपि वह्नित्वसमवाये एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां (धर्मविधया =) यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिरूपिताऽवच्छेदकतानिष्ठाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवायगतैकत्वरूपवृत्तिता अस्ति एव । एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता संयोगे वर्तते, संसर्गीयसाध्यतावच्छेद-

●

ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ સંયોગગતએકત્વ/બહુત્વ. તથા સંબંધવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ સમવાયગતએકત્વ.

સ્પષ્ટ છે કે ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ સમવાયગતએકત્વમાં ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહેતી નથી. તે રીતે સંબંધવિધયા જે તાદશઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગગતએકત્વ તેમાં સંબંધવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધી તાદશઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહેતી નથી.

માટે, સમવાયથી સંયોગિઅભાવ નહીં લેવાય. સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ જ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

कताऽपि संयोगे एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता-निष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन संसर्गीयसाध्यता-ऽवच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्व-रूपवृत्तित्वमपि अस्ति । तथा च तादृशाऽभावो ग्रहीतुं शक्यते एव । तदधिकरणं जलह्रदादिकं धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिः इति एकविधप्रवेशाङ्गीकारे उक्तस्थलीयाऽव्याप्तेः दुरुद्धरत्वान्न तल्लक्षणमङ्गीकरणीयम्, किन्तु उभयविधया उभयविधावच्छेदकत्वप्रवेशमादृत्योक्त-लक्षणमेवाङ्गीकार्यमिति चेद् ?

न, उक्ताऽव्याप्तेः एकविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशेऽपि वारणसम्भवात्, अनुपदमु-पदर्शितैकविधप्रवेशाङ्गीकारेऽपि तादृशाऽव्याप्तिगन्धलेशस्याप्यभावाच्च । तथा हि - 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र साध्यतावच्छेदकता साक्षाद् वह्नित्वसमवाये संयोगे

य शो ल ता

❋ समवायिसाध्यक स्थले पण अव्याप्तिनिराकरण ❋

આ જ રીતે **पर्वतः समवायिमान् धूमात्** આ સ્થલમાં સમવાયથી સંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આપી શકાય. કારણ કે આ સ્થલમાં - સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છે-દકતાસંબંધી તાદૃશઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક (હવે આખું साध्यतावच्छेदकतात्वअवच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपक.... ઇત્યાદિ નહીં લખીએ. કિંતુ તાદૃશઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક જ લખી દઈશું. તેનાથી આખું સમજી લેવું. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાની અનુયોગિતા લેવાની કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાની ? તે જણાવવા માટે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાસંબંધી કે પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાસંબંધી - આટલું લખશું. તેના આધારે બાકીનું સંપૂર્ણ લક્ષણ સમજી લેવું.) સંયોગગતએકત્વ છે. જ્યારે સંબધવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધી તાદૃશઅનુયોગિતા-અવચ્છેદક સમવાયગતએકત્વ છે. માટે, સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા ઉક્ત સંબંધથી સંયોગગતએકત્વમાં નહીં રહે. આ રીતે ધર્મમાં પણ સમજી લેવું. તેથી સંયોગિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. પણ, સંયોગથી સમવાયિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

વિ ન ભ્રા

આ રીતે જો ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો અને પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ ન કરો તો **पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात्** અને **पर्वतः समवायिमान् धूमात्** આ બંને સ્થલમાં સમવાયથી સંયોગિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવે. માટે, અમારું ઉભયનો ઉભયવિધયા પ્રવેશ કરનારું લક્ષણ જ વ્યાજબી છે. તમારું લક્ષણ નહીં.

च वर्तते । किन्तु यथा 'देशः दण्डिमान्' इत्यादौ साध्यतावच्छेदकता साक्षात् दण्डे स्यात्, परम्परया तु दण्डत्वेऽपि, तथैव प्रकृते साक्षात् साध्यतावच्छेदकता वह्नित्वसमवाये संयोगे च, परम्परया तु वह्नित्वसमवायत्वे, स्वरूपे, संयोगत्वे चेत्यादौ अपि स्यात्, वह्नित्वसमवायस्य धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तादृशाऽवच्छेदकता सम्बन्धविधया स्वरूपेणाऽवच्छिन्ना भवति । संयोगस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन उक्तयुक्त्याऽनवस्थाभयेन तस्य सम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वेन समवायादिनाऽवच्छिन्नत्वं न सम्भवति । अतः साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यतावच्छेदकतायाः अधिकरणविधया वह्नित्वसमवाय-संयोग-वह्नित्वसमवायत्व-स्वरूप-संयोगत्वादीनि प्राप्यन्ते । तथा च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वह्नित्व-समवाय-संयोग-वह्नित्वसमवायत्व-स्वरूप-संयोगत्वादि गतबहुत्वम् ।

भवता गृहीतः अभावः वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावः । संयोग्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता

य शो ल ता

●

❖ साक्षात्परंपरासाधारण अवच्छेदकतानुं ग्रहण ❖

उत्तर :- (આ ઉત્તર પૂર્વપક્ષ જ આપી રહેલ છે.) કેમ એમ માની લીધું કે અમારા લક્ષણમાં બે સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવશે ? અમારી પૂરી વાત તો સાંભળી લો. ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ ન કરો, અમે પહેલાં જે જણાવેલું તે જ લક્ષણ માનો તો પણ ક્યાંય અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. સૌ પહેલા **पर्वतः समवायिमान् धूमात्** સ્થળ જોઈએ. આ સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ → સમવાય. સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સંયોગ. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ → સમવાયત્વ. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સ્વરૂપ. આપણે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું પર્યાપ્તિ-સંબંધથી અધિકરણ લેવાનું છે. કારણ કે પર્યાપ્તિસંબંધથી જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ બનતું હોય તેમાં જ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતા આવે - આ વાત આપણે પૂર્વે સમજી જ ચૂક્યા છીએ. અત્યાર સુધી તમે લોકોએ અવ્યાપ્તિ એમ સમજીને આપી કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા માત્ર સમવાયમાં અને સંયોગમાં જ પર્યાપ્તિ-સંબંધથી રહે છે. આ તમારી ભૂલ છે. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પર્યાપ્તિસંબંધથી સમવાયત્વમાં અને સ્વરૂપમાં પણ રહે છે. સમવાયમાં અને સંયોગમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા સાક્ષાત્ રહેલી કહેવાય તથા સમવાયત્વમાં અને સ્વરૂપમાં પરંપરાએ રહેલી કહેવાય.

વિ ના મ્રા

સિદ્ધાંતલક્ષણના અભ્યાસુવર્ગ માટે આ નવી વસ્તુ નથી. છતાં સંક્ષેપમાં જોઈ લઈએ →

साक्षात् संयोगे वह्नित्वसमवाये च, परम्परया तु संयोगत्वे, समवाये, वह्नित्वसमवायत्वे चेत्यादौ, अत्र संयोगस्य धर्मविधया अवच्छेदकत्वेन तादृशाऽवच्छेदकता सम्बन्धविधया समवायेनाऽवच्छिन्ना भवति, वह्नित्वसमवायस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तन्निष्ठा अवच्छेदकता सम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वान्न हि स्वरूपेण अवच्छिन्ना भवति । अतः साक्षात्परम्परासाधारणतादृशाऽभावीयप्रति-

य शो ल ता

❀ પરંપરાએ અવચ્છેદકતાનું ગ્રહણ ❀

रक्तदंडिमान् देशः - આ સ્થલમાં સાધ્ય → રક્તદંડી. સાધ્યતાઅવચ્છેદક → રક્તદંડ. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક → રક્તદંડત્વ છે. અહીં આવતી અવ્યાપ્તિને દૂર કરવા માટે પરંપરાએ રક્તદંડત્વને પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ. માટે, સાક્ષાત્ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકમાં જાય અને પરંપરાએ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક વગેરેમાં પણ જાય - આ પ્રમાણે નક્કી થયું. તેથી પ્રસ્તુતમાં સાક્ષાત્ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ સમવાય-સંયોગ બને અને પરંપરાએ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ સમવાયત્વ અને સ્વરૂપ બને. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું પર્યાપ્તિસંબંધથી અધિકરણ લેવાનું જણાવ્યું છે તે સાક્ષાત્-પરંપરાસાધારણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ સમજવાનું. એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના સાક્ષાત્ અને પરંપરાએ જે પણ અધિકરણ બનતા હોય તે બધા લેવાના.

વિ ન ભ્રા

માટે, પ્રસ્તુતમાં સાક્ષાત્પરંપરાસાધારણસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના પર્યાપ્તિસંબંધથી અધિકરણ સંયોગ, સમવાય, સમવાયત્વ અને સ્વરૂપ આ ચાર બનશે. આ ચારમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતા જશે. આ અનુયોગિતાનું અવચ્છેદક આ ચારમાં રહેલ ચતુષ્ટ્વ/બહુત્વ બનશે. ઉપરાંતમાં, સંબંધમાં જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા હોય તે સંબંધથી અવચ્છિન્ન ન હોય, પણ ધર્મથી અવચ્છિન્ન હોય. માટે, સંયોગત્વ પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું પરંપરાએ અધિકરણ બનશે. આ રીતે તાદૃશ-અનુયોગિતાઅવચ્છેદક સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી અધિકરણ બનનાર (૧) સંયોગ, (૨) સમવાય, (૩) સમવાયત્વ, (૪) સ્વરૂપ, (૫) સંયોગત્વ - આ પાંચમાં રહેલ પંચત્વ/બહુત્વ બનશે.

❀ प्रतियोगिताअवच्छेदकताकोटिविचार ❀

હવે પ્રતિયાગિતાઅવચ્છેદકમાં વિચારીએ. સમવાયથી સંયોગિઅભાવમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ → સંયોગ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સમવાય.

योगितावच्छेदकतायाः अधिकरणविधया संयोग-वह्नित्वसमवाय-संयोगत्व-समवाय-वह्नित्वसमवाय-त्वादीनि प्राप्यन्ते । तथा च - तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोग-वह्नित्वसमवाय-संयोगत्व-समवाय-वह्नित्वसमवाय-त्वादिगतबहुत्वम् । अत्र साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः ग्रहणात् सर्वाः साध्यता-वच्छेदकताः ग्राह्याः स्युः, साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सर्वसाध्यतावच्छेदकता-निष्ठत्वात्, तथा च साक्षात्परम्परासाधारणाः सर्वाः साध्यतावच्छेदकताः एव ग्राह्याः । एवं प्रतियोगिताऽवच्छेदकताः अपि साक्षात्परम्परासाधारणाः सर्वाः एव ग्राह्याः ।

एवञ्च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं यद् वह्नित्वसमवाय-स्वरूप-संयोगादिगतबहुत्वं तस्मिन् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाव-

●

प्रतियोगिताअवच्छेदकताअवच्छेदक धर्म → संयोगत्व. प्रतियोगिताअवच्छेदकताअवच्छेदक संबंध → समवाय. तथा संबंधमां जे प्रतियोगिताअवच्छेदकता रहे छे ते संबंधथी अवच्छिन्न न होय. परंतु, धर्मथी अवच्छिन्न तो होय ज. माटे, प्रतियोगिताअवच्छेदकताअवच्छेदक → समवायत्व. आ रीते प्रतियोगिताअवच्छेदकताना साक्षात् परंपरा - बन्ने रीते अधिकरण (१) संयोग, (२) समवाय, (३) संयोगत्व, (४) समवाय, (५) समवायत्व - आ पांच बने. आ पांचमां प्रतियागिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्ति-अनुयोगिता आवशे. तेनुं अवच्छेदक आ पांचमां रहेल पंचत्व. आपणे जोई शकीए छीए कें साध्यताअवच्छेदकताना अधिकरण बधां प्रतियोगिताअवच्छेदकताना अधिकरण बनी जाय छे. फक्त एक स्वरूप वधारे छे. एटले आपणे परंपराथी अधिकरण तरीके स्वरूप ज पकडीशुं. तेथी कहेवाय के साध्यताअवच्छेदकतानुं साक्षात् अधिकरण संयोग-समवाय तथा साध्यताअवच्छेदकतानुं परंपराथी अधिकरण स्वरूप. आमां जे त्रित्व आवशे ते प्रतियोगिता-अवच्छेदकताना अधिकरणमां नहीं रहे. कारण के साक्षात् के परंपराओ प्रतियोगिता अवच्छेदकताना अधिकरण तरीके स्वरूप संबंध आवतो ज नथी.

❁ उभयविधया अप्रवेशेऽपि अव्याप्तिनिवारण ❁

आम, साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिता-अवच्छेदक जे संयोग-समवाय-स्वरूपगतत्रित्व छे ते प्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक नथी. जो प्रतियोगिताअवच्छेदकतानुं परंपराओ पण अधिकरण स्वरूप संबंध बनतो होत तो संयोग-समवाय-स्वरूपगतत्रित्व

च्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं नैव स्यात्, वह्नित्वसमवाय-संयोग-समवायादिगतबहुत्वस्यैव तथात्वात्, तत्र स्वरूपस्याऽनन्तर्भावात् । ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवाय-स्वरूपादिगतबहुत्वरूपे नैव स्यादिति न हि तादृशोऽभावः ग्रहीतुं शक्यते । तथा च कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ? एवमेव समवायेन संयोग्यभाववारणमपि स्वयमूह्यम् ।

इत्थञ्च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं लक्षणाऽभ्युपगमेनैव पूर्वोक्तनिखिलाऽव्याप्तिवारण-

तादृशप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक બની જાત. પણ, આપણે જોયું તેમ સ્વરૂપ પરંપરાએ પણ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ નથી બનતો. કારણ કે સમવાયમાં જે સંબંધવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા છે તે સંબંધથી અવચ્છિન્ન ન હોય. જો હોત તો સ્વરૂપ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક થઈ જાત. પણ, નિયમ-અનુશાસન હોવાને કારણે સ્વરૂપ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક બને તે શક્ય નથી.

તેથી સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગ-સમવાય-સ્વરૂપગતત્રિત્વમાં રહી નહી શકે. માટે, સંયોગિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. સંયોગથી સમવાયિઅભાવ જ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય. અવ્યાપ્તિ દૂર !

पर्वतो वह्नित्वसमवायिमान् धूमात् સ્થલમાં પણ સંપૂર્ણતયા આ રીતે જ સમજી લેવું. કારણ કે પ્રસ્તુતમાં પણ પંરપરાએ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ સ્વરૂપ બનશે. અવ્યાપ્તિ આપવા માટે સંયોગિઅભાવ લેશો. તે અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ સ્વરૂપ પરંપરાએ પણ નહીં બને. તેથી સંયોગિઅભાવ નહીં લઈ શકાય. સંયોગથી વહ્નિત્વસમવાયિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય. અવ્યાપ્તિ લાખો યોજન દૂર !

·⁂· ઉભયવિધયા અવચ્છેદકત્વપ્રવેશ વ્યર્થ ·⁂·

આ રીતે સંબંધવિધયા અને ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો અને પ્રતિયોગિતા-

गू ढा य शो ल ता वि न भा

अथ *साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगित्वस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽवश्यं विवक्षणीय-*

●

सम्भवे कः मूर्खः स्याद् यः भवदभ्युपगतम् उभयविधया उभयविधावच्छेदकत्वघटितम् अतिगुरुभूतं लक्षणमङ्गीकुर्यादिति ?

एतदेवाह - **अथ** = प्रश्ने, **साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगित्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या** = साध्यतावच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्यापि अप्रसिद्ध्या अनङ्गीकार्यत्वेन महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय एतत्परिष्कारस्य **अवश्यं विवक्षणीयतया**इति । अत्र 'रूपवृत्तित्वञ्च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन' इत्येतद् वक्ष्यमाणप्रबन्धानुसारेण स्वयमूह्यम् । तथा च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं लक्षणस्याऽवश्यं विवक्षणीयतया इत्यर्थः, **तत्र** = निरुक्तलक्षणे **धर्मविधया**

●

અવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ ન કરો, કેવલ 'સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ' - આટલું જ લક્ષણ માનશો તો પણ જે પૂર્વોક્ત (૮) રીતે અને હમણાં બતાવી તે (૨) રીતે કુલ (૧૦) રીતે અવ્યાપ્તિ આવતી હતી તેમાંથી એક પણ અવ્યાપ્તિ આવી શકે તેમ નથી. તો પછી સંબંધવિધયા અને ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ કરવાનું કોઈ પ્રયોજન ખરું ?

❖ આ જ વાત શબ્દશઃ ❖

शब्दार्थ :- साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानी (**रूपवृत्तित्वं च स्वावच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधेन इति वक्ष्यमाणग्रंथानुसारेण गम्यम्** ।) विवक्षा હમણાં જ કહીશું તે રીતે અવશ્ય કરવી જ પડશે. હવે ત્યાં ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા અવચ્છેદકતાત્વરૂપે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ કર્યા વિના એક જ પ્રકારના પ્રવેશથી (જે ઉપર બતાવી દીધેલ છે) પૂર્વે જણાવેલા તમામે તમામ

तया तत्र धर्मविधया संसर्गविधयाऽवच्छेदकत्वत्वेनाऽवच्छेदकत्वस्याऽनन्तर्भावेण एकविधनिवेशेनैव पूर्वोक्तनिखिलाभाववारणसम्भवः, संयोगिनस्समवायेनाऽभावीयप्रतियोगितायामपि साक्षात्परम्परासाधारण-साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकस्वरूप-समवाय-संयोगगतरूपवृत्तित्वस्य विरहात्,

संसर्गविधया अवच्छेदकत्वत्वेन अवच्छेदकत्वस्याऽनन्तर्भावेण, तथा च साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतात्व.... इत्यादिरीत्या लक्षणमभ्युपगम्य साध्यताद्यवच्छेदकत्वस्य (१) धर्मविधया (२) संसर्गविधया च अवच्छेदकत्वत्वेन प्रवेशः नैवाङ्गीकरणीयः, अत्र साध्यतावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता... इत्यादिरीत्या लक्षणस्याऽभ्युपगतत्वेन अवच्छेदकत्वत्वेन अवच्छेदकत्वस्य प्रवेशः आदृतः इति कथ्यते । तथा च पूर्वोक्तरीत्या **एकविधप्रवेशेनैव पूर्वोक्तनिखिलाऽभाववारणसम्भवः** । शेषाऽभाववारणस्य सुगमत्वेऽपि वह्नित्वसमवायेन समवायेन च संयोग्यभाववारणस्य दुर्ज्ञेयत्वेन तद् व्याचष्टे - **संयोगिनः समवायेन अभावीयप्रतियोगितायामपि** = 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन, उपलक्षणाद् वह्नित्वसमवायेन च संयोग्यभावीयप्रतियोगितायामपि **साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकस्वरूप-समवाय-संयोगगतरूपवृत्तित्वस्य विरहात्**, अत्र 'साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता' इत्येवं कथयंतु 'साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगिता' - इत्येवं वा, नाऽर्थभेदः कश्चित्, साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नानामनुयोगिता... इत्येवं विग्रहेण निरूपितत्वलाभसम्भवात्, यथा 'घटानुयोगिता' इत्यत्र 'घटस्याऽनुयोगिता' इत्येवं विगृह्य 'घटनिरूपितानुयोगिता' इत्यर्थः अङ्गीक्रियते, घटनिरूपितानुयोगिता, घटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगिता, घटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकानुयोगिता... एतत्त्रितयमपि

અભાવોનું વારણ થઈ જાય છે. સમવાયથી જે સંયોગિઅભાવ લીધો છે તેની પ્રતિયોગિતામાં પણ (સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા-સંબંધથી) સાક્ષાત્પરંપરાસાધારણસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક જે સ્વરૂપ, સમવાય અને સંયોગગતત્રિત્વ/બહુત્વ તેમાં વૃત્તિત્વ છે જ નહીં. કારણ કે પ્રતિયોગિતામાં સમવાય સંસર્ગરૂપે અવચ્છેદક હોવાને કારણે સ્વરૂપ એ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ન બની શકે. આ રીતે ઉભયવિધયા ઉભયઅવ-

*प्रतियोगितायां समवायस्य संसर्गविधया अवच्छेदकत्वेन स्वरूपस्य तदनवच्छेदकत्वा**दिति चेत् ?***

●

समानार्थकमेव तथैव प्रकृतेऽपि बोध्यम् ।

परम्परया साध्यतावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतस्वरूपादौ अपि सत्त्वेन साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्ननिरूपितपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मनिष्ठ-साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतस्वरूप-साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वसमवाय-साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धसंयोगादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वस्य, अत्र साक्षात्परम्परासाधारणाः याः साध्यतावच्छेदकतात्वा-वच्छिन्नाः साध्यतावच्छेदकताः तन्निरूपितपर्याप्त्यनुयोगितेत्यादिरीत्याऽर्थः ज्ञेयः । तथा मूलस्थसम-वायपदं तत्समवायपरमवश्यमभ्युपेयम्, पूर्वोक्तरीत्या ग्रन्थकृता तत्समवायिनः एव साध्यत्वाङ्गीकारेण तत्समवायस्य = वह्नित्वसमवायस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वसम्भवात्, यद्वा 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' न्यायेन अव्याप्त्यापादनाय समवायेऽपि साध्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारेण, समवायेनैव संयोग्यभावमादाय अव्याप्तेरभिप्रेतत्वेन तदुक्तिरपि निराबाधेत्यवधेयम् ।

कुतः तादृशरूपवृत्तित्वं प्रतियोगितायां नास्ति ? इत्याह - **प्रतियोगितायां** = समवायेन वह्नित्वसमवायेन च संयोग्यभावीयप्रतियोगितायां **समवायस्य,** उपलक्षणाद् वह्नित्वसमवायस्य च **संसर्गविधया अवच्छेदकत्वेन स्वरूपस्य** परम्परयाऽपि **तदनवच्छेदकत्वात्** = तादृशाऽभावीयप्रति-योगिताऽनवच्छेदकत्वात् । तथा च तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते इति नाऽव्याप्तिः कुत्रचिदपि इत्याशयः ।

उत्तरपक्षयति - **इति चेत् ? मैवमित्यादिना** ।

अयमाशयः - 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन

●

ચ્છેદકતાનો પ્રવેશ કરવાની કોઈ જરૂરત નથી. ઉપર જે બતાવેલ છે તેવું એકવિધ પ્રવેશવાળું જ લક્ષણ લાઘવસહકારથી લાઘવપ્રિય તમારા દ્વારા લઘુ (= જલદીથી) સ્વીકાર્ય છે.

❀ નૂતન સ્થલે અવ્યાપ્તિઆપાદન ❀

ઉત્તરપક્ષ :- (**मैवम्**.) વાહ મહાશય ! વાહ ! તમારી બુદ્ધિને દાદ આપવી પડે. સાક્ષાત્પરંપરાસાધારણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણ લઈ સંયોગિઅભાવને લઈને જે અવ્યાપ્તિ આવતી હતી તે દૂર કરી દીધી. પણ, ભાગ્યશાળી ! આજે તમારા ગ્રહ સારા

च संयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः न सम्भवति तन्मूलं समवायस्य वह्नित्वसमवायस्य च प्रतियोगितायाः संसर्गविधया अवच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वकोटौ स्वरूपाऽनन्तर्भावः, वह्नित्वसमवायस्य समवायस्य च धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्वेन तन्निष्ठावच्छेदकतायाः स्वरूपेण अवच्छिन्नत्वेन स्वरूपस्य साध्यतावच्छेदकत्वकोटौ प्रवेशश्च । यदि साध्यतावच्छेदकताकोटौ स्वरूपस्य प्रवेशः नैव स्यात्, किन्तु यथा प्रतियोगितावच्छेदकधर्मः संयोगः तथैव साध्यतावच्छेदकः धर्मोऽपि संयोगः एव स्यात् तदा तादृशः अभावः ग्रहीतुं शक्यते एव । तथा हि -

स्थलम् - 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इति । यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र समवायी वह्निः भवत्येवातः सत्स्थलमिदम् । अत्र समवायिवह्निः समवायित्वेन न साध्यम्, किन्तु संयोगित्वेन । वह्निः समवायी अपि, संयोग्यपि, वह्नौ अतः समवायित्वमपि संयोगित्वमपि च वर्तते । तथा च समवायित्वेनाऽपि समवायिनः वह्नेः साध्यत्वं सम्भवति, संयोगित्वेनाऽपि च ।

तथा च 'पर्वतः संयोगविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येवं स्थलं फलितम् ।

ततश्च अत्र साध्यम् - संयोगविशिष्टसमवायी ।

— साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोगविशिष्टत्वम् = संयोगः ।

— साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

●

નથી. થોડું અમે જે સ્થલ બનાવ્યું છે તે જોઈ લો તેમાં તમારું લક્ષણ જાય છે કે નહીં તે જોઈ લઈએ.

❀ नूतन स्थलनी समजण ❀

સૌ પ્રથમ સ્થલ ધ્યાનથી સમજી લો. પછી બૌદ્ધિક વ્યાયામ કરવાની કંઈક ઔર જ મજા આવશે. **पर्वतः संयोगाश्रयत्वविशिष्टसमवायिमान् धूमात्** આ સ્થલ છે. સમવાયી = વહ્નિ કે જે પરમાણુ વગેરે કોઈકના ને કોઈકના સંયોગનો આશ્રય હોય જ છે. એટલે કે પરમાણુ વગેરેના સંયોગથી વિશિષ્ટ વહ્નિ જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં હોય જ. ∴ પ્રસ્તુતમાં

साध्यताअवच्छेदक धर्म → संयोगित्व = संयोग.

साध्यताअवच्छेदक संबंध → संयोग.

साध्यताअवच्छेदकताअवच्छेदक धर्म → संयोगत्व.

साध्यताअवच्छेदकताअवच्छेदक संबंध → समवाय.

य शो ल ता वि न भा

— साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

— साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

तथा च साक्षात् परम्परया च साध्यतावच्छेदकता संयोग-संयोगत्व-समवायेषु वर्तते इति स्थितम् ।

अत्राऽभावः पूर्वोक्तः एव समवायेन संयोग्यभावः । (अत्र वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावः नैव ग्राह्यः, तद्ग्रहणप्रयोजकोक्तप्रयोजनविरहात्, प्रत्युत तमादायाऽव्याप्त्यसम्भवादित्यग्रे स्वयमेव स्फुटीभविष्यति ।)

- तादृशाभावीयप्रतियोगी - संयोगी ।
- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

एवं प्रतियोगितावच्छेदकताऽपि साक्षात् परम्परया च संयोग-संयोगत्व-समवायेषु एव वर्तते । यद्यपि परम्परया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकादिषु अपि साध्यतावच्छेदकता स्यात्, सम्बन्धनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मेषु चाऽपि स्यात् तथापि न तत्तद्धर्मेणाऽत्र प्रयोजनम्,

●

અહીં અભાવ સમવાયથી સંયોગિઅભાવ.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ → સંયોગ.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સમવાય.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ → સંયોગત્વ.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સમવાય.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણ તરીકે સાક્ષાત્ તથા પરંપરાએ સંયોગ, સંયોગત્વ અને સમવાય - આ ત્રણ મળ્યા.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણ તરીકે પણ સાક્ષાત્ તથા પરંપરાએ સંયોગ, સંયોગત્વ અને સમવાય આ ત્રણ જ મળ્યા.

પૂર્વે સમવાયરૂપે સમવાયી સાધ્ય હતું. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક રૂપે સ્વરૂપનું ભાન થતું હતું. હવે સંયોગિત્વરૂપે સમવાયી સાધ્ય છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક તરીકે સ્વરૂપનું નહીં, સમવાયનું જ ભાન થશે. આ સમવાય તો પ્રતિયોગિતા-

ये धर्माः साध्यतावच्छेदककोटौ प्राप्यन्ते ते सर्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदककोटौ अपि प्राप्यन्ते एवेति न कश्चिद्विशेषः स्यात् तत्पर्यन्ताऽनुधावनेनेति अत्र 'साध्यतावच्छेदकता तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता च साक्षात् परम्परया च संयोग-संयोगत्व-समवायेषु वर्तन्ते' इत्युक्तम् ।

ततश्च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपञ्च संयोग-संयोगत्व-समवायगतबहुत्वमेव । तथा च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतसंयोग-संयोगत्व-समवायगतबहुत्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतसंयोग-संयोगत्व-समवायगतबहुत्वे वर्तते इति तादृशाऽभावः धर्तुं शक्यते एव । तदधिकरणं पर्वतः एव, पर्वते समवायेन संयोगिनः असत्त्वात् । तत्र च धूमस्य वृत्तित्वेन लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः । ततश्च एकविधप्रवेशाभ्युपगमे अव्याप्तिः दुर्वारा, अतः उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वयोरेव प्रवेशः कार्यः, तथा च नोक्ताऽव्याप्तिः ।

तथा हि - तत्र लक्षणमेवम् - सामान्यशैल्या - सम्बन्धविधया या स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता तन्निष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठसाध्यताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति, धर्मविधया या स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता तन्निष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक-

य शो ल ता

अवच्छेदकताअवच्छेदक तरीके जणाय ज छे, तमे अव्याप्ति दूर करी तेना मूळमां आ ज हतुं के प्रतियोगिताअवच्छेदकताकोटिमां अभासमान एवो स्वरूपसंबंध तमे साध्यताअवच्छेदकताकोटिमां लई आव्या हता. आ वखते तेवुं शक्य नहीं बने. पूर्वे जणाव्युं तेम साध्य जो समवायित्वरूपे = समवाय रूपे होत तो स्वरूप साध्यताअवच्छेदकताअवच्छेदकरूपे जणात. हवे साध्य तो संयोगित्वरूपे = संयोग रूपे ज छे. माटे, साध्यताअवच्छेदकताअवच्छेदक समवाय ज बनशे, स्वरूप नहीं.

वि न भा

रूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः ।

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता-निष्ठसाध्यताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति, स्वनिरूपि-तयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूप-कपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेद-कतानिष्ठसाध्यताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतः संयोगविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावः धर्तुं नैव शक्यते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकता समवाये वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छे-दकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं समवायगतैकत्वम् । साध्यता-निरूपिता संसर्गीयाऽवच्छेदकता न समवाये, किन्तु संयोगे एव इति साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽ-वच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं संयोगगतैकत्वम् । अत्र च सर्वत्र साक्षादेव साध्यतावच्छेदकताधिकरणं गवेषणीयम्, परम्परया

●

તેથી, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતા-અવચ્છેદક સંયોગ-સંયોગત્વ-સમવાયગતત્રિત્વમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહી જશે. સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવ-ચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદક-તાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકસંયોગ-સંયોગત્વ-સમ-વાયગતત્રિત્વવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અભાવ તરીકે સમવાયથી સંયોગિઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં વૃત્તિ. લક્ષણઅસમન્વય. માટે અવ્યાપ્તિ દુર્વાર !

✱ ઉભયવિધયા પ્રવેશે અવ્યાપ્તિનિવારણ ✱

જો ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા પ્રવેશ કરશો તો આ અવ્યાપ્તિનું ખૂબ જ સરળતાથી નિરાકરણ થઈ જશે. તે આ રીતે → ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગગત-

तदधिकरणाऽन्वेषणे प्रयोजनविरहादित्यवधेयम् । इत्थञ्च साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता-निष्ठसाध्यताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपसंयोगगतैकत्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं नास्तीति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपित-संसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकतासम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वं नैव सम्भवति ।

साध्यतायाः धर्मविधया अवच्छेदकता संयोगे★, एवं प्रतियोगितायाः अपि धर्मविधया अवच्छेदकता संयोगे एव वर्तते इति साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता-निष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं तादृशाऽभा-वीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाव-च्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपञ्च संयोगगतैकत्वमेवेति साध्यतानिरूपित-यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्या-प्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतसंयोगगतैकत्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्नावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकत्वसत्त्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-

●

એકત્વ તથા ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક પણ સંયોગગતએકત્વ જ છે. કારણ કે પ્રસ્તુતમાં સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ સંયોગ છે. અને સંયોગાશ્રય-સમવાયિસાધ્યનો સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ સંયોગ છે.

કિંતુ સંબંધવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક સમવાયગતએકત્વ થશે તથા સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-નિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગગતએકત્વ થશે. કારણ કે પ્રસ્તુત સંયોગિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે. અને સંયોગાશ્રયસમવાયિસાધ્યનો

★ संयोगित्वेन समवायिनः साध्यत्वात्, यथा द्रव्यत्वेन घटस्य साध्यत्वे घटत्वं साध्यताऽवच्छेदकं न भवति तथैव संयोगित्वेन समवायिनः साध्यत्वे साध्यतावच्छेदकः संयोगः एव भवति, न समवायः इति ध्येयम् ।

तानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वम् अस्ति एव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिष्ठ-प्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यता-निरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वसत्त्वेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठ-प्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वबिरहात्तादृशाऽभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते, तथा च कुतः तमादाय अव्याप्तिः सम्भवति ?

एवञ्च 'पर्वतः संयोगविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावीय-प्रतियोगितावारणाय उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशः कर्तव्यः एव ।

अत्र उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वयोरप्रवेशेऽपि उभयविधया एकविधाऽवच्छेदकत्व-प्रवेशेनैव उक्ताऽव्याप्तिवारणसम्भवाऽऽशङ्का स्यादपि । अतः उभयविधया उभयविधाऽवच्छेद-कत्वप्रवेशाऽप्रवेशाभ्यां पूर्ववत् षोडश भङ्गाः अत्रापि अनुगन्तव्याः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्, तत्तद्-भङ्गानुसारिलक्षणम्, कुत्र तत्तल्लक्षणाऽव्याप्त्यादिकम्... इत्याद्यपि विमर्शनीयम् । तद्यथा -

●

साध्यताअवच्छेदक संबंध संयोग छे.

माटे, समवायसंबंधथी संयोगिअभाव धर्मविधया स्वावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिता-अवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी धर्म-विधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठसाध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकसंयोगगतएकत्ववृत्तिप्रतियोगितानिरूपक होवा छतां पण संबंधविधया स्वावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी संबंधविधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठसाध्यता-अवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकसंयोगगत-एकत्वमां वृत्तिप्रतियोगितानिरूपक नथी. माटे, समवायथी संयोगिअभाव लई नहीं शकाय. संयोगथी संयोगाश्रयसमवायिअभाव लेवो पडशे. तेनुं अधिकरण जलह्रद-गुणादि.

तत्रादौ षोडश भङ्गाः पूर्ववदेवम् -

	साध्यतावच्छेदकत्वम्		*प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्*	
क्रमाङ्कः	**धर्मविधया**	**सम्बन्धविधया**	**धर्मविधया**	**सम्बन्धविधया**
१	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
२	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्
३	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
४	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्
५	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
६	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्
७	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
८	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्
९	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
१०	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्
११	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
१२	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्
१३	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
१४	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्	प्रविष्टम्
१५	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	अप्रविष्टम्
१६	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्	प्रविष्टम्

अत्र षोडशभङ्गः एव निर्दुष्टः । अन्ये सर्वेऽपि दोषदुष्टाः इति । तथा हि -

तेमां धूम अवृत्ति. लक्षणसमन्वय थई जशे. अव्याप्ति दूर थई जशे.

❀ ભાંગાના આધારે લક્ષણના અંગભંગ ❀

આ રીતે મૂળ પંક્તિની સ્પષ્ટતા પૂર્ણ થઈ. કિંતુ હજુ જિજ્ઞાસા ઊભી રહે છે કે ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉભયનો પ્રવેશ કરવાની જરૂરત શી ? કોઈ એકનો ઉભયવિધયા પ્રવેશ કરી દઈએ તો ન ચાલે ? આના માટે થોડી વિગતે ચર્ચા કરવી પડશે. અહીં આ રીતે ભાંગા સંભવે -

– प्रथमभङ्गानुसारिलक्षणम् –

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्न-साध्यताऽवच्छेदकधर्मेतरधर्माऽनवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । एतल्लक्षणाऽव्याप्तिः पूर्वमुपदर्शिता एव ।

●

	प्रतियोगिताअवच्छेदकता		साध्यताअवच्छेदकता	
	धर्मविधया	संबंधविधया	धर्मविधया	संबंधविधया
१.	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ
२.	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ
૩.	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ
४.	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ
५.	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ
६.	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ
७.	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ
८.	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ
९.	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ
१०.	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ
११.	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ
१२.	અપ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ
१३.	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ
१४.	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ
१५.	પ્રવિષ્ટ	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ
१६.	અપ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ

આમાંથી માત્ર પ્રથમ ભાંગો જ સંભવે. બાકીના એકે ભાંગા નહીં ચાલે. દરેકમાં ક્યાંક અવ્યાપ્તિ આદિ દોષ આવશે જ. બૌદ્ધિક વ્યાયામ માટે થોડું જોઈ લઈએ.

૨ જા ભાંગા પ્રમાણેનું લક્ષણ એટલે કે પૂર્વપક્ષે જે સ્વીકાર્યું હતું તે જ લક્ષણ. તેનું ખંડન આપણે સંયોગિત્વરૂપે સમવાયિને સાધ્ય બનાવી કરી દીધું.

यद्वा स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इत्येवं पूर्वपक्षोपदर्शितमेव लक्षणम् ।

एतल्लक्षणानुसारेणाऽपि 'पर्वतः संयोगविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादाय पूर्ववदेवाऽव्याप्तिः भावनीया ।

– द्वितीयभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सम्बन्धविधया स्वनिरूपिता या अवच्छेदकता तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । इति सामान्यशैल्या लक्षणम् ।

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

यद्वा धर्मविधया साध्यता-प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वयोरप्रवेशेऽपि तत्स्थाने सामान्येन साध्यताऽवच्छेदकत्व-प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रवेशाऽऽग्रहे एवं लक्षणम् -

सामान्यशैल्या - सम्बन्धविधया या स्वनिरूपिता अवच्छेदकता तन्निष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्याऽपि एवमेव लक्षणम्, नवरं 'सम्बन्धविधया या स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता' - इत्येतत्स्थाने 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता' इत्येवं प्रवेशनीयम् ।

एतल्लक्षणद्वितयमपि असम्भवदोषदुष्टम्। प्रथमलक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि धर्तुं न शक्यते,

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया संयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपं संयोगगतैकत्वम् । साध्यतावच्छेदकता तु संयोगे वह्नित्वे चोभयस्मिन् वर्तते इति साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपसंयोगवह्नित्वगतद्वित्वमेव स्यात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपसंयोग-वह्नित्वगत-द्वित्ववृत्तित्वविरहात् तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते ।

एवमेव सर्वत्र साध्यतावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया वाऽप्रवेशाद् उभयनिष्ठा एव साध्यतावच्छेदकता गृह्यते, साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता चापि उभयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतानिष्ठा एव गृह्यते, प्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाश्च सम्बन्धविधया एव प्रवेशात् सम्बन्धनिष्ठा एव सा गृह्यते, तथा च साध्यतावच्छेदकतायाः यानि अधिकरणानि ततः सम्बन्धविधया प्रतियोगितावच्छेदकतायाः अधिकरणानि न्यूनानि एव स्युरिति न कोऽप्यभावः लक्षणघटकतया धर्तुं शक्यते । तथा च भवेदेवाऽसम्भवः । 'घटः समवायिविशिष्टः, रूपाद्' - इत्यत्र समवायस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन साध्यतावच्छेदकधर्मत्वेन च समवायेन समवाय्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या अनेकान्ताऽऽश्रयणेन धर्मत्वेन सम्बन्धत्वेन समवायभेदमभ्युपगम्य अत्राऽपि लक्षणाऽसमन्वयोपपत्तेः स्यादेवाऽसम्भवः इति सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्तमनुसन्धेयमत्र ।

द्वितीयलक्षणाऽनुसारेणाऽपि 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः धर्तुं नैव शक्यते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे चोभयस्मिन् वर्तमानतया तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोग-वह्नित्वगतद्वित्वम्, साध्यतावच्छेदकतायाः अपि पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे च वर्तमानतया साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपमपि संयोग-वह्नित्वगतद्वित्वमेवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वह्नित्वगतद्वित्व-

रूपवृत्तिता यद्यपि वर्तते तथापि पूर्वोक्तयुक्त्या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतायाः पर्याप्त्याऽपि केवलसंयोगे एव वर्तमानत्वेन तादृशसाध्यतावच्छेदकतायाश्च पर्याप्त्या संयोग-वह्नित्वोभयस्मिन् वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते ।

एवम् अन्यत्र सर्वत्रापि लक्षणघटकाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वसम्भवेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशरूपवृत्तित्वस्याऽसम्भवान्न हि कोऽप्यभावः ग्रहीतुं शक्यते, येन लक्षणसमन्वयः सम्भवेदिति असम्भवः दुर्वारः । य शो ल ता

– तृतीयभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - धर्मविधया या स्वनिरूपिता अवच्छेदकता तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽव-

●

❀ ત્રીજો ભાંગો અસંભવગ્રસ્ત ❀

ત્રીજા ભાંગા પ્રમાણેનું લક્ષણ બનશે :-

ધર્મવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ. પ્રસ્તુતમાં અસંભવ દોષ આવશે. **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** આ સ્થલમાં સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઅભાવ લક્ષણઘટક બનવો જોઈએ. જ્યારે વિ ના ભ્રા

च्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरण-निरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

यद्वा धर्मविधया या स्वनिरूपिता अवच्छेदकता तन्निष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रति-योगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन च साध्यताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्य-नुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति यत् प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

अत्र परिष्कारशैल्या एवमेव लक्षणम् । नवरं 'धर्मविधया या स्वनिरूपिता अवच्छेदकता' - इत्येतत्स्थाने 'स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकता' - इत्येवं बोध्यम् ।

एतल्लक्षणद्वितयस्याऽपि असम्भवदोषदुष्टत्वम् । प्रथमलक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्न-वह्नित्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकः वह्न्यभावोऽपि ग्रहीतुं न शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधयाऽवच्छेदकता सा पर्याप्त्या वह्नित्वे एव अस्ति, साध्यतावच्छेदकता तु पर्याप्त्या वह्नित्वे संयोगे चोभयस्मिन् वर्तते । ततः कुतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगि-तावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदक-तात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वं सम्भवेदिति सर्वत्रैवमेव लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽसम्भवः ।

एवं द्वितीयलक्षणाऽनुसारेणाऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदक-तायाः च पर्याप्त्या संयोग-वह्नित्वयोः वृत्तित्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वा-वच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वह्नित्वगतद्वित्वरूपवृत्तित्वसम्भवेऽपि पूर्वोक्त-

●

પ્રસ્તુતમાં ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વગતએકત્વમાં જશે. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વમાં. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા માત્ર ધર્મનિષ્ઠા જ પકડાય. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા ધર્મ-સંબંધ ઉભયનિષ્ઠા પકડાઈ જાય. માટે, સર્વત્ર લક્ષણઅસમન્વય થવાને કારણે અસંભવ !

युक्त्या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याऽपि केवल-वह्नित्वे एव वर्तमानतया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोग-वह्नित्वगतद्वित्वरूपवृत्तित्वस्याऽसम्भवात्तादृशाऽभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते । एवं सर्वत्र लक्षणसमन्वयकारकाऽभावानामग्राह्यत्वसिद्ध्या सर्वत्र लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽसम्भवः ।

– चतुर्थभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - सम्बन्धविधया या स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता तन्निष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता तन्निष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन च साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणमपि असम्भवदोषग्रस्तम् । एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि लक्षणघटकतया नैव गृह्यते । यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकता पर्याप्त्या केवलसंयोगे एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेद-

●

❁ ચોથા ભાંગામાં પણ અસંભવ ❁

ભાંગો - ૪

સંબંધવિધયા સ્વાવચ્છેદકતા.... ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ લક્ષણ. **દોષ** - અસંભવ. કારણ કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા માત્ર સંયોગનિષ્ઠા જ પકડાશે. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ -સંયોગઉભયનિષ્ઠા પકડાઈ જાય.

कतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोगगतैकत्वम् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया अवच्छेदकता पर्याप्त्या केवलवह्नित्वे एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपं वह्नित्वगतैकत्वम् । साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपं तु संयोग-वह्नित्वगतद्वित्वम् ।

तथा च साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वह्नित्वगतद्वित्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनाऽपि न वर्तते, स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनाऽपि न वर्तते इति कुतः सः अभावः धर्तुं शक्यते ? एवं सर्वत्रापि लक्षणसमन्वयकारकाऽभावानां ग्रहणाऽसम्भवेन सर्वत्र लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽसम्भवः इति ।

य शो ल ता

– पञ्चमभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियो-

●

✲ ભાંગો પાંચ, અસંભવને નહીં આંચ ✲

ભાંગો - ૫ લક્ષણ →

વિ

સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા સંબંધથી ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

ન

દોષ :- અસંભવ ! કારણ કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયનિષ્ઠા પકડાઈ જાય અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા માત્ર વહ્નિત્વનિષ્ઠા મળે.

भ्रा

गितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

यद्वा धर्मविधया साध्यतावच्छेदकत्व-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोरप्रवेशेऽपि तत्स्थाने सामान्येनाऽपि साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रवेशाऽऽग्रहे एवं लक्षणम् -

स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपे साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपे च वृत्ति यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणद्वितयमपि असम्भवदोषदुष्टम् । प्रथमलक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि धर्तुं नैव शक्यते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता पर्याप्त्या वह्नित्वे संयोगे चोभयस्मिन् वर्तते, अतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वं स्यात् । सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता सा तु केवलसंयोगे एव पर्याप्त्याऽपि वर्तते इति सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठसाध्यताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपञ्च संयोगगतैकत्वमेवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं कुतः सम्भवेद् ? येन तादृशाऽभावमादाय लक्षणसमन्वयः स्यात् । एवं सर्वत्रापि एतद्रीत्या एव लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽसम्भवः ।

द्वितीयलक्षणाऽनुसारेणाऽपि न हि तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोग-वह्नित्वगतद्वित्वम्, साध्यतावच्छेदकतायाः अपि पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे च वर्तमानत्वेन साध्यताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपसंयोग-वह्नित्वगतद्वित्वमेव स्यात् । ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदक-

रूपवह्नित्व-संयोगगतद्वित्ववृत्तित्वं यद्यपि सम्भवति तथापि पूर्वोक्तयुक्त्या साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतायाः पर्याप्त्याऽपि केवलसंयोगे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते । तथा च कुतः तमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवेत् ? एवम् अन्यत्राऽपि सर्वत्र लक्षणसमन्वयकारकलक्षणघटकाऽभावाप्राप्तेः सर्वत्र लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽसम्भवः इति ।

य
शो
ल
ता

– षष्ठभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - सम्बन्धविधया या स्वनिरूपिता अवच्छेदकता तन्निष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाव इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणं नाऽसम्भवदोषदुष्टम् इति क्रमशः सर्वेषु स्थलेषु प्रागुक्तेषु एतल्लक्षणाऽव्याप्तिः भवति न वा तच्चिन्त्यते ।

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः

●

❋ છઠ્ઠો ભાંગો, અસંભવ આવ્યો ❋

વિ
ન
મ્રા

ભાંગો - ૬ લક્ષણ →

સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

દોષ :- અસંભવ ! કારણ કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયનિષ્ઠા આવી જાય. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા માત્ર સંયોગનિષ્ઠા જ પકડાય.

वह्न्यभावः ग्रहीतुं शक्यते यः लक्षणसमन्वयकारकः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकता केवलसंयोगे एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं संयोगगतैकत्वमेव स्यात्, साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽपि पर्याप्त्या केवलसंयोगे एवेति साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपमपि संयोगगतैकत्वमेव स्यात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं समस्ति इति तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते एवेति न पूर्वोक्तलक्षणवदसम्भवः ।

किन्तु 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र एतल्लक्षणाऽनुसारेण संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावमादाय अव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः संयोगे एव वृत्तित्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वसम्भवात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वादिति । या शो ला ता

एवं संयोगेन महानसीयवह्न्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः अपि संयोगे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वसम्भवात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि अव्याप्तिः, एतदभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः अपि संयोगे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यताऽवच्छेदकतात्वा-

ऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपसंयोगगतैकत्ववृत्तित्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवं 'घटः द्रव्यत्वविशिष्टः, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावम्, जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावञ्चादायाऽव्याप्तिः भवति, कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय न भवति इति स्वयमूह्यम् ।

अत्रेदमवधेयम् - साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्न.... इत्यादिस्थाने साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्न.... इत्येवमपि संक्षेपेण वक्तुं पार्यते, तत्र 'यत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्ना च साऽवच्छेदकता च = यत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकता तस्या भावः = तत्त्वम्' इत्येवं विग्रहः कर्तव्यः । इतः परम् एवमेव निर्देशः करिष्यते इति । तदनुसारेण प्रकृतलक्षणम् एवं सामान्यशैल्या - सम्बन्धविधया स्वनिरूपिता या अवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । परिष्कारशैल्या तु - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः न सम्भवति । यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकता समवाये वह्नित्वसमवाये वा वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं समवायगतैकत्वं वह्नित्वसमवायगतैकत्वं वा, साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतायाः संयोगे वर्तमानत्वेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्त्राऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोगगतैकत्वमिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावो

नैव ग्रहीतुं शक्यते ।

'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, संसर्गविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः, संसर्गविधया या प्रतियोगिताऽवच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्या संयोगे एव वृत्तित्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवमुक्तस्थले एव वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः भवेदेव । तत्स्वयमूह्यम् ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः न सम्भवेत्, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः समवाये वृत्तित्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं समवायगतैकत्वं स्यात्, साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं संयोगगतैकत्वं वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । य शो ला ता

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावमादायाऽपि नोक्तरीत्याऽव्याप्तिः ।

एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन संयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः इति स्वयमूह्यम् ।

एतद्भङ्गानुसारेणैव अन्यल्लक्षणमपि सम्भवति, यदि धर्मविधया साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोरप्रवेशेऽपि तत्स्थाने सामान्येन साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः प्रवेशः अङ्गीक्रियते तदा ।

तथा हि - सामान्यशैल्या - सम्बन्धविधया या स्वनिरूपिता अवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया या

साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति, स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति स्वाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

यत्र पूर्विललक्षणाऽव्याप्तिः नासीत् तत्र तत्र एतल्लक्षणस्याऽपि अव्याप्तिः न स्यादेव, तल्लक्षणस्यैतल्लक्षणेऽन्तर्भावात्, यत्र तल्लक्षणाऽव्याप्तिः आसीत् तत्र तत्र एतल्लक्षणाऽव्याप्तिः भवति न वा ? इत्येव चिन्तनीयम् । तद्यथा -

य शो ल ता

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते, यतः ***यद्यपि*** पूर्वोक्तयुक्त्या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वमस्ति ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्या घटत्वे संयोगे च वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं घटत्व-संयोगगतद्वित्वम् । साध्यतावच्छेदकता तु पर्याप्त्या वह्नित्वे संयोगे च वर्तते इति साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपं वह्नित्व-संयोगगतद्वित्वम् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तीयाऽनुयोगिता (= पर्याप्त्यनुयोगिता)वच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वसत्त्वेऽपि स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ?

एवं महानसीयवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां ***यद्यपि***

पूर्वोक्तयुक्त्या स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वमस्ति ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्त्या महानसीयत्व-वह्नित्व-संयोगेषु वर्तमानत्वेन साध्यतावच्छेदकतायाश्च वह्नित्व-संयोगयोरेव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावः नैव ग्राह्यः इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां पूर्वोक्तयुक्त्या ***यद्यपि*** स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपसंयोगगतैकत्ववृत्तित्वम् अस्ति ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्त्या वह्निघटोभयत्व-संयोगयोः वह्नित्व-घटत्व-संयोगेषु वा वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावः नैव ग्राह्यः इति न तमादायाऽव्याप्तिः ।

एवं 'घटः द्रव्यत्वविशिष्टः पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय, जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादाय वा नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्त्या जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्व-समवाययोः जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्व-समवाययोः वा वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्व-समवायगतद्वित्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः सम्भवति, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां

यद्यपि पूर्वोक्तयुक्त्या स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्या संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगयोः वर्तते, साध्यतावच्छेदकता च संयोग-वह्नित्वसमवाययोः वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वह्नित्वसमवायगतद्वित्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते ।

एवं 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः न स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्त्या वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवाय-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन साध्यतायां समवायेन संयोग्यभावमादाय, वह्नित्वसमवायेन संयोग्यभावमादाय... इत्यादिरीत्या याः याः अव्याप्तयः ताः ताः दूरतोऽपास्ताः इति तु स्पष्टमेव ।

एवं 'पर्वतः संयोगाश्रयत्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः सम्भवति । तथा हि - एतत्पूर्वमुक्तमेव स्थलम् । अत्र साध्यतावच्छेदकता साक्षात् संयोगे परम्परया संयोगत्व-समवाययोः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता च साक्षात् समवाय-संयोगयोः, परम्परया च संयोगत्व-समवाययोः इति अत्र साक्षात्परम्परासाधारणावच्छेदकत्वग्रहणे ***यद्यपि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां पूर्वोक्तयुक्त्या स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगत्व-समवाय-संयोगगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमस्ति, ***तथापि*** तादृशाऽभावीय-

प्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकतायाः पर्याप्त्या समवाये वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकं रूपं समवायगतैकत्वं स्यात्, सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकता तु पर्याप्त्या संयोगे वर्तते इति तादृशसाध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोगगतैकत्वमेव स्यादिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वमेवेति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ?

इत्थञ्च 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणाङ्गीकारे नास्ति पूर्वोपदर्शितेषु स्थलेषु कुत्रचिदपि अव्याप्तिः । किन्तु नैतल्लक्षणं सर्वथा निर्दुष्टम्, अव्याप्तिसद्भावात् ।

तथा हि - 'पर्वतः संयोगाश्रयत्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् । अत्र - साध्यम् - संयोगाश्रयत्वविशिष्टः समवायी ।

- साध्यतावच्छेदकधर्मः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगी ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम् ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः, अनुयोगितासम्बन्धः वा ।

वस्तुतः 'संयोगाश्रयत्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः' - इत्येवं साध्यप्रवेशोऽपि नाऽऽवश्यकः किन्तु 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येवमेव स्थलं सम्यक् । तथा चाऽत्रापि

- साध्यम् - संयोगी ।
- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

अत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः धर्तुं शक्यते । यत्र यत्र धूमः स्यात् तत्र तत्र वह्निः स्यादेव, वह्निश्च परमाण्वादिसंयोगस्याश्रयः भवेदेवेति यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र संयोगी इति कथयितुं शक्यते । किन्तु वृत्तिनियामकः यः वह्निसंयोगः तस्य अनुयोगितासम्बन्धेन यदधिकरणं महानसादिकमेव, तच्च संयोगेन पर्वते नास्त्येवेति पर्वते संयोगेन वृत्तिनियामकवह्नि-संयोग्यभावः अस्ति ।

य शो ल ता

एतदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्या संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगयोः वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतद्वित्वम् । साध्यतावच्छेदकता पर्याप्त्या संयोगे वर्तते, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वसिद्ध्या संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगयोरपि भवेदिति यथा साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोगगतैकत्वं भवेत् तथैव साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतद्वित्वमपि स्यादेवेति तादृशा-ऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्व-सम्बन्धेन साध्यताऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वं वर्तते एव ।

एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता सा संयोगे पर्याप्त्या वर्तते, साध्यतायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता साऽपि संयोगे एव वर्तते इति तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोगगतैकत्वं साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनु-

योगितावच्छेदकरूपमपि संयोगगतैकत्वमिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि भवेदेवेति ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां (१) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपसंयोगगतैकत्ववृत्तित्वम्, (२) स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वञ्च स्तः एवेति तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते ।

तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेव अव्याप्तिः ।

तन्निवारणाय उभयविधया उभयविधावच्छेदकत्वयोः प्रवेशः कर्तव्यः । तथा च (१) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति (२) स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इत्येतत् षोडशभङ्गानुसारिलक्षणम् । य शो ल ता

एतल्लक्षणाऽनुसारेण नोक्ताऽव्याप्तिः । तादृशवृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां ***यद्यपि*** पूर्वोक्तयुक्त्या स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते ***तथापि*** धर्मविधया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साक्षाद् वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' - इतिन्यायेन शुद्धसंयोगे च, परम्परया केवलवृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वे एव, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य शुद्धसंयोगतोऽनतिरेकेऽपि वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वस्य संयोगत्वतः अतिरिक्तत्वात् । धर्मविधया साध्यतावच्छेदकता साक्षात् संयोगे, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे च, किन्तु

परम्परया साध्यतावच्छेदकता तु संयोगत्वे एव । एवं साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यतावच्छेदकत्वादिग्रहणे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वगतबहुत्वम्, तादृशासाध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं तु संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्वगतबहुत्वम् । एवं च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकतादृशबहुत्वरूपवृत्तित्वविरहान्न हि तादृशोऽभावः ग्रहीतुं शक्यते इति उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशे कुतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितामादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

अत्रत्यं तत्त्वमनुपदमेव स्पष्टीभविष्यति इति ध्येयम् ।

इत्थञ्च एतद्भङ्गानुसारिलक्षणद्वितयमपि दुष्टमेवेति न तदुपादानं शक्यमिति स्थितम् ।

– सप्तमभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति, स्वनिरूपिता या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

●

⁂ સાતમો ભાંગો, અસંભવ તદવસ્થ ⁂

ભાંગો - ૭ લક્ષણ →

ધર્મવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અને સંબંધવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-

परिष्कारशैल्या - स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व-सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकरूपवृत्ति, स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनु-योगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणाऽनुसारेण न कुत्रापि लक्षणसमन्वयः सम्भवति, पर्वतो वह्निमान् धूमाद् - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्न-वह्नित्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि ग्रहीतुं नैव शक्यते, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे च वर्तते, ततः तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोग-वह्नित्व-गतद्वित्वम् । सम्बन्धविधया च साध्यतावच्छेदकता केवलसंयोगे एवेति साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽ-वच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं संयोगगतैकत्वमेवेति तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व-सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नैवाऽस्ति ।

एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता सा पर्याप्त्या वह्नित्वे एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाव-च्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं वह्नित्वगतैकत्वम् । साध्यतावच्छेदकता तु पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे च वर्तते इति साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्य-नुयोगितावच्छेदकं रूपञ्च संयोग-वह्नित्वगतद्वित्वमिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपित-यत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व-

●

પર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક જે અભાવ તેના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

દોષ :- અસંભવ ! કારણ કે પ્રથમ જે નિરૂપકત્વકોટિ છે. તેમાં માત્ર વહ્નિત્વનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા જ ગ્રાહ્ય બને. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયનિષ્ઠા આવી જશે. તથા બીજી જે નિરૂપકત્વકોટિ છે તેમાં માત્ર સંયોગનિષ્ઠા જ પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા આવશે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયનિષ્ઠા આવી જશે.

सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकसंयोग-वह्नित्वगतद्वित्वरूपवृत्तित्वमपि नास्ति ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्, स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वविरहाच्च तादृशाऽभावः कथं ग्रहीतुं शक्यते ?

एवं सर्वत्र लक्षणसमन्वयकारकाऽभावानामप्राप्तेः न हि कुत्रचिदपि लक्षणसमन्वयः सम्भवेदिति स्यादेवाऽसम्भवः इति ।

– अष्टमभङ्गकाऽनुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - सम्बन्धविधया या स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिता या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति धर्मविधया या स्वनिरूपिता अवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगि-

य शो ल ता

●

▒ ભાંગો આઠ, અસંભવ નહીં, કિંતુ અવ્યાપ્તિ ▒

ભાંગો - ૮ લક્ષણ →

ધર્મવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ. આ સિવાય પણ એક લક્ષણ આ ભાંગામાં બનશે જે આગળ બતાવ્યું છે.

વિ ન ભા

तावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति, स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणमपि असम्भवदोषदुष्टम् । एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि धर्तुं नैव शक्यते, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या संयोगे एव वर्तमानत्वेन सम्बन्धविधया या साध्यताऽवच्छेदकता तस्याः अपि संयोगे एव वर्तमानत्वेन च यद्यपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता सा पर्याप्त्या वह्नित्वे एव वर्तते, साध्यतावच्छेदकता च पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे चोभयस्मिन् वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वह्नित्वगतद्वित्वरूपवृत्तित्वं नैव वर्तते इति तादृशाऽभावो नैव धर्तुं शक्यते । ततः कुतः तमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवेत् ? एवं सर्वत्र लक्षणसमन्वयकारकाऽभावदुर्लभत्वप्राप्त्या स्यादेवाऽसम्भवः इति ।

- नवमभङ्गानुसारिलक्षणम् -

●

दोष :- अव्याप्ति. स्थल → **पर्वतः समवायिमान् धूमात्** । अभाव → समवायथी समवायिअभाव अथवा तो **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** स्थलमां ज समवायथी वह्निअभाव लईने अव्याप्ति आवे. कारण के तादृशअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकता धर्मविधया मात्र वह्नित्वमां ज वृत्ति छे. साध्यताअवच्छेदकता पण धर्मविधया मात्र वह्नित्वमां ज वृत्ति छे.

❀ भांगो नव, असंभव पुनः राजा ❀

भांगो - ९ लक्षण →

य शो ल ता वि न भा

सामान्यशैल्या - स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः ।

य शो ल ता

एतद्भङ्गानुसारेण एवमपि लक्षणं सम्भवति -

स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति, स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्याऽपि इदमित्थमेवाऽभिधीयते, नवरं 'धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्व....' इत्येतत्स्थाने साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकतात्व... इत्येवं ज्ञेयम् ।

●

ધર્મવિધયા સ્વઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અને સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક જે અભાવ તેના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

વિ ન ભા

દોષ :- અસંભવ ! કારણ કે **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** માં જે લક્ષણઘટક સંયોગસંબંધ-અવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ તેને પણ લઈ નહીં શકાય. તે આ રીતે → પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા માત્ર વહ્નિત્વનિષ્ઠા ગૃહીત થાય છે અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયનિષ્ઠા ગૃહીત થાય છે. તથા દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયનિષ્ઠા ગૃહીત થાય છે.

एतल्लक्षणद्वितयमपि असम्भवदोषदुष्टम् । तथा हि - प्रथमलक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र लक्षणसमन्वयकारकः संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकाऽभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे च वर्तते, धर्मविधया साध्यतावच्छेदकता च केवलं वह्नित्वे एवेति तादृशाऽभावीयप्रति-योगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यता-निरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नास्त्येवेति कुतः तद्ग्रहणं सम्भवतीति सर्वत्र आवश्यका-ऽभावाऽप्राप्तेर्लक्षणसमन्वयाऽसम्भवाद् भवेदेवाऽसम्भवः ।

द्वितीयलक्षणाऽनुसारेणाऽपि तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतायाश्च पर्याप्त्या वह्नित्वे संयोगे चैव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व-सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगग-तद्वित्वरूपवृत्तित्वसत्त्वेऽपि उक्तयुक्त्या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाव-च्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहा-त्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति कुतः तमादायाऽसम्भवसम्भवनिवारणम् ? एवं सर्वत्र लक्षणसम-न्वयाऽसम्भवाद् भवेदेवाऽसम्भवः ।

– दशमभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - सम्बन्धविधया या स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वाव-च्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-

●

જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા માત્ર સંયોગનિષ્ઠા જ ગૃહીત થાય છે.

⊠ ભાંગો દસ, અસંભવ યથાવત્ ⊠

ભાંગો - ૧૦ લક્ષણ →

સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા-સંબંધથી ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-

पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिता या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

य शो ल ता

एतल्लक्षणमप्यसम्भवदोषदुष्टम् । एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि नैव ग्रहीतुं शक्यते, यतः संसर्गविधया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्या संयोगे वर्तते, साध्यतावच्छेदकता च पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे चोभयस्मिन् वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वं नास्ति ।

एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे च वर्तते, या धर्मविधया साध्यतावच्छेदकता सा तु वह्नित्वे एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना-

નિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અને સંબંધવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક જે અભાવ તેના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

વિ ન મ્રા

દોષ :- અસંભવ ! કારણ કે પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયનિષ્ઠા ગૃહીત થઈ જાય છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા માત્ર વહ્નિત્વનિષ્ઠા ગૃહીત થાય છે. દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા માત્ર સંયોગનિષ્ઠા પકડાય છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયનિષ્ઠા આવી જાય છે.

ऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि नास्ति ।

एवं तादृशाऽभावो नैव धर्तुं शक्यते, ततः कुतः तमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः ? एवं सर्वत्र लक्षणसमन्वयकारकाऽभावानामप्राप्तेः सर्वत्र लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽसम्भवः इति ।

– एकादशभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - स्वनिरूपिता या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिता या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकवह्न्यभावः ग्रहीतुं शक्यते, धर्मविधया या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तस्याः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च वह्नित्वे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाव-

●

❖ ભાંગો - ૧૧, અવ્યાપ્તિ ❖

ભાંગો - ૧૧ લક્ષણ →

સંબંધવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

દોષ :- અવ્યાપ્તિ. સ્થલ - **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** ।

અભાવ → સંયોગથી વહ્નિ-જલઉભયાભાવ.

च्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वादिति न तदप्राप्तिप्रयुक्ताऽसम्भवः ।

एवं 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधयाऽवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या घटत्वे वर्तमानत्वेन, साध्यतायाः या धर्मविधयाऽवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या वह्नित्वे वर्तमानत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

एवं महानसीयवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या महानसीयवह्नित्वे महानसीयत्वे वह्नित्वे चोभयस्मिन् वा वर्तमानत्वेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्या वह्नित्वे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या वह्नि-घटोभयत्वे वह्नित्वे घटत्वे चोभयस्मिन् वा वर्तमानत्वेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या केवलवह्नित्वे एव वर्तमानत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरू-

●

પ્રસ્તુતમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ માત્ર સંયોગ છે અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ માત્ર સંયોગ છે. તેથી, સંયોગગતએકત્વમાં સંબંધવિધયા બંને પ્રકારની અવચ્છેદકતામાં રહેલ અવચ્છેદકતાત્વથી અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતા-અવચ્છેદકતા જશે. માટે, સંયોગથી વહ્નિ-જલઉભયાભાવ લઈ શકાશે. તેના અધિકરણ પર્વતમાં ધૂમ વૃત્તિ. માટે, અવ્યાપ્તિ દુર્વાર !

આ ભાંગાનું વૈકલ્પિક લક્ષણ આગળ બતાવ્યું છે.

पकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

किन्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधयाऽवच्छेदकता तस्याः, साध्यतायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्या वह्नित्वे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वात् तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवञ्च 'घटः द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वे पर्याप्त्या वर्तमानत्वेन साध्यतायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः द्रव्यत्वत्वे एव वर्तमानत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् । य शो ल ता

एवं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वे पर्याप्त्या वर्तमानत्वेन साध्यतायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः द्रव्यत्वत्वे एव वर्तमानत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकद्रव्यत्वत्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधयाऽवच्छेदकता तस्याः, साध्यतायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्या द्रव्यत्वत्वे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन

साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एवञ्च 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय स्यादेव अव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताया या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः, साध्यतायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्या वह्नित्वसमवाये एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वात्तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

किन्तु 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वह्नित्वसमवायिनः साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन च साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिता या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे वर्तमानत्वेन, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः वह्नित्वसमवाये वर्तमानत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा संयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः संयोगे वर्तमानत्वेन, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः वह्नित्वसमवाये एव वर्तमानत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन संयोग्यभावो नैव धर्तुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधयाऽवच्छेदकता तस्याः संयोगे वर्तमानत्वेन,

धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः समवाये वर्तमानत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

किन्तु 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादाय अव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च संयोगे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वात् तादृशाऽभावस्य ग्राह्यत्वात् ।

एतद्भङ्गानुसारेण अन्यदपि लक्षणं सम्भवति । तथा हि -

परिष्कारशैल्या - स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । य शो ल ता

स्पष्टमेवेदं लक्षणमिति सामान्यशैल्या नोपदर्शितम् । एतल्लक्षणे पूर्वोक्तलक्षणाऽन्तर्भावाद् यत्र यत्र तल्लक्षणाऽव्याप्तिः नासीत् तत्र तत्र एतल्लक्षणस्याऽप्यव्याप्तिः नैव स्यात् । यत्र यत्र च तल्लक्षणस्याऽव्याप्तिरासीत् तत्र तत्र एतल्लक्षणस्य अव्याप्तिरस्ति न वा इत्येव चिन्तनीयम् ।

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्रैतल्लक्षणानुसारेण समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां ***यद्यपि*** पूर्वोक्तयुक्त्या स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति, ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छे-

दकता पर्याप्त्या वह्नित्वे समवाये च वर्तते, साध्यतावच्छेदकता तु पर्याप्त्या वह्नित्वे संयोगे चेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसंयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वं नास्त्येवेति कुतः तद्ग्रहणं सम्भवतीति नैव स्यात्तमादायाऽव्याप्तिरिति ।

एवं 'घटः द्रव्यत्वविशिष्टः, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्रापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां ***यद्यपि*** पूर्वोक्तयुक्त्या स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्या द्रव्यत्वत्वे कालिके च वर्तते, साध्यतावच्छेदकता तु द्रव्यत्वत्वे समवाये च वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्व-समवायगतद्वित्वरूपवृत्तित्वं तु नास्त्येवेति तद्ग्रहणमेवाऽसम्भवि, ततः कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां यद्यपि पूर्वोक्तयुक्त्या स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता पर्याप्त्या समवाये वह्नित्वसमवाये च यद्वा केवलवह्नित्वसमवाये वर्तते, साध्यतावच्छेदकता तु पर्याप्त्या वह्नित्वसमवाये संयोगे चेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवाय-संयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वं नास्त्येवेति कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

किन्तु 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाव्याप्तिः स्यादेव, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता सा पर्याप्त्या संयोगे

य शो ल ता

वर्तते, साध्यतायाः अपि धर्मविधया या अवच्छेदकता सा पर्याप्त्या संयोगे एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति एव ।

एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साक्षात्परम्परासाधारणाऽवच्छेदकता पर्याप्त्या संयोग-समवाय-संयोगत्वेषु वर्तते, साध्यतायाः अपि साक्षात्परम्परासाधारणाऽवच्छेदकता पर्याप्त्या संयोग-समवाय-संयोगत्वेषु एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-समवाय-संयोगत्वगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमस्त्येव ।

इत्थञ्च तादृशोऽभावः ग्रहीतुं शक्यते एवेति तदधिकरणे धूमस्य वृत्तित्वेन लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिरिति नैतल्लक्षणं ग्रहीतुं शक्यते ।

अत्रत्यमपि तत्त्वमग्रे स्फुटीभविष्यतीति ध्येयम् ।

– द्वादशभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - सम्बन्धविधया या स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता तन्निष्ठाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति, स्वनिरूपिता या धर्मविधयाऽवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

●

✱ ભાંગા - ૧૨માં પણ અસંભવ ✱

ભાંગો - ૧૨ લક્ષણ →

સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અને સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક જે અભાવ તેના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति, स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणमप्यसम्भवदोषदुष्टम् । एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि ग्रहीतुं नैव शक्यते, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं वह्नित्वम्, साध्यतायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्या अधिकरणं तदेवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति एव ।

किन्तु तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः, या साध्यतावच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं वह्नित्वं संयोगश्च । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्व-संयोगगतद्वित्वरूपवृत्तित्वं नास्त्येवेति कुतः तमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवेत् ? एवं सर्वत्र लक्षणसमन्वयकारकाऽभावाप्राप्तेः लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽसम्भवः इति ।

●

दोष :- असंभव ! કારણ કે **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** સ્થલમાં પણ જે સંયોગસંબંધ-અવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ તે લક્ષણઘટક નહીં બની શકે. તે આ રીતે → પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સંયોગ-વહ્નિત્વઉભયનિષ્ઠા આવે છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા માત્ર વહ્નિત્વનિષ્ઠા જ ગૃહીત થાય છે. દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સંયોગ-વહ્નિત્વઉભયનિષ્ઠા આવે છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા માત્ર સંયોગનિષ્ઠા જ ગૃહીત થાય છે.

– त्रयोदशभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व-सम्बन्धेन सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति, स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनु-योगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरण-निरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व-सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताव-च्छेदकरूपवृत्ति, स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनु-योगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति।

एतल्लक्षणमपि असम्भवदोषदुष्टम् । 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि धर्तुं नैव शक्यते, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे च वर्तते, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता सा केवलं संयोगे एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-

य शो ल ता

●

❋ ભાંગો તેર, અસંભવ જ ❋

ભાંગો - ૧૩ લક્ષણ →

ધર્મવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-નિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠ-સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપ-વૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અને સંબંધવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદક-તાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતા-નિરૂપક જે અભાવ તેના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

વિ ન ભા

દોષ :- અસંભવ. કારણ કે પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાંથી અભાવ પસાર થઈ જાય.

पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नास्त्येव । एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे च, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता सा तु केवलं वह्नित्वे एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि नास्त्येवेति कुतः तमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवेत् ? एवं सर्वत्र लक्षणसमन्वयाऽसम्भवाद् भवेदेवाऽसम्भवः ।

य शो ल ता

– चतुर्दशभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - स्वनिरूपिता या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाव इति ।

●

પણ દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાંથી પસાર ન થઈ શકે. તે આ રીતે → પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા જે વહ્નિત્વનિષ્ઠા છે તે જ પકડાય છે. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પણ વહ્નિત્વનિષ્ઠા જ ગૃહીત થાય છે. માટે, વહ્નિત્વગતૈકત્વ ઉભયવિધઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ બને છે. માટે, વહ્નિઅભાવ ઉક્તસંબંધથી તાદશઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયાગિતાનો નિરૂપક બની જાય. કિંતુ દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા માત્ર સંયોગનિષ્ઠા જ ગૃહીત થાય છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા સંયોગ-વહ્નિત્વઉભયનિષ્ઠા પકડાય છે. માટે દ્વિતીય નિરૂપકત્વ વહ્નિઅભાવમાં લઈ નહીં શકાય. અને તેથી વહ્નિઅભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા અસંભવ દોષ દુર્વાર બનશે. કારણ કે દરેક સ્થળમાં આ રીતે લક્ષણ સમન્વય નહીં થાય.

વિ ન ભા

❋ ચૌદમા ભાંગા પ્રમાણે પણ અસંભવ ❋

ભાંગો - ૧૪ લક્ષણ →

ધર્મવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावः इति ।

एतल्लक्षणमपि असम्भवदोषदुष्टम् । एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाभावोऽपि नैव धर्तुं शक्यते, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः, या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्या संयोगे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता पर्याप्त्या संयोगे वह्नित्वे च

●

निरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपक अने संबंधविधया स्वावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी संबंधविधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठसाध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपक એવા અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

दोष :- અસંભવ ! કારણ કે વહ્નિઅભાવ દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાંથી પસાર થઈ જાય છે. પણ, પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાંથી પસાર નહીં થઈ શકે. તે આ રીતે → પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ છે અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સંયોગ જ છે. તેથી સંયોગગતએકત્વમાં ઉભયવિધઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા જશે. માટે, ઉક્ત સંબંધથી તાદૃશઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક જ વહ્નિઅભાવ થશે. પરિણામે, વહ્નિઅભાવ દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાંથી પસાર થઈ ગયો.

કિંતુ પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા માત્ર વહ્નિત્વનિષ્ઠા જ આવે

वर्तते धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता सा तु केवलवह्नित्वे एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नास्त्येवेति कुतः तद्ग्रहणं सम्भवति । एवं सर्वत्र लक्षणसमन्वयोपयोग्यभावाऽप्राप्तेः सर्वत्र लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽसम्भवः इति ।

य

– पञ्चदशभङ्गानुसारिलक्षणम् -

शो

सामान्यशैल्या - स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपिता धर्मविधया या अवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

ल

ता

परिष्कारशैल्या - स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक-

●

છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયનિષ્ઠા આવી જાય છે. માટે, પ્રથમ નિરૂપકત્વ વહ્નિઅભાવમાં નહીં જાય. પરિણામે સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ પણ લક્ષણઘટક ન બનતા સર્વત્ર આ રીતે લક્ષણસમન્વય ન થતા અસંભવ દોષ આવશે.

ભાંગો પંદર, અસંભવ અંદર

વિ

ભાંગો - ૧૫ લક્ષણ →

न

धर्मविधया स्वावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी धर्मविधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठसाध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकરૂપवृत्तिप्रतियोगितानिरूपक अने स्वावच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी संबंधविधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठसाध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकરૂપवृत्तिप्रतियोगितानिरूपक जे अभाव तेना अधिकरणमां अवृत्तित्व.

भा

त्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणमपि असम्भवदोषदुष्टम् । एतल्लक्षणाऽनुसारेणाऽपि 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकवह्न्यभावः नैव धर्तुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधयाऽवच्छेदकता तस्याः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च वह्नित्वे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवह्नित्वगतैकत्ववृत्तित्वं वर्तते, किन्तु तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्या वह्नित्वे संयोगे च वर्तते, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता सा तु संयोगे एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन-साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नास्त्येवेति कुतः तादृशाऽभावग्रहणं सम्भवेदिति लक्षणसमन्वयकारकाऽभावाऽप्राप्तेः सर्वत्र लक्षणसमन्वयाऽसम्भवाद् भवेदेवाऽसम्भवः ।

इत्थञ्च एतत्पर्यन्तानि सर्वाण्यपि लक्षणानि दुष्टानि । पञ्चदशभङ्गकाऽनुसारिलक्षणेषु द्वादशभङ्गकाऽनुसारिलक्षणानि असम्भवदोषदुष्टानि, तदतिरिक्तभङ्गत्रितयाऽनुसारिलक्षणपञ्चकमपि अव्याप्तिदोषदुष्टमिति न किञ्चिदपि लक्षणं ग्राह्यं वर्तते । किन्तु अधुना प्रदर्श्यमानं षोडशभङ्गानुसारिलक्षणमेव अङ्गीकर्तव्यम् । तथाहि -

●

દોષ :- અસંભવ ! ભાંગા - ૧૩માં બતાવ્યા મુજબ વહ્નિઅભાવ પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાંથી પસાર થઈ જાય છે. કિંતુ દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાંથી પસાર થઈ શકતો નથી. કારણ કે દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગઉભયનિષ્ઠા ગૃહીત થાય છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા માત્ર સંયોગનિષ્ઠા પકડાય છે.

– षोडशभङ्गानुसारिलक्षणम् -

सामान्यशैल्या - सम्बन्धविधया या स्वनिरूपिता अवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति धर्मविधया या स्वनिरूपिता अवच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तन्निष्ठतादृशाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

य शो ल ता

परिष्कारशैल्या - स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावः इति ।

●

✲ સોળમાં'ય અસંભવની બલા ✲

ભાંગો - ૧૬ લક્ષણ →

સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અને સંબંધવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબધથી સંબધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક જે અભાવ તેના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

વિ ન ભા

દોષ :- અસંભવ ! કારણ કે પ્રસ્તુતમાં દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાંથી વહ્નિઅભાવ ભાંગા-૧૪માં બતાવ્યા મુજબ પસાર થઈ જશે. કિંતુ પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાંથી પસાર નહીં થઈ શકે. કારણ કે પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગ-ઉભયનિષ્ઠા પકડાય છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા માત્ર વહ્નિત્વનિષ્ઠા જ ગૃહીત થાય છે.

एतच्च सर्वथा निर्दुष्टम् । पदार्थस्फैत्यार्थं प्रतिस्थलं तत्समन्वयः प्रदर्श्यते अधुना -

'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र एतल्लक्षणाऽनुसारेण संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः घटाभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्याऽधिकरणं संयोग एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां ***यद्यपि*** स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता सा पर्याप्त्या घटत्वे वर्तते, साध्यतायाः धर्मविधया याऽवच्छेदकता सा पर्याप्त्या वह्नित्वे वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नास्त्येवेति कुतः तादृशाऽभावमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ?

एवं महानसीयवह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः । सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि अधिकरणं संयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां ***यद्यपि*** स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं महानसीयवह्नित्वम्, महानसीयत्व-वह्नित्वोभयं वा, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं वह्नित्वम् इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नास्ति । अतः तादृशाऽभावः

●

આ રીતે ૧૬ ભાંગામાંથી ૧૨ ભાંગામાં અસંભવદોષ આવે છે. ભાંગો ૨જો અવ્યાપ્તિગ્રસ્ત છે. તેનું ખંડન મૂળમાં જ આપણે જોઈ લીધું. ૧લો ભાંગો શુદ્ધ છે. ઉત્તરપક્ષસમ્મત છે.

अग्राह्यः । अतः न तमादायाऽव्याप्तिः इति ।

एवं वह्नि-घटोभयाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या संयोगे एव वर्तमानत्वेन ***यद्यपि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां पूर्वोक्तयुक्त्या स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं वह्नि-घटोभयत्वम्, वह्नित्व-घटत्वोभयं वेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वं न सम्भवति इति तादृशाऽभावो नैव धर्तुं शक्यते, तथा च कुतः तमादायाऽव्याप्तिशङ्काऽपि ?

एवं समवायेन वह्न्यभावमादायापि नाऽव्याप्तिः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या वह्नित्वे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवह्नित्वगतैकत्ववृत्तित्वमस्ति, किन्तु तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता सा पर्याप्त्या समवाये वर्तते इति तादृशाऽभावीय-

य शो ल ता

❁ ભાંગા ૮ + ૧૧માં વિશેષ વિચારણા ❁

ભાંગો - ૮ અને ભાંગો - ૧૧ કંઈક આશાસ્પદ ભાંગા છે. મતલબ કે તે ભાંગામાં માત્ર અવ્યાપ્તિ જ આવે છે. જો એક પરિષ્કાર કરવામાં આવે તો તે અવ્યાપ્તિ પણ ન આવે. તથા સંબંધનો કે ધર્મનો પ્રવેશ પણ કરવાનો ન આવે.

વિ ન ભા

ભાંગા - ૮ પ્રમાણેનું વૈકલ્પિક લક્ષણ સૌ પ્રથમ જોઈએ :-

ભાંગા - ૮ મુજબ સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો કે પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ નથી. માટે, ફક્ત એકવિધ પ્રવેશ જ લક્ષણ તરીકે આપણે જોયો. પણ, એક વાર ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ કરીએ. અને બીજી વાર સંબંધવિધયા લખ્યા વિના એમને એમ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ કરીએ તો પૂર્વોક્ત અવ્યાપ્તિ ન આવે. તે આ રીતે -

प्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्य-नुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नैव सम्भवति इति तादृशाऽभावमादाय अव्याप्तिः नैव सम्भवति ।

एवं संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगि-तायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या वह्नित्वे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रति-योगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाव-च्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या संयोग-समवायोभयस्मिन् वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियो-गितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वाऽभावात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं च 'घटः द्रव्यत्ववान्, पृथ्वीत्वाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय नाऽ-व्याप्तिः । यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्याऽधिकरणं समवायः एवेति ***यद्यपि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-

य शो ल ता

●

❀ આઠમા ભાંગાનું નિર્દોષ લક્ષણ ❀

આઠમા ભાંગાનું વૈકલ્પિક લક્ષણ →

ધર્મવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-નિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી ધર્મવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠ-સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિ-પ્રતિયોગિતાનિરૂપક અને સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયો-ગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિ-અનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપક જે અભાવ તેના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

વિ ન ભા

निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति, ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता सा जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वे, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता सा तु द्रव्यत्वत्वे इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात् तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते इति ।

एवं जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावमादायापि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकता तस्याः समवाये एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः जलत्व-द्रव्यत्वोभयत्वे वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् ।

एवं कालिकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं द्रव्यत्वत्वमेवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां ***यद्यपि*** स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्न-

●

❋ સમવાયથી વહ્નિઅભાવનું વારણ ❋

સમવાયથી વહ્નિઅભાવને લઈને પહેલાં જે અવ્યાપ્તિ આપી હતી તે નહીં આવે. કારણ કે પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાંથી ઉક્તવહ્નિઅભાવ પસાર થઈ જશે. પણ દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાંથી પસાર નહીં થાય. તે આ રીતે → પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિત્વ અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ વહ્નિત્વ. માટે, પહેલા બતાવ્યું તે મુજબ વહ્નિત્વગતએકત્વમાં ઉભયવિધઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા જશે. અને તેથી ઉક્તસંબંધથી વહ્નિત્વગતએકત્વમાં વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા રહી જાય, તેનો નિરૂપક વહ્નિઅભાવ બની જાય.

प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वम् अस्ति, ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं कालिकः इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नास्ति इति तादृशोऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते ।

एवञ्च 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा वह्नित्वसमवाय्यभावमादाय अपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याऽधिकरणं वह्नित्वसमवायः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्यधिकरणं वह्नित्वसमवायः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं समवायः वह्नित्वसमवायो वा, साध्यतायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-

●

કિંતુ દ્વિતીય નિરૂપકત્વકોટિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સમવાયગતદ્વિત્વમાં જશે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વમાં છે. તેથી સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વમાં તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા વૃત્તિ નહીં બને. માટે, તાદૃશદ્વિત્વમાં વૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ તાદૃશવહ્નિઅભાવમાં નહીં જાય.

માટે, સમવાયથી વહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. સંયોગથી વહ્નિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય, અવ્યાપ્તિ દૂર.

पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ?

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव संयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति, तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः, साध्यतायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं वह्नित्वसमवायः इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते इति नाऽव्याप्तिः ।

एवं 'पर्वतः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया याऽवच्छेदकता तस्याः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता

●

આ રીતે આઠમા ભાંગાના આ વૈકલ્પિક લક્ષણમાં પૂર્વોક્ત અવ્યાપ્તિ આવતી નથી. માટે, લાઘવસહકારથી આ જ લક્ષણ સ્વીકારવાની આપત્તિ આવે. ઉત્તરપક્ષનું લક્ષણ બંને જગ્યાએ ધર્મ અને સંબંધના પ્રવેશને આવકારે છે. જ્યારે આ લક્ષણમાં સંબંધના પ્રવેશને નકારવામાં આવ્યો છે. આમ, ઉત્તરપક્ષનું લક્ષણ ખોટું ઠરે અને આ લક્ષણ સ્વીકારવું પડે - તેવી પરિસ્થિતિ છે.

⁂ संयोगित्वेन साध्यतास्थले अव्याप्ति ⁂

पर्वतः संयोगाश्रयत्वविशिष्टसमवायिमान् धूमात् - આ સ્થલમાં ઉક્ત લક્ષણનો સમન્વય નહીં થાય. માટે, આ લક્ષણને તિલાંજલિ મળી જશે. અહીં સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ → સંયોગ. (કારણ કે સંયોગિત્વરૂપે સમવાયી સાધ્ય છે, સમવાયરૂપે નહીં.)

तस्याश्च पर्याप्त्याधिकरणं वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता सा पर्याप्त्या वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे वर्तते, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता सा पर्याप्त्या वह्नित्वसमवाये वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशोऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते ।

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायेन वा संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं वह्नित्वसमवायः, समवायो वा, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं संयोगः इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नास्त्येव । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं वह्नित्वसमवायः इति

●

સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સંયોગ. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સમવાય. અભાવ લઈએ → સમવાયથી સંયોગિઅભાવ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ → સંયોગ. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સમવાય. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સમવાય. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે -

સાક્ષાત્પરંપરાસાધારણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાની પર્યાપ્તિ સંયોગ અને સમવાય ઉભયનિષ્ઠા છે. તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાની પર્યાપ્તિ પણ સંયોગ અને સમવાય ઉભયનિષ્ઠા છે. આટલું મગજમાં સ્થિર કરી હવે લક્ષણસમન્વય થાય છે કે નહીં તે જોઈ લઈએ → પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિ પ્રમાણે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ સંયોગ જ છે. માટે, સંયોગગતએકત્વમાં ઉભયવિધઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા જશે. તેથી ધર્મવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवाय-गतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि नास्ति इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं समवायः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः इति तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगि-तावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्य-नुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नास्ति, एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं संयोगः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं समवायः इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्ब-न्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यता-निरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽ-वच्छेदकसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि नास्ति इति कुतः तमादायाऽव्याप्त्याऽऽशङ्काऽपि ?

एवं 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्'- इत्यत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं संयोगः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः

●

अवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी धर्म-विधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठसाध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक संयोगगतएकत्वमां संयोगिअभावीयप्रतियोगिता वृत्ति बनशे. तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्व संयोगिअभावमां जतुं रहेशे. आ रीते प्रथम निरूपकत्व तो संयोगिअभावमां रही गयुं. हवे द्वितीय निरूपकत्व जोईओ →

(साक्षात्परंपरासाधारण)प्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक संयोग-समवायगतद्वित्व तथा (साक्षात्परंपरासाधारण) साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक पण संयोग-समवायगतद्वित्व.

एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते, तथापि तादृशाऽभावीयप्रति-योगितायाः या साक्षाद् अवच्छेदकता परम्परया च, तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं वृत्तिनियामक-वह्निसंयोगः, संयोगः, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम् इत्यादिकम्, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः साक्षात्, परम्परया च पर्याप्त्याधिकरणम् - संयोगः, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः, संयोगत्वम् इत्यादिकम्, तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदक-तात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चि-त्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वं नैव सम्भवति इति कुतः तमादायाऽ-व्याप्तिसम्भवः ।

एवं 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' इत्यत्रैव समवायेन संयोग्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः इति तादृशाऽभावीय-

●

તેથી સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદ-કતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતા-અવચ્છેદક સંયોગ-સમવાયગતદ્વિત્વમાં સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા રહી જશે. તાદૃશ-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવમાં રહી જશે.

આમ, ઉભય નિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવમાં રહેલું હોવાને કારણે સંયોગિઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તેમાં વૃત્તિ, લક્ષણઅસમન્વય, અવ્યાપ્તિ દુર્વાર !

❁ ભાંગા - ૧૧ મુજબ તે અવ્યાપ્તિનું નિવારણ ❁

જો ૧૧મા ભાંગાનું વૈકલ્પિક લક્ષણ આ જ રીતે બનાવો તો તેમાં ૧૧મા ભાંગાના લક્ષણ વખતે જે અવ્યાપ્તિ આપી હતી તે પણ ન આવે અને હમણાં જ બતાવેલ અવ્યાપ્તિ પણ ન આવે. ૧૧મા ભાંગામાં સંબંધવિધયા ઉભય અવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ છે. પણ, ધર્મ-વિધયા એક પણ અવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ નથી. એકવિધ પ્રવેશથી જ લક્ષણ બન્યું હતું. પૂર્વે બતાવ્યું તેમ જો ઉભયવિધ પ્રવેશથી લક્ષણ બનાવો તો આ રીતે થાય -

प्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वा-वच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति, तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं समवायः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः इति तादृशाऽभावीयप्रति-योगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेद-कत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नास्त्येवेति कुतः तमादाय अव्याप्तिः सम्भवति ?

एवं 'पर्वतः संयोगित्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादा-याऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं संयोग एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वा-वच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते एव तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या-धिकरणं समवायः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः

●

११मां ભાંગાનું વૈકલ્પિક લક્ષણ →

स्वावच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकता-संबंधथी साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअव-च्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपक अने संबंधविधया स्वावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेद-कतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी संबंधविधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनु-योगिताअवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपक જે અભાવ તેના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

❀ महानसीयवह्निअभावनुं निवारण ❀

પૂર્વે સંયોગસંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ આપી હતી. તે હવે નહીં આપી શકાય. કારણ કે દ્વિતીય નિરૂપકત્વ તાદૃશમહાનસીયવહ્નિઅભાવમાં રહેતું હોવા

इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति ।

इत्थञ्चोक्तलक्षणस्य न कुत्रापि अव्याप्तिः । एतल्लक्षणाऽनुसारेण सर्वत्र लक्षणसमन्वयश्चैवम् - 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्या घटाद्यभावाः नैव ग्रहीतुं शक्यन्ते, किन्तु अत्र वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः एवेति तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिता-वच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्य-नुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति एव, एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्याधिकरणं वह्नित्वमिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति-योगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽव-च्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि अस्त्येवेति तादृशाऽभावः धर्तुं शक्यते एव, तादृशाऽभावाधिकरणं जलह्रदादिकम्, धूमस्तत्राऽवृत्ति-

य शो ल ता

●

છતાં પ્રથમ નિરૂપકત્વ નહીં રહે. તે આ રીતે → પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધ સંયોગ છે. અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સંયોગ જ છે. માટે, સંયોગગતએકત્વમાં ઉભયવિધઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહેશે. અને એટલે જ સંબંધવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદ-કતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગગતએકત્વમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા રહી જશે. અને તાદૃશપ્રતિયો-ગિતાનિરૂપકત્વ મહાનસીયવહ્નિઅભાવમાં મળી જાય. એટલે કે દ્વિતીય નિરૂપકત્વ મહાનસીય-વહ્નિઅભાવમાં રહે છે.

વિ ના મા

કિંતુ પ્રથમ નિરૂપકત્વ મહાનસીયવહ્નિઅભાવમાં નહીં રહે. કારણ કે પ્રસ્તુતમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક → મહાનસીયત્વ, વહ્નિત્વ અને સંયોગ. અથવા તો → મહાનસીય-વહ્નિત્વ અને સંયોગ. સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ અને સંયોગ.

रिति लक्षणसमन्वयात्कुतः अव्याप्तिगन्धोऽपि ?

एवं 'घटो द्रव्यत्वविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावाः नैव ग्रहीतुं शक्यन्ते, द्रव्यत्वाभावः एव ग्रहीतुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं समवायः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं समवायः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकतासम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति, एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं द्रव्यत्वत्वम्, धर्मविधया या साध्यताऽवच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं द्रव्यत्वत्वमेवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वगतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि अस्त्येवेति तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं गुणादिकं तत्र पृथ्वीत्वमवृत्ति इति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्त्याशङ्काऽपि ?

एवं 'पर्वतो वह्नित्वसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायादिना वह्नित्वसमवाय्याद्यभावाः नैव ग्रहीतुं शक्यन्ते, किन्तु संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावः एव धर्तुं शक्यते, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेनैव वह्नित्वसमवाय्यभावः धर्तुं शक्यते,

●

આથી, પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વ-સંયોગગતત્રિત્વ થાય અથવા તો મહાનસીયવહ્નિત્વ અને સંયોગગતદ્વિત્વ થાય. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વ છે. તેથી, સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ વહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા રહેશે નહીં. અને તેથી તાદૃશવહ્નિત્વ-સંયોગગતદ્વિત્વમાં તાદૃશસંબંધથી વૃત્તિપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ મહાનસીયવહ્નિઅભાવમાં નહીં રહે. ફલતઃ મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. સંયોગથી વહ્નિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય, અવ્યાપ્તિ દૂર !

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकता पर्याप्त्या संयोगे वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे वा वर्तते, सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकताऽपि पर्याप्त्या तत्रैव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं यत् संयोगगतैकत्वं वृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतैकत्वं वा तादृशरूपवृत्तित्वमस्त्येव । एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं वह्नित्वसमवायः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्या अधिकरणं वह्नित्वसमवायः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना-

य शो ल ता

●

❋ संयोगित्वेन साध्यतास्थले अव्याप्ति निवारण ❋

हवे, **पर्वतः संयोगाश्रयत्वविशिष्टसमवायिमान् धूमात्** આ સ્થલમાં વિચારીએ. આ સ્થલમાં સમવાયથી સંયોગિઅભાવ લીધેલો. આ અભાવ હવે નહીં લઈ શકાય. કારણ કે પ્રથમ નિરૂપકત્વ આ અભાવમાં રહેતું હોવા છતાં દ્વિતીય નિરૂપકત્વ નહીં રહે. તે આ રીતે →

પ્રસ્તુતમાં પૂર્વે જણાવ્યું તે મુજબ સાક્ષાત્પરંપરાસાધારણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણ પણ સંયોગ-સમવાય. અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણ પણ સંયોગ-સમવાય. આમ, સંયોગ-સમવાયગતદ્વિત્વમાં સાધ્યતા+પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહેશે. અને એટલે જ સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગ-સમવાયગતદ્વિત્વમાં સંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા રહી જશે. અને તાદશપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવમાં રહી જશે. આ રીતે પ્રથમ નિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવમાં રહી જશે.

વિ ના ભા

કિંતુ દ્વિતીય નિરૂપકત્વ સંયોગિઅભાવમાં નહીં રહે. કારણ કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય છે અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે - સંયોગ. તેથી સંબંધવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક સમવાયગતએકત્વ બનશે અને સંબધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક સંયોગગતએકત્વ બનશે. આ રીતે સંબંધવિધયા સ્વાવચ્છેદકતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતા-

ऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वम् अस्त्येवेति तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं जलह्रदादिकं धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात्कुतः अव्याप्तिसम्भवोऽपि ?

एवं 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावः नैव ग्राह्यः, किन्तु संयोगेन समवाय्यभावः एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः एवेति तादृशाऽ-

अवच्छेदकतासंबंधथी संबंधविधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठसाध्यताअवच्छेदकतात्व-अवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक संयोगगतएकत्वमां संयोगि-अभावीयप्रतियोगिता रहेशे नहीं. एटले तादृश संबंधथी तादृश एकत्वमां रहेनार प्रतियोगितानुं निरूपकत्व संयोगिअभावमां नहीं आवे.

आम, प्रथम निरूपकत्व संयोगिअभावमां रहेतुं होवा छतां द्वितीय निरूपकत्व संयोगिअभावमां अवृत्ति होवाथी संयोगिअभाव लई नहीं शकाय. संयोगथी संयोगविशिष्टसमवायिअभाव लेवो पडशे. तेनुं अधिकरण जलह्रद-गुणादि. तेमां धूम अवृत्ति. लक्षणसमन्वय थई जशे, अव्याप्ति नहीं आवे. आ रीते ११मा भांगाना वैकल्पिक लक्षण मुजब आ बधां स्थळोमां अव्याप्ति आवती नथी.

❋ वह्निसंयोगथी अभाव लईने अव्याप्ति ❋

छतां आ लक्षण सर्वांगसंपूर्ण बनी ज न शके. कारण के उभयविधया उभयप्रकारनी अवच्छेदकतानो प्रवेश करवामां आवे तो ज लक्षण संपूर्ण बने.

आ लक्षणनी अव्याप्ति **पर्वतः संयोगाश्रयत्वविशिष्टसमवायिमान् धूमात्** आ स्थलमां जयारे वह्निसंयोग साध्यताअवच्छेदकसंबंध तरीके हशे त्यारे आवशे. परमाणु वगेरेना संयोगनो आश्रय अने वह्नित्वना समवायथी विशिष्ट वह्नि तेना संयोगसंबंधथी = वह्नि-संयोगसंबंधथी पर्वत उपर रहेशे.

साध्यताअवच्छेदक संबंध → वह्निसंयोग.

साध्यताअवच्छेदक धर्म → संयोग.

अहीं अभाव लईशुं → वह्निसंयोगथी वह्निसंयोगिअभाव. वह्निसंयोगथी विशिष्ट पर्वत वगेरे वह्निसंयोगसंबंधथी तो पर्वत उपर रहे ज नहीं. (वह्निसंयोगथी विशिष्ट पर्वत एटला माटे आवे के वृत्तिनियामक संयोग लेवानो छे. बाकी, वृत्तिअनियामकसंयोगसंबंधथी

भावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति, एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः, या च धर्मविधया साध्यतावच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं समवायः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति एवेति तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं जलह्रदादिकम्, धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिशङ्काऽपि ?

य शो ल ता

●

વહ્નિ અને બીજા પરસ્પર વિશિષ્ટ હોઈ શકે છે. તેથી વહ્નિસંયોગથી વિશિષ્ટ અન્ય વસ્તુ પર્વતમાં વહ્નિસંયોગસંબંધથી રહી જાય. તેનો અભાવ ન મળે. પણ વૃત્તિનિયામકસંયોગસંબંધથી તો વહ્નિના અધિકરણ પર્વત વગેરે જ બનશે. માટે, વહ્નિસંયોગિઅભાવને લઈ શકાશે. **इति अलं अतिसूक्ष्मविचारणया)**

આ અભાવમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ → વહ્નિસંયોગ + સંયોગ.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ → વહ્નિસંયોગ.

હવે, લક્ષણસમન્વય થાય છે કે નહીં તે જોઈએ.

વિ ત ભા

પ્રથમ નિરૂપકત્વકોટિમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા સંયોગમાં અને વહ્નિસંયોગમાં રહે છે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ સંયોગમાં અને વહ્નિસંયોગમાં રહે છે. આ રીતે સંયોગ-વહ્નિસંયોગગતદ્વિત્વમાં/બહુત્વમાં સાધ્યતા+પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતા જશે. તેથી સ્વાવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકતાસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપ વહ્નિસંયોગ-સંયોગગતદ્વિત્વમાં/બહુત્વમાં વહ્નિસંયોગિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા રહી જશે. તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ વહ્નિસંયોગિઅભાવમાં રહી જશે. આ રીતે પ્રથમ નિરૂપકત્વ વહ્નિસંયોગિઅભાવમાં રહી ગયું.

હવે, દ્વિતીય નિરૂપકત્વ વિચારીએ. પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે વહ્નિસંયોગ. માટે, સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-

एवं 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्याद्यभावाः नैव धर्तुं शक्यन्ते, किन्तु संयोगेन संयोग्यभावः एव धर्तुं शक्यते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याऽधिकरणं संयोगः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति, एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं

य
शो
ल
ता

●

निरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकता वह्निसंयोगगतएकत्वमां रहे. तथा प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध पण वह्निसंयोग ज छे. तेथी, संबंधविधया प्रतियोगिताअवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकता वह्निसंयोगगतएकत्वमां ज रहे छे. आथी संबंधविधया स्वावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी संबंधविधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठसाध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदक वह्निसंयोगगतएकत्वमां वह्निसंयोगिअभावीयप्रतियोगिता रहीं जशे. तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्व वह्निसंयोगिअभावमां रहीं जशे.

वि
न
मा

आ रीते बंने निरूपकत्व वह्निसंयोगिअभावमां रहेला होवाथी ते अभाव लई शकाशे. तेनुं अधिकरण पर्वत. धूम तेमां वृत्ति. लक्षणअसमन्वय. माटे, अव्याप्ति दुर्वार बनी जशे. आम, आ लक्षण पण दोषथी बची नहीं शके.

टूंकमां, १८ प्रकारना लक्षण संभवे छे. तेमांथी १७ ए १७ लक्षण दोषग्रस्त छे. १२ लक्षणमां असंभव तथा ५ लक्षणमां अव्याप्ति ! आटली चर्चा द्वारा फलित ए थयुं के साध्यताअवच्छेदकता अने प्रतियोगिताअवच्छेदकता - आ उभयविधअवच्छेदकतानो धर्म अने संबंध उभयरूपे प्रवेश करावको अनिवार्य छे. ते प्रमाणे लक्षण आम समजवुं.

❀ उभयविधया उभयविधअवच्छेदकत्वप्रवेशघटित लक्षण ❀

प्रथम भांगानुं शुद्ध उत्तरपक्षसम्मत लक्षण →

धर्मविधया स्वावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी धर्मविधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठ-

संयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि अस्त्येवेति तादृशः अभावः ग्रहीतुं शक्यते, तदधिकरणं जलह्रदादिकं धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिः सम्भवति ?

एवं 'पर्वतः संयोगित्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन संयोग्यभावः नैव धर्तुं शक्यते, किन्तु संयोगेन संयोगित्वविशिष्टसमवाय्यभावः एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्या अधिकरणं संयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं स्यादेव । एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः एव, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपित-

य शो ल ता

●

साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपक अने संबंधविधया स्वावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकतासंबंधथी संबंधविधया साध्यताअवच्छेदकतानिष्ठसाध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्तिअनुयोगिताअवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपक जे अभाव तेना अधिकरणमां अवृत्तित्व.

आ लक्षण मुजब कोई पण स्थळे असंभव-अव्याप्ति वगेरे दोषो नही आवे. कारण के दरेके दरेक स्थळे साध्याभाव सिवायनो अभाव लेता धर्मविधया साध्यताअवच्छेदकतानी पर्याप्ति जयां होय त्यां धर्मविधया प्रतियोगिताअवच्छेदकतानी पर्याप्ति न मळे. अथवा संबंधविधया साध्यताअवच्छेदकतानी पर्याप्ति जयां होय त्यां संबंधविधया प्रतियोगिताअवच्छेदकतानी पर्याप्ति न मळे. कारण के साध्यताअवच्छेदक धर्म अने संबंध ज प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म अने संबंध होय तेवुं क्यांय नथी. तेवो शुद्ध - कोई पण गरबड विनानो अभाव साध्याभाव ज मळे. तेना अधिकरणमां सद्धेतु अवृत्ति ज होय. एटले लक्षणसमन्वय

वि ना भा

यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्त्येवेति तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते एव । तदधिकरणं जलह्रदादि, धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिः ।

एवमेतल्लक्षणमेव सर्वथा निर्दुष्टम् इति स्थितम् ।

ननु पर्वतः संयोगित्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद् - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय 'स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इतिलक्षणं परित्यज्य 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति, स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणमभ्युपगन्तव्यमेवेति नास्ति आवश्यकम्, यदि साध्यनिष्ठत्वं प्रतियोगिताविशेषणविधया प्रवेश्य 'स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति***साध्यनिष्ठ***प्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदा नोक्ताऽव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया संयोगः, संयोगत्वम्, समवायश्च प्राप्यन्ते, साध्यतावच्छेदकताया अपि साक्षात् परम्परया चाधिकरणविधया संयोगः, संयोगत्वं समवायश्चैव प्राप्यन्ते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां यद्यपि स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवायादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वं स्यादेव, किन्तु तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगिता संयोगिनि वर्तते, साध्यञ्च समवायि वर्तते, संयोगित्वेन समवायिनः

●

થઈ જાય. અવ્યાપ્તિ - અસંભવ ટળી જાય.

આ લક્ષણના આધારે વિદ્યાર્થીઓ સ્વયં સર્વત્ર લક્ષણસમન્વય કરી આ બાબતની ચકાસણી કરી લે. હવે, અતિવિસ્તારના ભયથી ભાવાર્થને સંપૂર્ણ કરીએ.

साध्यत्वाऽभ्युपगमात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यनिष्ठा नास्ति इति तादृशाऽभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते ।

किन्तु संयोगेन संयोगित्वविशिष्टसमवाय्यभावः एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः समवायिलक्षणसाध्यनिष्ठत्वाच्च । तादृशाऽभावाधिकरणं जलह्रदादिकम्, धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात्कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ? एवं नखच्छेद्याऽपि आपत्तिः किमर्थं कुठारेण छिद्यते ? इति तादृशगुरुतरलक्षणाङ्गीकरणं नोचितमिति ।

न च साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽपि 'पर्वतः संयोगित्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोगि-समवाय्युभयाभावमादायाऽव्याप्तिः दुर्वारा एव स्यात् । पर्वते संयोगी समवायी च वह्निः वर्तते, किन्तु संयोगेनैव, समवायेन कोऽपि संयोगी पर्वते न वर्तते, पर्वते गुणत्वादिसमवायविशिष्टं रूपादिकं समवायेन वर्तते तथापि 'एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ति' इति न्यायेन पर्वते समवायेन संयोगि-समवाय्युभयाभावः लभ्यते एव ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - संयोगी, समवायी च ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगः समवायश्च ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि साक्षात् परम्परया च संयोग-संयोगत्व-समवायादिषु एव वर्तते, साध्यताऽवच्छेदकताऽपि तत्रैवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवायादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते एव । एवञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता यथा संयोगिनि वर्तते तथा समवायिनि अपि, समवायि च साध्यमिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वमपि अस्ति । तथा च तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते एव, तादृशाऽभावाधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेव अव्याप्ति***रिति वाच्यम्,***

साध्येतराऽवृत्तित्वप्रवेशेन तन्निराससम्भवात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता संयोगिनि अपि वर्तते, समवायिन्यपि वर्तते, तत्र समवाय्येव साध्यम्, संयोगि न तथा इति तादृशाऽभावीयप्रति-

योगितायां यथा साध्यनिष्ठत्वं वर्तते तथा साध्येतरवृत्तित्वमपि वर्तते, न तु साध्येतराऽवृत्तित्वम् इति तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते, किन्तु संयोगेन संयोगित्वविशिष्टसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः समवायिन्येव वृत्तितया साध्येतराऽवृत्तित्वस्य तत्र सत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाञ्च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवायादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमपि अस्त्येवेति तादृशाऽभावः धर्तुं शक्यते, तस्य अधिकरणं जलह्रदादिकम्, धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिः स्या***दिति चेद् ?***

न, साध्यनिष्ठत्वस्य साध्येतराऽवृत्तित्वस्य वा प्रवेशेऽपि 'पर्वतः संयोगित्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तेः दुर्वारत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संयोगिन्येव वृत्तित्वेन, साध्यतावच्छेदकाऽऽक्रान्तस्य साध्यत्वनियमात् साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगित्वाक्रान्तसंयोगिनः साध्यत्वस्याऽपलपितुमशक्यत्वेन च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वस्य साध्येतराऽवृत्तित्वस्य च सत्त्वात् । तथा च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति-साध्येतराऽवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः नैव लक्षणतया अङ्गीकर्तव्यः, किन्तु स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति एवं लक्षणमभ्युपेतव्यमिति स्थितम् । साध्यनिष्ठत्वं प्रवेश्यतां मा वा, अन्यथासिद्धं हि तत् ।

अथ ग्रन्थकृता 'स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति लक्षणाङ्गीकारे दोषः दर्शनीयः वर्तते, तन्निराकरणाय च उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशः कर्तव्यः इति साधयितुमिष्यते । तदर्थं 'पर्वतः संयोगित्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येतत्स्थलपर्यन्तमनुधावनं किमर्थम् ?

किमर्थं हि ग्रन्थकृता संयोगित्वेन समवायिनः साध्यत्वमङ्गीकृतम् ? यदि संयोगित्वेन संयोगिनः साध्यत्वमङ्गीक्रियते तदापि ग्रन्थकृतां यदभिलषितं तत्सिध्यति एव ।

तथा हि - स्थलम् - 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इति । यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्नेरवश्यम्भावे संयोगिनोऽपि अवश्यम्भावः, वह्नित्वस्य संयोगित्वव्याप्यत्वात् । तथा च सत्स्थलमिदम् । अत्र समवायेन संयोग्यभावः ग्राह्यः ।

प्रकृते साध्यम् - संयोगी ।

– साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

– साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

– साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

– साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

तथा उक्ताभावीयप्रतियोगी - संयोगी ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

– प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

य शो ल ता

तथा च साध्यतावच्छेदकतायाः साक्षात् परम्परया च पर्याप्त्या अधिकरणविधया संयोग -संयोगत्व-समवायाः प्राप्यन्ते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः अपि साक्षात् परम्परया च पर्याप्त्या अधिकरणविधया संयोग-संयोगत्व-समवायाः एव प्राप्यन्ते । ततश्च साक्षात्परम्परा-साधारणसाध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं संयोग -संयोगत्व-समवायगतबहुत्वम्, साक्षात्परम्परासाधारणतादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाव-च्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपमपि संयोग-संयोगत्व-समवायगतबहुत्वम् । एवञ्च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतसंयोग-संयोगत्व -समवायगतबहुत्वरूपे तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्य-नुयोगितावच्छेदकत्वम् अस्त्येवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति-योगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवायादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमस्ति एव । तथा

च तादृशाऽभावो ग्रहीतुं शक्यते, तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति अव्याप्तिः स्यादेव ।

यदि उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशः क्रियते तदा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया याऽवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः एवेति ***यद्यपि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं समवायः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं न सम्भवेत् । तथा च तादृशाऽभावग्रहणस्यैवाऽसम्भवात्तमादायाऽव्याप्तिस्तु दूरतोऽपास्ता ।

इत्थं च 'स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति लक्षणाभ्युपगमे 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्राऽव्याप्तिः भवति समवायेन संयोग्यभावमादाय, अतः 'स्वनिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणमभ्युपेयम् - इत्येवमेव ग्रन्थकृता वक्तव्यम् । किञ्च, एवं सति साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽपि स्पष्टरूपेण तादृशाऽभावमादाय अव्याप्तिः स्यादेव, साध्यस्य संयोगिनः एव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावविशिष्टत्वात् । तथा च संयोगित्वेन संयोगिसाध्यकस्थलमादायैव अभिलषितसिद्धेः संयोगित्वेन समवायिसाध्यकस्थलपर्यन्तमनुधावनं व्यर्थमेवेति चेद् ?

य शो ल ता

न, तादृगुक्तौ निगूढतरत्वाद्ग्रन्थकृतः आशयस्य । अयं भावः - सार्थका हि सा उक्तिः, निगूढतरो हि तत्र ग्रन्थकृतः आशयः, तथा हि - त्रीणि लक्षणानि सन्ति यत्राऽव्याप्त्यादिकं दर्शनीयं ग्रन्थकृता - (१) स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः । (प्रथमभङ्गानुसारिलक्षणम्)

(२) स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । (एकादशभङ्गानुसारिलक्षणम्)

(३) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति । (षष्ठभङ्गानुसारिलक्षणम्)

एतल्लक्षणत्रितयमपि यदि अव्याप्तिदोषदुष्टं स्यात्तदैव 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणं ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतं सिध्येत्, उक्तलक्षणत्रितयाऽतिरिक्तलक्षणानां स्पष्टरूपेण असम्भवादिदोषदुष्टत्वात् । यदि प्रथमलक्षणमेव दोषदुष्टं स्यात् तदा न ग्रन्थकृदभिप्रेतलक्षणसिद्धिः, द्वितीय-तृतीयलक्षणाङ्गीकारे निर्वाहसम्भवे तल्लक्षणस्वीकाराऽनौचित्यात् । तथा च ग्रन्थकृता उक्तलक्षणत्रितयेऽपि अव्याप्तिः आपादनीया ।

यदि 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येवं स्थलमङ्गीक्रियते तदा ***यद्यपि*** प्रथमलक्षणं भवतोक्तरीत्याऽव्याप्तिदोषदुष्टं वर्तते एव, द्वितीयमपि लक्षणं तत्राऽव्याप्तिदोषदुष्टं स्यात्, तद्यथा - उक्तस्थले समवायेन संयोग्यभावः द्वितीयलक्षणाऽनुसारेण ग्रहीतुं शक्यते एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याऽधिकरणं संयोगः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता साऽपि पर्याप्त्या तत्रैव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते एव । तथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः साक्षात् परम्परया चाधिकरणविधया संयोग-संयोगत्व-समवायाः प्राप्यन्ते, साध्यतावच्छेदकतायाः अपि साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया संयोग-संयोगत्व-समवायाः लभ्यन्ते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवायगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमपि अस्ति । तथा च तादृशाऽभावो गृह्यते एव । तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति स्यादेवाऽव्याप्तिः । तथा चैतदव्याप्तिभिया द्वितीयं लक्षणमपि नाऽभ्युपेतुं शक्यते ।

तथापि तृतीयलक्षणाऽनुसारेण नोक्ताऽव्याप्तिः सम्भवति । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साक्षात्परम्परया च अधिकरणविधया संयोग-संयोगत्व-समवायाः प्राप्यन्ते साध्यतावच्छेदकतायाः अधिकरणविधया अपि ते एव प्राप्यन्ते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां यद्यपि स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवायगतबहुत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता सा समवाये वर्तते, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता सा तु संयोगे वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपसंयोगगतैकत्ववृत्तित्वं न सम्भवति । तथा चैतल्लक्षणाऽनुसारेण तादृशोऽभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते । किन्तु संयोगेन संयोग्यभावः एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या

य शो ल ता

अवच्छेदकता सा पर्याप्त्या संयोगे एव वर्तते, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता साऽपि तत्रैव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि वर्तते, तथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतायाश्च साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया संयोग-संयोगत्व-समवायाः एव प्राप्यन्ते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवायगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमपि वर्तते, तथा च तादृशाऽभावः ग्राह्यः, तदधिकरणं जलह्रदादिकं धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिः ? एवं 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः प्रथम-द्वितीयलक्षणयोरेव भवेत् । यदि तृतीयलक्षणमभ्युपेयते तदा नोक्ताऽव्याप्तिरिति तादृशाऽव्याप्तिवारणाय चतुर्थलक्षणपर्यन्तमनुधावनं ग्रन्थकृतः व्यर्थमेव स्यात्, तृतीयलक्षणेनैवोपपत्तौ चतुर्थलक्षणाङ्गीकाराऽनौचित्यात्, तृतीयापेक्षया चतुर्थस्य गुरुत्वादिति ।

ननु तृतीयलक्षणाऽनुसारेण 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रैव पूर्वं भवतोक्तरीत्या संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतायाश्च साक्षात् परम्परया चाधिकरणविधया 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' - इतिन्यायेन संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-समवायादिषु वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-समवायादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमस्ति एव । एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं संयोगः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्या अधिकरणं संयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमप्यस्ति एवेति तादृशाऽभावः ग्रहीतुं शक्यते एव । तदधिकरणं पर्वतः एव, पर्वते वृत्तिनियामकवह्निसंयोगिनः संयोगेन असत्त्वात्, तत्र च धूमः वृत्तिरेवेति लक्षणसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

साध्यनिष्ठत्वप्रवेशेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावारणाऽसम्भवात् स्यादेवाऽव्याप्तिरिति ।

यदि 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते ***तदा*** नोक्ताऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च संयोगे एव वर्तमानत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं यद्यपि अस्ति, तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया अवच्छेदकता साक्षात् संयोगे, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे च, परम्परया च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वे इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वादिगतं बहुत्वम्, साध्यतावच्छेदकता साक्षात् संयोगे वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे च, परम्परया च संयोगत्वे एवेति तादृशसाध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्वादिगतं बहुत्वम् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वं नास्ति एव, संयोगत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदककोटौ अप्रवेशात्, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वस्य साध्यतावच्छेदककोटौ अप्रवेशाच्च । तथा च तादृशाऽभावो नैव धर्तुं शक्यते ।

किन्तु संयोगेन संयोग्यभावः एव ग्राह्यः, तमादाय पूर्वोक्तरीत्या लक्षणसमन्वयः भवेदेवेति न काप्यनुपपत्तिः । तथा च 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादाय

च शो ल ता

अव्याप्तिसत्त्वेन प्रथम-द्वितीयलक्षणे नैव ग्रहीतुं शक्येते, एवं संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय चाऽव्याप्तिसद्भावेन तृतीयलक्षणमपि ग्रहीतुं न शक्यते, तथा च चतुर्थलक्षणमेव ग्राह्यं स्यादित्येवं ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतं यत् तत्सिध्यत्येव । न हि तदर्थं संयोगित्वेन समवायिसाध्यकस्थलपर्यन्तमनुधावनं कर्तव्यमिति चेत् ?

न, तादृशाऽऽपत्तेः असत्त्वात् । अयं भावः - 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इतिलक्षणाऽभ्युपगमेऽपि 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः स्यात्, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता साध्यतावच्छेदकता च साक्षात् संयोगे वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे च वर्तेते, किन्तु तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः परम्परया अधिकरणं वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वमेव स्यात्, संयोगत्वं नैव, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वस्य शुद्धसंयोगत्वतः भिन्नत्वात्, विशिष्टनिष्ठधर्मस्य शुद्धनिष्ठधर्मतः भिन्नत्वेऽविवादादिति उक्तमेव, एवं साध्यतावच्छेदकताऽपि परम्परया संयोगत्वे एव स्यात्, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वे नैव । प्रकृते

- साध्यम् - संयोगी ।
- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगश्च ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

तथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगी ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगश्च ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वमेव ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

ततश्च साक्षात् परम्परया च साध्यतावच्छेदकतायाः अधिकरणविधया संयोग-वृत्तिनियामक-वह्निसंयोग-संयोगत्व-समवायाः प्राप्यन्ते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च अधिकरण-विधया संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्व-समवायाः एव प्राप्यन्ते ।

इत्थञ्च भवतोक्तरीत्या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च अधिकरणविधया संयोगस्यैव प्राप्तेः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्य-नुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वेऽपि स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति-योगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरू-पकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्व-समवायगतबहुत्वरूपवृत्तित्वं नास्त्येवेति तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते । किन्तु संयोगेन संयोग्यभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणे धूमः अवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिः ? तथा च तृतीयमेव लक्षणमङ्गीकर्तव्यं स्यात्, कुत्राऽपि अव्याप्तेरभावादिति ।

य शो ल ता

ननु अस्माकं पर्यनुयोगः अयं वर्तते यदुत ग्रन्थकृता 'पर्वतः संयोगित्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येवं स्थलं किमर्थं गृहीतम् ? संयोगित्वेन समवायिनः साध्यत्वं किमर्थमङ्गीकृतम् ? 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येवं स्थलं किमर्थं नाङ्गीकृतम् ? ***न च*** 'पर्वतः संयोगि-विशिष्टः, धूमाद्' इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादाय प्रथम-द्वितीयलक्षणाऽनुसारेणैवाऽव्याप्तिः सम्भवति, तृतीयलक्षणस्याऽव्याप्तिः कमपि अभावमादाय न तत्र भवति इति तादृशस्थलं परित्यज्य संयोगित्वेन समवायिसाध्यकस्थलं ग्रन्थकृता अङ्गीकृतम् ***इति वाच्यम्;***

'पर्वतः संयोगित्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्रापि समवायेन संयोग्यभावमादाय प्रथम-द्वितीयलक्षणाऽनुसारेणैवाऽव्याप्तेः, तृतीयलक्षणं नाऽत्राऽव्याप्तम् । तथा हि - प्रथमलक्षणा-ङ्गीकारे समवायेन संयोग्यभावमादाय यथाऽव्याप्तिः भवति तथोपदर्शितमेव (दृश्यतां पृ. ५५३, ५५४, ५५५) । द्वितीयलक्षणाऽनुसारेणाऽपि तथैवाऽव्याप्तिः भवति, तद्यथा - तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं संयोग एवेति तादृशाभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन

साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक-संयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते एव । एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-वच्छेदकतायाः साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया संयोग-संयोगत्व-समवायाः प्राप्यन्ते, साध्यतावच्छेदकतायाः अपि साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया संयोग-संयोगत्व-समवायाः एव प्राप्यन्ते इति तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व-सम्बन्धेन साध्यताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवायगतबहुत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते एवेति तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते । तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

परन्तु तृतीयलक्षणाऽनुसारेण नैषाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदक-तायाः साक्षात् परम्परया चाधिकरणविधया संयोग-संयोगत्व-समवायानामेव प्राप्तेः तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवायगत-बहुत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं समवायः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याश्च पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति-योगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वा-वच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं नास्ति इति तादृशाऽ-भावो नैव ग्रहीतुं शक्यते ।

किन्तु संयोगेन संयोगित्वविशिष्टसमवाय्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया याऽवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः, सम्बन्धविधया या साध्यताव-च्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं संयोग एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपित-संसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यता-निरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्व-रूपवृत्तित्वमपि वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साक्षात् परम्परया च संयोग-संयोगत्व -समवायेषु वर्तते, साध्यतावच्छेदकताऽपि तत्रैवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वा-वच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रति-

योगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवायगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमपि अस्ति । तथा च तादृशोऽभावो ग्रहीतुं शक्यते एव, तदधिकरणं गुणादिकं धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात्कुतः अव्याप्तिः ?

ततश्च यथा 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येवं स्थलाऽभ्युपगमे तृतीयलक्षणस्यैव निर्दुष्टत्वसिद्ध्या तदेवाङ्गीकरणीयम्, तथैव 'पर्वतः संयोगित्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येवं स्थलाऽभ्युपगमेऽपि तृतीयलक्षणस्य निर्दुष्टत्वसिद्ध्या तदेवाऽङ्गीकरणीयं स्यादेवेति समाना एवाऽऽपत्तिः उभयत्र, तर्हि किमर्थं संयोगित्वेन संयोगिसाध्यकं सरलस्थलं परित्यज्य संयोगित्वेन समवायिसाध्यकं वक्रस्थलमङ्गीकृतं ग्रन्थकृता ? इति एषः पर्यनुयोगोऽस्माकं तदवस्थः ए***वेति चेत् ?***

न, तृतीयलक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतः संयोगित्वविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन घटत्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तेः दुर्वारत्वात् । अयमाशयः - यदि 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति एवं लक्षणमभ्युपेयते तदा उक्तस्थले संयोगेन घटत्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात्, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं संयोगः, साध्यतायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्या अधिकरणं संयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते एव ।

किञ्च, प्रकृते साध्यम् - समवायी, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' न्यायेन घटत्वसमवायिन्यपि साध्यत्वमनाविलम् ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

– साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन घटत्वसमवायेऽपि साध्यतावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वमनाविलम्, घटत्वसमवायस्य शुद्धसमवायतोऽनतिरेके शुद्धसमवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य घटत्वसमवायवृत्तित्वध्रौव्यात् । ततश्च साध्यतावच्छेदकतायाः साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया संयोग-संयोगत्व-समवाय-घटत्वसमवायाः लभ्यन्ते ।

तथा तादृशाऽभावप्रतियोगी घटत्वसमवायी, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगित्वं समवायेऽपि अनाविलम् ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - समवायः घटत्वसमवायश्च ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

– सम्बन्धनिष्ठतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः अपि साक्षात्परम्परासाधारणाधिकरणविधया संयोग-संयोगत्व-समवाय-घटत्वसमवायाः एव प्राप्यन्ते । ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवाय-घटत्वसमवायगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमपि अस्ति इति तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते । घटत्वसमवायी च घटः भवति, घटत्वस्य तत्र समवायेन वृत्तेः, घटश्च नास्ति पर्वते संयोगेन इति पर्वते संयोगेन घटत्वसमवाय्यभावः लभ्यते, तत्र धूमः वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

ननु किं मूर्खाः वयं येन विप्रलम्भयति एवमस्मान् ?

– तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - घटत्वसमवायी समवायी च ।

– तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - समवायः घटत्वसमवायश्च ।

– तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

– तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - घटत्वसमवायत्वम् ।

– तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - स्वरूपसम्बन्धः ।

– सम्बन्धनिष्ठतादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साक्षात्परम्परया च अधिकरणविधया समवाय-घटत्वसमवाय-घटत्वसमवाय-च-स्वरूप-संयोग-संयोगत्वानि प्राप्यन्ते ।

तथा साध्यम् - समवायी घटत्वसमवायी च ।

– साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

– साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

– साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

– साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः घटत्वसमवायश्च ।

– सम्बन्धनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

एवं साध्यतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्या साक्षात् परम्परया चाधिकरणानि संयोग-संयोगत्व-घटत्वसमवाय-समवायाः एव लभ्यन्ते, घटत्वसमवायत्व-स्वरूपादीनां तत्राऽप्रवेशः एवेति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्व-समवाय-घटत्वसमवायगतबहुत्वरूपवृत्तित्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां नैव सम्भवति इति तादृशाऽभावो नैव धर्तुं शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ? ***इति चेत्*** ?

य
शो
ल
ता

सत्यम्, तथापि 'पर्वतः संयोगविशिष्टसमवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन साध्यतायां संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तथाहि - प्रकृते साध्यम् - समवायी ।

– साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

– साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः ।

– साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

– साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

– सम्बन्धनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम् ।

तथा च साध्यतावच्छेदकतायाः साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्व-समवाय-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वादीनि प्राप्यन्ते ।

एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगी ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

– प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम् ।

– प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

– सम्बन्धनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः अपि साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्व-समवाय-संयोगत्वादीनि एव प्राप्यन्ते ।

ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्व-समवाय-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमस्ति एव ।

तथा सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं यथा वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः भवति तथा 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायेन संयोगोऽपि स्यादेवेति साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं वृत्तिनियामकवह्निसंयोगगतैकत्वं यथा भवति तथा संयोगगतैकत्वमपि । सम्बन्धविधया या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साऽपि पर्याप्त्या संयोगे एव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपमपि संयोगगतैकत्वमेवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि वर्तते इति तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते एव । तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

यदि उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशमादृत्य 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावः' इति एवं लक्षणम् अभ्युपेयते तदा नेयमव्याप्तिः, यतः पूर्वोक्तरीत्या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्तिनियामक-

वह्निसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं वर्तते, तथापि धर्मविधया या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तस्याः साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वादीनि एव प्राप्यन्ते, अत्र संयोगत्वस्याऽन्तर्भावः न सम्भवति, संयोगत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वाऽभावात्, संयोगे प्रतियोगितावच्छेदकतायाः सम्भवेऽपि संयोगत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वं न सम्भवति, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वस्य संयोगत्वतोऽतिरिक्तत्वात् ।

धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अधिकरणविधया वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोग-संयोगत्वादीनि एव प्राप्यन्ते, अत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वस्याऽन्तर्भावः न शक्यः, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगयोरैक्येऽपि तन्निष्ठधर्मयोः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्व-संयोगत्वयोर्विभेदादिति साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोग-संयोगत्वादिगतबहुत्वं स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वादिगतबहुत्वं स्यादिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोग-संयोगत्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वं न सम्भवति इति न तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते इति नाऽव्याप्तिः ।

पूर्वं धर्मविधया साध्यतावच्छेदकतायाः प्रतियोगितावच्छेदकतायाश्चाधिकरणानि न गृहीतानि आसन् किन्तु सामान्येन साध्यतावच्छेदकतायाः प्रतियोगितावच्छेदकतायाश्चाऽधिकरणानि गृहीतानि, ततः सम्बन्धनिष्ठसाध्यता-प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वावच्छेदकस्याऽपि तदधिकरणविधया ग्रहणसम्भवात् साध्यतावच्छेदककोटौ वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदककोटौ च संयोगत्वस्य प्रवेशः सम्भवति, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वस्य सम्बन्धनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्, संयोगत्वस्य तादृशाऽभावीयसम्बन्धनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वाच्च । अधुना धर्मविधया साध्यतावच्छेदकतायाः प्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च अधिकरणानि गृहीतानि इति न तत्र वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वादेः समावेशः सम्भवति इति न स्यादव्याप्तिरिति अवधेयम् ।

अथ नेयमव्याप्तिः सम्भवति, संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरू-

पितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यता-निरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूप-वृत्तित्वस्य, स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्य-तावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोग -संयोगत्व-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्व-समवायादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वस्य च सत्त्वेऽपि तादृशाऽभावः पर्वते नैव प्राप्यते, यतः तादृशवृत्तिनियामकवह्निसंयोगविधया पर्वत-वह्न्योः संयोगः प्राप्यते एव, तादृशसंयोगः समवायेन वह्नौ अपि वर्तते, वह्निश्च पर्वते वर्तते एवेति पर्वते वृत्तिनिया-मकवह्निसंयोग्यभावः कथं प्राप्यते ? तदधिकरणविधया जलह्रदादिकमेव ग्रहीतव्यम्, तत्र च धूमस्याऽवृत्तित्वेन लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिरित्येवं 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदक-तात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणाङ्गीकारेऽपि न काचित् क्षतिः, तर्हि किमर्थम् उभयविधया उभय-विधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशः आद्रियते ?

य शो ल ता

न च वृत्तिनियामकवह्निसंयोगस्य समवायेनाधिकरणं न विवक्षणीयम्, किन्तु अनुयोगिता-सम्बन्धेन । अनुयोगितासम्बन्धेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगाधिकरणविधया यत्र वह्निरस्ति ते एव पर्वतादयः प्राप्यन्ते, पर्वते पर्वतादयः संयोगेन न सन्त्येवेति वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टानां संयोगेनाऽभावः पर्वते प्राप्यते, तत्र धूमस्य वृत्तितया लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदव्याप्ति***रिति वाच्यम्,***

तथा सति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धविधयाऽनुयोगितायाः प्रवेशेन साध्यतावच्छेदककोटौ तदप्रवेशेन च तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वध्रौव्यात् । तथा हि - यदि अनुयोगितासम्बन्धेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगविशिष्टः यः तस्य संयोगेन अभावः विवक्ष्यते तदा तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगी ।

- प्रतियोगितावच्छेदकधर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः संयोगश्च ।
- प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः - संयोगः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम् ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - अनुयोगितासम्बन्धः ।

- सम्बन्धनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्व-संयोगत्वाऽनुयोगित्वादीनि प्राप्यन्ते ।

साध्यतावच्छेदकताकोटौ तु अनुयोगित्वस्य नास्त्येव प्रवेशः इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्व-संयोगत्व-समवायादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वं नैव सम्भवेत्, ततः कुतः तमादाय अव्याप्तिः सम्भवेत् ? ***इति चेत्*** ?

न, साध्यतावच्छेदककोटौ अपि अनुयोगित्वप्रवेशसम्भवात् । संयोगाश्रयत्वेन समवायिनः साध्यता प्रकृतेऽस्ति, समवायी वह्निः संयोगस्याश्रयः अनुयोगितासम्बन्धनैव विवक्ष्यते, न तु समवायेन । ततश्च प्रकृते साध्यम् - समवायी ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगश्च ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - अनुयोगित्वम् ।

- सम्बन्धनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम् ।

इत्थं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतायाश्च साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्व-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्व-अनुयोगित्वादीनि एव प्राप्यन्ते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्व-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वाऽनुयोगित्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमस्त्येवेति तादृशाऽभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव । तदर्थमुभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशः कर्तव्यः एवेति ।

ननु अस्मदभिलषितलक्षणाङ्गीकारेऽपि न स्यादेवोक्ताऽव्याप्तिः । तथा हि - उक्तस्थले वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः, अतः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकता

साक्षाद् वृत्तिनियामकवह्निसंयोगे 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' - इतिन्यायेन संयोगेऽपि च वर्तते, परम्परया वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वे एव, न तु संयोगत्वेऽपि, सम्बन्धविधया या प्रतियोगितावच्छेदकता सा साक्षात्पर्याप्त्या संयोगे, परम्परया च संयोगत्वे एव, न तु वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वे, ततश्च साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वोभयगतद्वित्वं संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वोभयगतद्वित्वं वा, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं तु वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्वगतद्वित्वं संयोग-संयोगत्वगतद्वित्वं वा । संयोगत्वस्य सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकताकोटौ अप्रवेशः, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वस्य च सम्बन्धविधया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताकोटौ अप्रवेशः इति स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्तिनियामकवह्निसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वगतद्वित्वरूपवृत्तित्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां नैवाऽस्ति इति न तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते, येन तमादायाऽव्याप्तिः स्या***दिति चेद् ?***

न, वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगोभयसम्बन्धेन संयोगाश्रयत्वेन समवायिनः साध्यतायां तादृशोभयसम्बन्धेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तेः दुरुद्धरत्वात् । तथा हि - यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन च वह्निः स्यादेवेति सत्स्थलं तत् । पर्वते वृत्तिनियामकवह्निसंयोगी संयोगेनाऽपि नास्ति, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेनाऽपि नास्ति, अतः उभयसम्बन्धेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावः लभ्यते एव ।

तथा च प्रकृते साध्यम् - समवायी ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः संयोगश्च ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - अनुयोगित्वम् ।
- सम्बन्धनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम्, संयोगत्वञ्च ।

तथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगी ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः संयोगश्च ।

– प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम् ।

– प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - अनुयोगित्वम् ।

– सम्बन्धनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम्, संयोगत्वञ्च ।

तथा च प्रकृते सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः साक्षात् परम्परया च पर्याप्त्या अधिकरणविधया संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्व-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वादयः प्राप्यन्ते, ते एव सम्बन्धविधया या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तस्याः साक्षात् परम्परया च पर्याप्त्या अधिकरणविधया प्राप्यन्ते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्व-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमस्त्येव ।

एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतायाश्च साक्षात् परम्परया च पर्याप्त्याधिकरणविधया संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्व-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वाऽनुयोगित्वादयः एव प्राप्यन्ते, ततः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्व-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वाऽनुयोगित्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमपि स्यादेव । तथा च तादृशोऽभावो ग्रहीतुं शक्यते । तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

यदि हि 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति लक्षणमभ्युपेयते तदा नोक्ताऽव्याप्तिः, यतः तादृशाऽ-

भावीयप्रतियोगितायां ***यद्यपि*** पूर्वोक्तरीत्या स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोग-संयोगत्ववृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमस्ति ***तथापि*** तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधयाऽवच्छेदकता तस्याः साक्षात् परम्परया च पर्याप्त्याऽधिकरणविधया संयोगः, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम्, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः, अनुयोगित्वम्..... इत्यादयो धर्माः प्राप्यन्ते, अत्र संयोगत्वं नाऽन्तर्भवति । धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याऽधिकरणविधया वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः, संयोगः, संयोगत्वम्, अनुयोगित्वम्..... इत्यादयः धर्माः प्राप्यन्ते, किन्तु वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम् अत्र नाऽन्तर्भवति इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्वाऽनुयोगित्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वं नास्ति इति तादृशोऽभावः धर्तुं नैव शक्यते । किन्तु संयोगविशिष्टसमवायिनः संयोगेनाऽभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणं गुणादिकं धूमस्तत्र अवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतोऽव्याप्तिगन्धलेशोऽपि ?

एवं लक्षणत्रितयमपि एतत्स्थले अव्याप्तिग्रस्तं भवति अतः चतुर्थमेव लक्षणमङ्गीकरणीयम्, अतः एव च ग्रन्थकृता समवायिनः संयोगत्वेन साध्यत्वमुपदर्शितमिति ध्येयम् ।

यदि च "ननु तादृशलक्षणेऽव्याप्तिप्रदर्शनायाऽपि संयोगित्वेन समवायिसाध्यकस्थलपर्यन्तमनुधावनं व्यर्थमेव, 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगोभयसम्बन्धेन संयोगित्वेन संयोगिनः एव साध्यतायां संयोग-वृत्तिनियामकवह्निसंयोगोभयसम्बन्धेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव ।

तथाहि - एतल्लक्षणे साध्यम् - संयोगी ।

– साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

– साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगश्च ।

– साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम् ।

– साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - अनुयोगित्वम् ।

– सम्बन्धनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम्, वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वञ्च ।

तथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगी ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगः ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः वृत्तिनियामकवह्निसंयोगश्च ।

– प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वम् ।

– प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - अनुयोगित्वम् ।

– सम्बन्धनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगत्वम्,
वृत्तिनियामकवह्निसंयोगत्वञ्च ।

तथा चाऽत्र साध्यभेदं विना न कश्चिद् विशेषः भवतोपदर्शितस्थलादिति सर्वं भवतोक्तरीत्यैव अत्र सङ्गच्छते । तथा च यदि एतत्स्थलग्रहणेऽपि सर्वाभिलषितसिद्धिः सम्भवति तर्हि किमर्थं संयोगित्वेन समवायिसाध्यकस्थलपर्यन्तमनुधावनं कृत***मि"ति विभाव्यते; तदा*** समवायिपदं ग्रन्थकृदुक्तं वह्निपरमवगन्तव्यम्, अर्थात् समवायिनः साध्यतायां = वह्नेः साध्यतायाम्, संयोगित्वेन वह्नेः साध्यत्वे साध्यविधया संयोगी लभ्यते, तेन 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः धूमाद्' - इत्येवं स्थललाभः सम्भवति इति ***दिक् ।***

य शो ल ता

ननु यदि साध्यतावच्छेदकता प्रतियोगितावच्छेदकता च साक्षात्परम्परासाधारणा गृह्यते तदैव 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय धर्मविधया साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः प्रवेशः, पूर्वोक्तोभयसम्बन्धेन साध्यतायां तादृशोभय-सम्बन्धेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय सम्बन्धविधया साध्यता-प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वयोः प्रवेशश्च आवश्यकौ भवतः । यदि साक्षादेव साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकता गृह्यते तदा नोक्ताऽऽपत्तिः । तथा हि - साक्षात् साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकत्वमभ्युपगम्य 'स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यता-वच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाऽ-भावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति एवमेव लक्षणमभ्युपेयम्, तथा सति 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साक्षात् पर्याप्त्या समवाये संयोगे च वर्तते, साध्यतावच्छेदकता तु केवलसंयोगे एवेति तादृशाऽभा-वीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वं

नास्त्येवेति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवेदिति साक्षादेव साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकता ग्राह्या ।

न च पूर्वोक्तं किमर्थं विस्मरति भवान्, साक्षादवच्छेदकताग्रहणेऽपि 'पर्वतः समवायिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोग्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतायाश्च साक्षात् समवाये संयोगे च वर्तमानत्वा***दिति वाच्यम्,***

तादृशाऽव्याप्त्यपाकरणाय 'स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणस्य 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणस्य वा अङ्गीकरणीयत्वम् ।

तादृशाऽऽपत्त्यपाकरणाय 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणं नाङ्गीकरणीयम् ।

यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपसंयोग-समवायगतद्वित्ववृत्तित्वसत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधयाऽवच्छेदकता संयोगे, तत्र धर्मविधया साध्यताऽवच्छेदकतायाः असत्त्वेन सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकता यत्र तत्र तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकतायाः असत्त्वेन च तादृशाऽभावीय-

प्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता-त्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि नास्ति, स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-गतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि नास्ति, अतः एकतरप्रवेशेनैव तद्वारणं सम्भवति तर्हि किमर्थमुभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वं प्रवेशनीयम् । एवञ्च साक्षात् साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाऽङ्गीकारेण तादृशलक्षणमेवाङ्गीकरणीयं चेत् ? वरमेव तत् । उभयविधया तादृशाऽवच्छेदकत्वद्वितयं नैव प्रवेशनीयम् ***इति चेद् ?***

मैवम्, 'पर्वतः समवायिविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्र घटत्वसमवाय्यभावमादाय, पटानुयोगिक-संयोगेन समवाय्यभावमादाय च अव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वेन परम्परया तादृशाऽवच्छेदकताद्वितयस्य अवश्यं प्रवेशनीयत्वात् ।

अयं भावः - साक्षात् साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकताग्रहणे यदि उभयविधया उभयविधाऽ-वच्छेदकत्वप्रवेशमादृत्य 'स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनु-योगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छि-न्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति च यत्प्रतियोगित्वं तन्निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति एवं लक्षणमभ्युपेयते तदापि 'पर्वतः समवायि-विशिष्टः, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगेन घटत्वसमवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, यतः तादृशाऽभा-वीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया या अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं संयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-गतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्त्येव ।

एवं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः पर्याप्त्या अधिकरणं

घटत्वसमवायः, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायेन समवायोऽपि, तथा च यथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं घटत्वसमवायगतैकत्वं स्यात्, तथैव समवायगतैकत्वमपि स्यादेव, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अपि पर्याप्त्याधिकरणं समवायः एवेति तादृशसाध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं समवायगतैकत्वमेव । अतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वमपि स्यादेव । तथा च तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते एव, घटत्वसमवायी घटः पर्वते संयोगेन नास्तीति पर्वते संयोगेन घटत्वसमवाय्यभावः प्राप्यते, तत्र च धूमः वृत्तिरिति स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

यदि च साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकताग्रहणमिष्यते तदा नेयमव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः धर्मविधया या अवच्छेदकता तस्याः साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया घटत्वसमवाय-समवाय-घटत्वसमवायत्वादयो धर्माः प्राप्यन्ते, साध्यतायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः तु साक्षात् परम्परया चाधिकरणविधया समवाय-समवायत्वादयः एव प्राप्यन्ते, एवमेकत्र घटत्वसमवायत्वप्रवेशे समवायत्वप्रवेशो नास्ति, अन्यत्र समवायत्वप्रवेशे घटत्वसमवायत्वप्रवेशो नास्ति इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वेऽपि स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवाय-समवायत्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ?

यद्यपि एतदव्याप्तिनिराकरणं धर्मविधया या साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकता तस्याः एव साक्षात्परम्परया च अधिकरणग्रहणमात्रेणैव सम्भवति ***तथापि*** तन्मात्रस्यैव साक्षात् परम्परया च ग्रहणे पटानुयोगिकसंयोगेन उक्तस्थले एव समवाय्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, यतः

धर्मविधया या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तस्याः साक्षात् परम्परया च अधिकरणविधया समवाय-समवायत्वादयः धर्माः एव प्राप्यन्ते, साध्यतायाः या धर्मविधया अवच्छेदकता तस्याः अपि साक्षात् परम्परया चाधिकरणविधया समवाय-समवायत्वादयः धर्माः एव प्राप्यन्ते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धा-ऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकसमवाय-समवाय-त्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वमस्त्येव ।

तथा प्रकृते सम्बन्धविधया या साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकता तस्याः साक्षादेवाधिकरणं ग्राह्यमिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता सा साक्षात् पर्याप्त्या पटानुयोगिकसंयोगे एव वर्तते, पटानुयोगिकसंयोगश्च संयोगादभिन्नः इति संयोगेऽपि वर्तते, ततः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं संयोगगतैकत्वेऽपि भवेदेव, साध्यतायाः या सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकता सा साक्षात् पर्याप्त्या संयोगे एव वर्तते इति साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वाऽवच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं संयोगगतैकत्वमेव स्यात्, तथा च तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितायां स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगि-ताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोगगतैकत्वरूपवृत्तित्वमस्ति इति तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते एव ।

यशोलता

पटानुयोगिकसंयोगसम्बन्धेन कोऽपि धर्मः यदि वर्तते तदा पटे एव वर्तते, नाऽन्यत्र कुत्रचित्, अन्यथा तादृशसंयोगस्य पटानुयोगिकत्वं व्याहन्येतेति पर्वते पटानुयोगिकसंयोगेन वह्नेरभावोऽपि सुलभः, ततश्च पटानुयोगिकसंयोगेन समवाय्यभावाधिकरणविधया पर्वतः गृह्यते, तत्र च धूमः वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

यदि सम्बन्धविधया या साध्यता-प्रतियोगितावच्छेदकता सा साक्षात्परम्परासाधारणा गृह्यते तदा नोक्ताऽव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता तस्याः साक्षात् परम्परया चाधिकरणविधया पटानुयोगिकसंयोग-संयोग-पटानुयोगिकसंयोगत्वादयो धर्माः प्राप्यन्ते, सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः साक्षात् परम्परया चाधिकरणविधया संयोग-संयोगत्वादयः प्राप्यन्ते, तत्र पटानुयोगिकसंयोगत्वस्य प्रवेशः नैव सम्भवति, प्रतियोगितावः

मैवम्, *समवायिनस्संयोगाश्रयत्वेन साध्यतायां संयोगाश्रयस्य समवायेनाऽभावमादायाऽव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात् इति ।*

च्छेदकताकोटौ च संयोगत्वस्य प्रवेशः नैव सम्भवति इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमवायगतैकत्वरूपवृत्तित्वसत्त्वेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसंयोग-संयोगत्वादिगतबहुत्वरूपवृत्तित्वविरहात्तादृशोऽभावो नैव धर्तुं शक्यते, ततः कुतः तमादायाऽव्याप्त्याशङ्काऽपि ?

इत्थञ्च साक्षात्परम्परासाधारणैव साध्यतावच्छेदकता प्रतियोगिताऽवच्छेदकता च ग्राह्या, तत्र एकविधया एकविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशे, उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशे, उभयविधया एकविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशे वाऽसम्भवादिदोषाऽऽपातात् उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशः एवाङ्गीकरणीयः इति स्थितम् इत्यलं चसूर्या, अत्र बहु वक्तव्यम् अतिविस्तारभिया तन्नोच्यते इति ।

एतत्सर्वं मनसिकृत्याह - **मा एवम्** = साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यत्वाद्यवच्छेदकत्वमादृत्य 'स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवमेकविधनिवेशेनैव पूर्वोक्तनिखिलाऽभाववारणं सम्भवति इत्येवं नास्ति इत्यर्थः । हेतुमाह - **समवायिनः** = वह्नेः **संयोगाश्रयत्वेन साध्यतायाम्,** तथा च 'पर्वतः संयोगिविशिष्टः, धूमाद्' - इत्येतत्स्थले, **संयोगाश्रयस्य समवायेनाऽभावमादाय,** उपलक्षणाद् उक्तस्थले एव संयोगेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोगेन च साध्यतायां तादृशोभयसम्बन्धेन वृत्तिनियामकवह्निसंयोग्यभावमादाय च **अव्याप्तेः दुरुद्धरत्वात्** = तादृशपरिष्काराश्रयणेऽपि उद्धर्तुमशक्यत्वाद् उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वाप्रवेशे **इति** ।

※ પંક્તિનો શબ્દસ્પર્શી અર્થ ※

शब्दार्थ :- साध्यताअवच्छेदकतात्वअवच्छिन्न.... ઈત્યાદિ લક्षण મુજબ પણ ધર्મવિધયા અને સંબંધવિધયા साध्यताअवच्छेदકતાનો તથા પ્રતિયોગિતાअવच्छेदકતાનો જુદો - જુદો પ્રવેશ કરાવવો પડશે. જો ન કરો તો જ્યારે સમવાયી સંયોગિત્વ રૂપે साध्य

तथा च साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वम्, साध्यतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वम्, स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वं वा प्रतियोगिताविशेषणविधया विवक्ष्यताम्, सर्वत्र उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशः अनुसरणीयः एवेति । साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वपरिष्काराङ्गीकरणे को लाभः, कश्च दोषः येन साध्यताऽवच्छेदकेतराऽनवच्छिन्नत्वमङ्गीकरणीयम्, तदङ्गीकारेऽपि को दोषः येन नूतनपरिष्कारः कर्तव्यः ? इत्यादिकमग्रेतनप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । एतत्प्रकरणे तु कमपि परिष्कारम् अङ्गीकरोतु नाम, उभयविधया उभयविधाऽवच्छेदकत्वप्रवेशोऽवश्यमभ्युपेयः एवेति साधितम् ।

प्रकृतप्रकरणे अष्टचत्वारिंशल्लक्षणानि दृष्टानि, सर्वेषाञ्च निर्दुष्टत्वं दुष्टत्वं वा चर्चितमिति । अग्रेतनप्रकरणे आदौ धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता या च प्रतियोगितावच्छेदकता तयोः परिष्कारः प्रदर्शयिष्यते, तदनुसारेण पश्चात् सम्बन्धविधया या साध्यता-प्रतियोगिताऽवच्छेदकता तस्याः परिष्कारः प्रदर्शयिष्यते इति सम्यगवधेयम् इति शम् ।

॥ इति सकलसङ्घहितचिन्तकाचार्यप्रवर ***श्रीभुवनभानुसूरीश्वर*** *शिष्यरत्नपूज्यपूनाजिल्होद्धारकाचार्यप्रवर* ***श्रीविश्वकल्याणसूरीश्वर*** *शिष्यरत्नपूज्यसंविन्मूर्त्याचार्यप्रवर* ***श्रीयशोविजयसूरीश्वर-*** *शिष्यलवमुनिभक्तियशविजयविरचितायां* ***व्याप्तिपञ्चकविवृतिवृत्तियशोलतायां*** *तृतीया दीधितिः॥*

●●●

હોય ત્યારે (**पर्वतः संयोगित्वाश्रयसमवायिमान्, धूमात्** આ સ્થલમાં) સંયોગાશ્રયનો - સંયોગીનો સમવાયસંબંધથી અભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ દુર્વાર = દુરુદ્ધર બની જશે.

★ પ્રકરણ ઉપસંહાર ★

આ રીતે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપણે ધર્મવિધયા અને સંબંધવિધયા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાના પ્રવેશની સાર્થકતા (૧) સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ, (અન્વયથી) (૨) સાધ્યતાઅવચ્છેદકઈતરઅનવચ્છિન્નત્વ (વ્યતિરેકથી), (૩) સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાત્વઅવચ્છિન્ન....પર્યાપ્તિઅનુયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપવૃત્તિત્વ - પ્રતિયોગિતાના આ ત્રણ વિશેષણવાળા જુદા-જુદા લક્ષણમાં જોઈ. સર્વત્ર ૧૬ ભાંગા થઈ શકે છે તે સ્વયં વિચારી લેવું. **इति शम्** ।

॥ મુનિભક્તિયશવિજયરચિત વિનમ્રાવ્યાખ્યામાં તૃતીય દીધિતિનું વિવરણ સંપૂર્ણ ॥

ઊડાનની પરિસીમા
'GSLV' છે,
ઊંચાઈની પરિસીમા
'એવરેસ્ટ' છે,
ઊંડાઈની પરિસીમા
'પેસેફિક' છે,
તેમ વ્યાપ્તિના વિશ્વમાં
તર્કની ઊડાનની....
તર્કની ઊંચાઈની....
તર્કની ઊંડાઈની.....
પરિસીમા છે :

"गूढार्थतत्त्वालोक"

- प्रकाशक -
श्री दिव्यदर्शन ट्रस्ट

9 789382 019732

MULTY GRAPHICS
(022) 23873222 23884222